

Kennissynthese cultuurbeoefening
Een verzameling van tien jaar Nederlands
onderzoek

K^L
A C

Inhoud

1	Aanleiding en onderzoeksopzet	5
1.1	Aanleiding	5
1.2	Afbakening cultuurbeoefening	5
1.3	Bronnen en onderzoeksvragen	7
1.4	Onderzoeksaanpak	8
2	Beoefenaars	10
2.1	Beoefening van kunstzinnige, creatieve en muzikale activiteiten in de vrije tijd	10
2.1.1	Kunstbeoefening in de vrije tijd	10
2.1.2	Verdeling van kunstbeoefening over verschillende bevolkingsgroepen	11
2.1.3	Socialisatieproces binnen kunstbeoefening	12
2.1.4	Het individuele en sociale karakter van kunstbeoefening	12
2.1.5	Repeteren en optreden	13
2.1.6	De 'niet-beoefenaar'	14
2.1.7	Effect en betekenis van kunstbeoefening voor individu en samenleving	15
2.2	Erfgoedbeoefening in de vrije tijd	16
2.2.1	Erfgoedbeoefening in de praktijk: terminologie en duiding	16
2.2.2	Aandeel erfgoedbeoefenaars sinds 2012	17
2.2.3	Erfgoedgemeenschappen	19
2.2.4	Bredere perspectieven op erfgoedbeoefening	19
2.2.5	Betekenis van erfgoedparticipatie	20
2.3	Cultuureducatie in het funderend onderwijs	21
2.3.1	Basisschoolleerlingen	21
2.3.2	Onderbouwleerlingen voortgezet onderwijs	22
2.3.3	Bovenbouwleerlingen voortgezet onderwijs	23
2.3.4	Erfgoededucatie	24
2.3.5	Cultureel Jongeren Paspoort (CJP)	24
3	Aanbieders	26
3.1	Binnenschools aanbod	26
3.1.1	Scholen en hun cultuuronderwijs	26
3.1.2	Basisscholen en cultuuronderwijs	27
3.1.3	Basisscholen en erfgoedonderwijs	29
3.1.4	Basisscholen en stimuleringsprogramma's voor cultuuronderwijs	30
3.1.5	Basisscholen en de 'kwaliteit' van cultuuronderwijs	34
3.1.6	Scholen in het speciaal onderwijs	37
3.1.7	Pabo-opleidingen	37
3.1.8	Middelbare scholen – kerndoelen, CKV en examenvakken voor kunst en cultuur	39
3.1.9	Middelbare scholen en de praktijk van hun cultuuronderwijs	40
3.1.10	Middelbare scholen en erfgoedonderwijs	43
3.1.11	Middelbare scholen en stimuleringsprogramma's voor cultuuronderwijs	44
3.1.12	Voortgezet speciaal onderwijs	47
3.1.13	Middelbaar beroepsonderwijs (mbo)	48

3.2	Buitenschools aanbod	49
3.2.1	Kunsteducatieve instellingen	49
3.2.2	Kunstprofessionals	53
3.2.3	Verenigingen	58
3.2.4	Erfgoedverenigingen	61
3.2.5	Culturele instellingen en hun educatieve activiteiten	62
3.2.6	Aanbod van talentontwikkeling	64
3.2.7	Overig aanbod	66
4	Ondersteuners	67
4.1	Fondsen en (boven)sectorale instellingen	67
4.1.1	Rijkscultuurfondsen	67
4.1.2	Rijksgefinancierde sectorale en bovensectorale ondersteunende instellingen	68
4.2	Provinciale en lokale ondersteuners	70
4.2.1	Provinciale en grootstedelijke steunfunctie-instellingen	70
4.2.2	Cultuurcoaches en andere lokale ondersteuners	72
4.2.3	Provinciale erfgoedinstellingen	74
4.3	Koepelorganisaties en brancheorganisaties	75
4.3.1	Koepels van en voor kunstdocenten en artistiek begeleiders	75
4.3.2	Koepels van en voor cultuur- en onderwijsinstellingen met kunsteducatie-aanbod	75
4.3.3	Koepels van en voor amateurkunstverenigingen	75
4.4	Ondersteuningsstructuur voor talentontwikkeling	77
5	Overheden en beleid	80
5.1	Het cultuurbeoefeningsbeleid van gemeenten	80
5.1.1	Gemeentelijke rol	80
5.1.2	Cultuureducatie	85
5.1.3	Cultuurparticipatie	86
5.1.4	Immaterieel erfgoed	87
5.1.5	Erfgoedparticipatie	87
5.2	Het cultuurbeoefeningsbeleid van provincies	88
5.2.1	Provinciale rol	88
5.2.2	Cultuureducatie	91
5.2.3	Cultuurparticipatie en amateurkunst	91
5.2.4	Erfgoedparticipatie	92
5.2.5	Immaterieel Erfgoed	92
5.3	Het cultuurbeoefeningsbeleid van het Rijk	92
5.3.1	Landelijke rol	92
5.3.2	Cultuureducatie	94
5.3.3	Cultuurparticipatie	97
5.3.4	Erfgoedparticipatie	98
5.3.5	Immaterieel Erfgoed	99
5.4	Bestuurlijke kaders en regelingen	100
5.4.1	Wetten en bestuurlijke kaders	100
5.4.2	Regelingen	101
5.5	Stedelijke cultuurregio's	102
6	Slot en Reflectie	105

Dankwoord	106
Literatuurlijst	107

1 Aanleiding en onderzoekopzet

1.1 Aanleiding

Op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is in de tweede helft van 2023 deze kennissynthese over cultuurbeoefening in Nederland tot stand gekomen. Het is een van de (kennis)bronnen die het ministerie wil gebruiken bij het, samen met Interprovinciaal Overleg (IPO), Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en andere partijen, ontwikkelen en vormgeven van cultuurbeleid. Dit eerste hoofdstuk beschrijft de afbakening van deze kennissynthese, de gebruikte bronnen, de onderzoeksvragen en de onderzoeksopzet, zoals die met de diverse partijen zijn bepaald.

1.2 Afbakening cultuurbeoefening

De kennissynthese gaat over 'cultuurbeoefening'. Vanuit het ministerie van OCW is het verzoek om daarbij aandacht te besteden aan de volgende zes beleidsdomeinen:

- **Cultuureducatie:** het doelbewust leren over en met kunst, erfgoed en media via gerichte instructie, zowel binnen als buiten school. Het deel van binnenschoolse cultuureducatie wordt vaak aangeduid met de term cultuuronderwijs, kunstonderwijs of kunsteducatie. CBS voegt aan deze definitie toe dat het gaat om educatie van professionals aan amateurs in allerlei vormen. Dit kan in groepsverband zijn, maar ook individueel. Activiteiten moeten vallen binnen de afbakening van kunst- en cultuureducatie en kunnen onder schooltijd naast het actief beoefenen ook gaan over het bezoeken van een culturele instelling (LKCA, z.d; CBS, 2022c).
- **Cultuurparticipatie:** we volgen in dit onderzoek de definitie die LKCA hanteert; het actief beoefenen, waarbij cultuur het gebied van kunsten, erfgoed en media omvat. Het gaat om alle vormen van actief beoefenen en artistiek ontwikkelen van of anderszins betrokken zijn bij cultuur in de vrije tijd, ofwel buiten werk of school. Onder actieve cultuurparticipatie vallen community arts, kunstbeoefening in de vrije tijd, buitenschoolse cultuureducatie en vrijwilligerswerk in bijvoorbeeld de erfgoedsector (Van Dijk et al., 2017, p. 8).
- **Amateurkunst:** we volgen in dit onderzoek de definitie die LKCA hanteert; amateurkunst is het beoefenen van creatieve en kunstzinnige activiteiten, bijvoorbeeld schilderen, tekenen, zingen in een koor, muziek maken, sieraden maken, pottenbakken, kleding ontwerpen, dansen, fanart op internet, etc. Les nemen, een cursus volgen of een workshop doen om dit te leren of er beter in worden vallen hier ook onder. Het gaat om iets waar je zelf actief mee bezig bent (LKCA z.d.; in Vulpen et al., 2021, p. 13).
- **Erfgoedparticipatie:** we gaan uit van een dubbel perspectief op erfgoedparticipatie. Allereerst top-down: professionals bij overheden en instellingen ontwerpen processen, zoals vrijwilligerswerk, inspraakavonden of een prijsvraag, waar burgers in meer of mindere mate een actieve rol in (kunnen) spelen. Het gaat hier om participatie in de zin van deelnemen. Ten tweede bottom-up: burgers zijn in groepsverband actief met de zorg voor en waardering van erfgoed. Het gaat hier om participatie in de zin van deelhebben (Burggraaff, 2022, pp. 11-18).

- **Immaterieel erfgoed:** omvat sociale gewoonten, voorstellingen, rituelen, tradities, ambachten, uitdrukkingen, bijzondere kennis, en/of vaardigheden die gemeenschappen en groepen erkennen als een vorm van cultureel erfgoed. Het is levend en dynamisch erfgoed dat door de overdracht door gemeenschappen aan nieuwe generaties meegaat met zijn tijd (Van der Horst et al., 2022, p. 92).
- **Talentontwikkeling:** activiteiten met als doel om talentvolle kunstbeoefenaars te ontdekken en te begeleiden naar een hoger niveau. Onder talenten verstaan we amateurkunstenaars met de (potentiële) kwaliteiten en ambitie om door te groeien naar het kunstvakonderwijs of er hun beroep van te maken (Roorda, 2014, p. 10). We laten hierin de kunstvakopleidingen zelf buiten beschouwing.

De afbakening tot de bovenstaande zes beleidsdomeinen betekent dat het in deze kennissynthese gaat om kunsten en erfgoed, zowel in de vrije tijd als op school. Het gaat nadrukkelijk niet om het beoefenen van kunsten en erfgoed als werk, beroep of professie, om er een inkomen mee te verdienen. Aanbieders die wél hun geld verdienen met het faciliteren van cultuurbeoefening (lesgeven aan, begeleiden van en ondersteunen van beoefenaars), nemen we wel mee in het onderzoek. Binnen de afbakening 'vrije tijd' gaat het om het *actief beoefenen* of het *maken* of van kunsten en erfgoed, en niet om *bezoek* of *consumptie* van kunsten en erfgoed. Andere termen voor dit onderscheid zijn actieve cultuurparticipatie en receptieve cultuurparticipatie. We beseffen dat dit onderscheid niet hard is en zelfs voor discussie vatbaar, want ook het lezen van literatuur of het bezoeken van een museum is actief en zowel bij actieve als receptieve cultuurparticipatie geef je betekenis aan cultuur. Voor deze kennissynthese houden we, net als in veel onderzoek, wel dit onderscheid aan, met als gevolg dat we bijvoorbeeld geen publieksonderzoek of onderzoek naar leescultuur of mediagebruik beschrijven. Binnen de context van de school gaat het naast het actief beoefenen van kunsten en erfgoed ook om het leren *over* cultuur. Daarom gaat het binnen de schoolcontext ook over het *bezoeken* van kunsten en erfgoed. En bij school gaat het enkel om het funderend onderwijs (het primair en voortgezet onderwijs) en het mbo.

Deze kennissynthese probeert een systeemperspectief te hanteren en ordent en beschrijft de bestudeerde literatuur aan de hand van vier soorten partijen die actief zijn binnen het 'systeem' of de 'systemen' waarbinnen cultuurbeoefening plaatsvindt:

- 1 Beoefenaars van kunsten en erfgoed zelf:
bijvoorbeeld leerling/scholier tijdens cultuuronderwijs, stamboomonderzoeker, klarinetist in orkest, fotograaf bij filmclub, popband.
- 2 Aanbieders (organisaties, groepen, individuen) die cultuurbeoefening mogelijk maken:
bijvoorbeeld verenigingen, scholen, kunstdocenten, muziekscholen, musea, gezelschappen.
- 3 Ondersteuners die aanbieders helpen bij hun organisatie en dienstverlening:
bijvoorbeeld gemeentelijke, provinciale en landelijke steuninstellingen, waaronder bonden en koepelorganisaties.
- 4 Overheden die met hun beleid (wetgeving, beleidsprogramma's en financiering) beoefenaars, aanbieders en ondersteuners aansturen en cultuurbeoefening mede mogelijk maken:
rijk, provincies, gemeenten.

Aan elke partij is in het rapport een apart hoofdstuk gewijd. Deze hoofdstukken zijn vaak wel weer geordend volgens de domeinen cultuurparticipatie/amateurkunst, cultuureducatie en

erfgoed. Dit komt doordat deze kennissynthese zo nauwkeurig mogelijk de bestudeerde literatuur beschrijft en deze literatuur behandelt vaak één afgebakend domein. Het getrouw beschrijven van de literatuur betekent verder ook dat bij de beschrijving van een publicatie ook de in die publicatie gebruikte terminologie gevolgd wordt. Denk bijvoorbeeld aan cultuureducatie en kunsteducatie. Dat heeft als consequentie dat er in de kennissynthese verschillende begrippen en termen door elkaar gebruikt worden.

1.3 Bronnen en onderzoeksvragen

De kennissynthese is gebaseerd op één type bron: gepubliceerd onderzoek naar cultuurbeoefening in (Caribisch) Nederland. Het betreft gepubliceerd empirisch onderzoek of literatuuronderzoek uit de afgelopen 10 jaar. Bij het selecteren van deze literatuur is geen onderscheid gemaakt in welke onderzoeksmethoden zijn gebruikt. Andere typen bronnen zijn niet geraadpleegd voor deze kennissynthese, zoals primaire bronnen als beleidsdocumenten en jaarverslagen of opiniërende publicaties. Ook is internationaal onderzoek buiten beschouwing gelaten. Evenmin is aanvullend empirisch onderzoek verricht. We beseffen dat er meer kennisbronnen zijn en dat dit een beperkte blik geeft. Kennis die buiten deze kaders valt, valt daarvoor ook buiten dit onderzoek. Daarop reflecteren we in het slothoofdstuk van deze kennissynthese.

De gepubliceerde onderzoeken die in dit rapport zijn opgenomen en beschreven geven (een deel van) een antwoord op de volgende onderzoeksvragen:

Hoofdvraag

- Wat zijn belangrijke bevindingen uit de recente onderzoeksliteratuur over cultuurbeoefening in Nederland en Caribisch Nederland, over de recente ontwikkelingen van cultuurbeoefening in de afgelopen tien jaar?

Deelvragen

- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de cultuurbeoefenaars en hun cultuurbeoefening?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen beoefenaars, vormen en manieren waarop beoefend wordt en plaatsen waar beoefening wel of niet plaatsvindt?
 - Zijn er volgens de recente onderzoeksliteratuur groepen of plaatsen in de samenleving die relatief vaker of minder vaak aan cultuurbeoefening doen? En zo ja, wat zijn daarvan de gegeven verklaringen?
- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de aanbieders die cultuurbeoefening mogelijk maken?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen aanbieders, vormen en manieren waarop het aanbod wordt georganiseerd en gefinancierd en plaatsen waar het aanbod wel en niet wordt aangeboden?
- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de ondersteuners die aanbieders helpen bij hun organisatie en ondersteuning?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen ondersteuners, vormen

en manieren waarop de ondersteuning wordt georganiseerd en gefinancierd en plaatsen waar de ondersteuning wel en niet plaatsvindt?

- Wat zijn belangrijke bevindingen uit onderzoek over overheden en hun beleid op het terrein van cultuurbeoefening?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen overheden die beleid maken voor cultuurbeoefening, de manieren en vormen waarop het beleid wordt georganiseerd en gefinancierd, en het budget dat overheden beschikbaar hebben voor cultuurbeoefening?
- Wat zegt de recente onderzoeksliteratuur over de wederzijdse relaties tussen beleid, ondersteuning, aanbod en beoefening binnen Nederland en de Nederlandse Cariben?
 - Welke invloed hebben ontwikkelingen binnen een van deze partijen op de andere partijen?

1.4 Onderzoeksaanpak

Een syntheseonderzoek is het samenbrengen, analyseren, duiden en combineren van bevindingen uit verschillende studies in een geheel, wat een theoretische of conceptuele meerwaarde schept die de resultaten van de individuele studies overstijgt (Pope et al., 2007). De synthese studie voerden we uit aan de hand van een analysekader dat is gebaseerd op het systeem perspectief.

Tabel 1 Schematische weergave systeemlagen syntheseonderzoek cultuurbeoefening

	Cultuur-educatie	Cultuur-participatie	Amateur-kunst	Erfgoed-participatie	Immaterieel erfgoed	Talentontwikkeling
Beoefenaar						
Aanbieder						
Ondersteuner						
Overheid						

Het literatuuronderzoek dat centraal staat in deze kennissynthese bestond grofweg uit vier stappen.

- In stap 1) stelden we een literatuurlijst samen via sneeuwbal methode en search. Het startpunt voor deze strategie waren de centrale begrippen zoals deze door het ministerie in beleid worden gehanteerd. Op basis hiervan hebben we een eerste literatuurlijst opgesteld, die we aanvulden door te kijken naar referenties (sneeuwbal methode). Daarnaast hebben we via onder meer zoekmachines en databanken gekeken welke verdere studies relevant waren voor dit syntheseonderzoek.
- In stap 2) hebben we vervolgens een selectie gemaakt van de meest relevante literatuur en die geordend aan de hand van de vier soorten partijen actief binnen het systeem van cultuurbeoefening.

- In stap 3) is de meest relevante literatuur gelezen en hebben we de belangrijkste informatie hieruit gedestilleerd die antwoord geven op de onderzoeksvragen.
- In stap 4) hebben we aan de hand van het analysekader de belangrijkste bevindingen beschreven in het rapport.

2 Beoefenaars

In het vorige hoofdstuk hebben we uiteengezet *wie* we onder meer onder de cultuurbeoefenaar scharen. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op deze beoefenaar. We beschrijven eerst de beoefenaars en hun beoefening van kunst en erfgoed in de vrije tijd en vervolgens de leerlingen die cultuureducatie genieten in het funderend onderwijs en mbo. Het gaat dus niet om kunstbeoefening als professie en evenmin om het kunstvakonderwijs op het mbo of hbo.

De beoefenaar kan ook wel worden aangeduid als participant: de deelnemer aan de culturele activiteit. Voor erfgoedbeoefenaars zijn ook meer termen in omloop, zoals vrijwilliger of amateur (archeoloog). In een analyse naar kunstzinnige activiteiten laat kennisinstituut Movisie (2022) zien dat culturele activiteiten een vorm van ontmoeting en contact kunnen zijn. Hierin gaat het niet om welke kunstvorm dit is. Tijdens culturele ontmoetingen ontstaat er dialoog en samenwerking, leert men van elkaar en is er een creatief proces. Dit resulteert vervolgens in een positieve houding jegens mensen met een andere culturele achtergrond, meer verbondenheid in een gemeenschap, sociale netwerken, empowerment en flexibeler nadenken (Kros & Felten, 2022, pp. 33–36).

2.1 Beoefening van kunstzinnige, creatieve en muzikale activiteiten in de vrije tijd

Participeren is deelnemen en cultuurparticipatie is deelnemen aan cultuur (Bisschop Boele, 2017, p. 12). De cultuurbeoefenaar kan dus ook worden aangeduid als deelnemer of participant. In dit onderzoek maken we geen onderscheid tussen deze benamingen.

2.1.1 Kunstbeoefening in de vrije tijd

Onderzoek van Significant APE/Dialogic (Gielen et al., 2022), SCP (Van den Broek, 2021), LKCA (Neele & Zernitz, 2021a; Neele et al., 2017; Ijdens et al., 2015) en WRR (Schrijvers et al., 2015) laat zien dat het aandeel van de bevolking dat kunstbeoefenaar is de laatste tien jaar redelijk stabiel is. Zo schreef SCP in 2021: 'Kunstbeoefening kent in de jaren tien steeds een bereik van ruim de helft van de bevolking'. Zelfs de coronapandemie in 2020-2022 had geen grote gevolgen als het gaat om het aandeel van de bevolking dat aan kunst deed. Dat bleef op ongeveer hetzelfde niveau als in de jaren voor het uitbreken van de pandemie (de Vrijetijdsomnibus [VTO] liet een kleine daling zien, de Monitor Amateurkunst een kleine stijging). Wel beïnvloedden de beperkende maatregelen ten tijde van de coronapandemie de verschillende vormen van kunstbeoefening. Zo nam de beoefening van meer 'sociale' kunstvormen als dansen en toneelspelen af in deze periode, en de beoefening van de meer 'individuele' vormen als tekenen, schilderen, fotograferen of schrijven juist toe. Het samen met anderen beoefenen nam ook aanzienlijk af, evenals het deelnemen aan verenigingen, clubs of groepen. Koepelorganisaties voor de amateurkunstsector als Koornetwerk Nederland zagen in deze periode ook een flinke terugval in leden en vrijwilligers bij de bij hun aangesloten verenigingen (Brom et al., 2023, p. 10, 171, 174; Neele & Zernitz, 2021a).

De trend van de afgelopen tien jaar is moeilijk te vergelijken met de jaren daarvoor, vanwege verschillende onderzoeken. Op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek van het SCP en het LISS panel van CBS lijkt er wel sprake van een afname van amateurkunstbeoefening tussen

ongeveer 1975 en 2015 (Gielen et al., 2022; Van Eijck & Bisschop Boele, 2018; Cloin et al., 2013). Een deel van de verklaring wordt door onderzoekers gezocht in het drukker wordende leven van mensen en in de toename van het aantal mogelijke vrijetijdsactiviteiten. Met name (online) mediagebruik lijkt een steeds groter deel van de vrije tijd op te slokken, ten koste van andere vrijetijdsactiviteiten als cultuur, sport en andere hobby's (Vinken & IJdens, 2015). Overigens ligt het aandeel kunstbeoefenaars in Nederland (nog steeds) hoog in vergelijking met andere landen: enkel Denemarken, Zweden en Finland kenden in 2018 meer amateurkunstenaars dan Nederland (Van Eijck & Bisschop Boele, 2018).

2.1.2 *Verdeling van kunstbeoefening over verschillende bevolkingsgroepen*

Kunstbeoefening laat volgens de verschillende onderzoeken dus een redelijk stabiel beeld zien over de afgelopen tien jaar. Hoe ziet dat beeld eruit? Het bestaande onderzoek ziet een ongelijke verdeling van het aandeel kunstbeoefenaars over verschillende bevolkingsgroepen. Volgens de resultaten van de Monitor Amateurkunst en de Vrijetijdsomnibus hangt kunstbeoefening sterk samen met geslacht, leeftijd en opleiding. Bij vrouwen ligt het aandeel aanzienlijk hoger dan bij mannen. Bij kinderen en jongeren ligt het aandeel hoger dan bij volwassenen. Hoe hoger opgeleid, hoe groter het aandeel kunstbeoefenaars. De Vrijetijdsomnibus laat daarnaast zien dat mensen met een niet-westerse¹ migratieachtergrond wat minder aan kunstbeoefening doen dan mensen zonder migratieachtergrond. Maar de verschillen zijn minder groot dan bij receptieve cultuurparticipatie (Goedhart, 2022; Neele, 2023b; Van den Broek, 2021). Mogelijk dat de ongelijke verdeling (deels) samenhangt met de gebruikte begrippen, termen en definities in deze monitoronderzoeken, omdat bijvoorbeeld beoefenaars met een migratieachtergrond zich hier niet in herkennen. Zo constateert een kleinschalig onderzoek dat jongeren met een biculturele achtergrond vaker aan actieve cultuurparticipatie doen dan jongeren zonder biculturele achtergrond (Manjoero, 2022). Ook de Monitor Amateurkunst (2023b) ziet dat het aandeel beoefenaars onder mensen met een migratieachtergrond even hoog ligt als bij mensen zonder migratieachtergrond. Maar dit onderzoek maakt geen onderscheid (meer) tussen 'niet-westers' en 'westers' (Neele, 2023b).

De verschillende recente monitoronderzoeken constateren dat inkomen minder samenhang vertoont met het wel of niet beoefenen van kunstzinnige, creatieve of muzikale activiteiten. Bij mensen met een lager inkomen ligt het percentage beoefenaars net iets hoger dan bij mensen met een hoger inkomen. De mate van stedelijkheid van de gemeente of de provincie heeft in deze onderzoeken geen relatie met het aandeel beoefenaars (Goedhart, 2023, p. 154; Neele, 2023b; Gielen et al., 2022). Dat komt mogelijk deels doordat veel kunstbeoefening plaatsvindt buiten de culturele infrastructuur. Bovendien vinden beoefenaars die gebruikmaken van voorzieningen die blijkbaar dichtbij genoeg om de afstand af te leggen. De monitoronderzoeken zien wel een relatie als het gaat om het aantal en het soort activiteiten: in zeer stedelijke gemeenten beoefenen relatief meer tieners beeldende activiteiten, theater en creatief schrijven, als ook verschillende disciplines tegelijkertijd (Neele, 2021).

1 LKCA gebruikt de term niet-westers niet en volgt hierin het CBS, dat spreekt over mensen met een herkomst buiten Nederland of buiten Europa. In veel (literatuur)onderzoek van de afgelopen tien jaar komt de term niet-westers echter nog voor, waardoor het ook in deze publicatie terugkomt.

Het hebben van een beperking of chronische aandoening heeft evenmin een relatie met het wel of niet doen aan kunstbeoefening. Het aandeel beoefenaars ligt onder mensen met een beperking of aandoening even hoog als onder mensen zonder beperking of aandoening. Bij mensen met een psychische beperking ligt het aandeel beoefenaars wel hoger. En hoe sterker een beperking of aandoening het dagelijks leven belemmert, hoe groter het aandeel dat beoefenaar is. Wel beoefenen mensen met een beperking of aandoening hun activiteiten vaker (meestal) alleen, en zijn ze minder vaak lid van een amateurkunstvereniging, -club of -groep. Overigens kan de beperking of aandoening ook een obstakel zijn om aan kunstzinnige, creatieve of muzikale activiteiten te doen. Dat geldt voor 21% van degenen met een beperking die zulke activiteiten niet beoefenen (Neele, 2023a).

2.1.3 Socialisatieproces binnen kunstbeoefening

Verschillende onderzoeken zien in de genoten opleiding een sterke voorspeller van wel of geen kunstbeoefening. Dan gaat het zowel om de eigen opleiding als ook om de opleiding van de ouders (Gielen et al., 2022). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat ouders (ouderlijke socialisatie) heel bepalend zijn voor de culturele activiteiten van kinderen, ook wanneer ze later volwassen zijn (Notten et al., 2022; Buis, 2012). Voor het merendeel van de kunstbeoefenaars zijn de eigen ouders belangrijke personen die een stimulans zijn (geweest) om kunstzinnig, creatief of muzikaal actief te zijn, gevolgd door vrienden en andere familieleden. In de Monitor Amateurkunst 2023 (Neele, 2023b) gaf ruim twee derde van de kunstbeoefenaars aan gestimuleerd te zijn door hun ouder(s). Bij hoger opgeleiden lag dit aandeel veel hoger dan bij lager opgeleide ouders. Deze intergenerationele overdracht is heel sterk, en roept bij beleidsmakers de vraag op hoe ervoor te zorgen dat opleidingsniveau (van de ouders) niet langer doorslaggevend is voor cultuurparticipatie in de levensloop (Meewis, 2016).

Leerkrachten blijken bij slechts een kleine minderheid van de beoefenaars een stimulerende rol te hebben gespeeld voor hun cultuurbeoefening (Neele, 2023b). Ook in het monitoronderzoek naar cultuuronderwijs in het voortgezet onderwijs geven kunstvakdocenten zelf aan dat zij van alle positieve effecten van hun cultuuronderwijs op leerlingen het minst effect zien op de cultuurparticipatie in de vrije tijd (Lommertzen et al., 2023, p. 68). Het aanbieden van cultuuronderwijs op school lijkt dus niet de ongelijkheid in cultuurbeoefening te doorbreken. Ook uit eerder onderzoek blijkt dat de invloed van binnenschools cultuuronderwijs op actieve cultuurparticipatie zwakker is, zeker op latere leeftijd, terwijl de invloed van opleiding van de ouders groter is (Van Dorsten, 2016).

2.1.4 Het individuele en sociale karakter van kunstbeoefening

Een andere bevinding uit tien jaar onderzoek is dat kunstbeoefening voor een grote groep een individuele aangelegenheid is (Van den Broek et al., 2019; Van den Broek & Van Houwelingen, 2015). In 2023 gaf bijvoorbeeld driekwart van de kunstbeoefenaars aan dat zij hun activiteit altijd of meestal alleen beoefenen. Dat is ook te zien in het aandeel kunstbeoefenaars dat lid is van of deelneemt aan verenigingen, clubs of groepen, dat lessen, cursussen of workshops volgt en dat met eigen werk naar buiten treedt. In 2023 is 20% van de kunstbeoefenaars lid van of neemt deel aan een amateurkunstvereniging, -club of -groep, volgt 18% van de beoefenaars les, een cursus of workshop en treedt 16% naar buiten met hun kunstzinnige, creatieve of

muzikale activiteiten. Het betreft hier dus steeds een minderheid van de kunstbeoefenaars. Overigens gaat het dan nog steeds om een grote groep Nederlanders, want omgerekend naar de Nederlandse bevolking zijn ruim 1,8 miljoen Nederlanders actief in een vereniging, club of groep, en ruim 1,6 miljoen volgen lessen, cursussen of workshops (Neele, 2023a).

Ondanks het individuele karakter van kunstbeoefening voor een grote groep beoefenaars lijkt er de laatste jaren een toename te zijn van Nederlands onderzoek naar beoefening in groepsverband. Zo is LKCA in 2018 gestart met de VerenigingsMonitor. Het onderzoek naar amateurkunstverenigingen beschrijven we binnen deze kennissynthese in hoofdstuk 3, omdat we verenigingen ook beschouwen als een ‘aanbieder’ van kunstbeoefening. Naast de formele verenigingen komt er meer aandacht in beleid, en dus ook in onderzoek, voor kunstbeoefening in andere groepen dan verenigingen. Enkele van de vele voorbeelden van groepen die niet als vereniging of stichting zijn georganiseerd zijn; schildersgroepen, zanggroepen, popbands, schrijversgroepen, vertelgroepen. Ook kan het gaan om groepen die van samenstelling wisselen en eenmalig of incidenteel samenkomen, zoals bij een project of bij bijeenkomsten of festivals.

Dan gaat het bijvoorbeeld om cosplay, graffitimakers, spoken-word of projectkoren. Deze worden in de literatuur soms aangeduid met de term ‘informele groepen’ of ‘communities’, maar bestaan in de praktijk uit velerlei typen groepen. (Wester et al., 2022; Stein, 2021; Slangen, 2021; Listavičiūtė, 2019; Van Houwelingen, 2019; Neele & Zernitz, 2019; Goudriaan, 2016; Heijnen, 2015). De Monitor Amateurkunst werkt naast de vereniging met de typen: ‘informele groepen’, ‘groepen georganiseerd door een artistiek begeleider of kunstdocent’ en ‘groepen georganiseerd door een organisatie of instellingen’. De Monitor Amateurkunst uit 2023 laat zien dat van de beoefenaars actief in groepsverband 37% actief is in een vereniging, en de rest in informele amateurkunstgroepen (24%), in groepen georganiseerd door een artistiek begeleider of zelfstandig docent (16%) en in groepen georganiseerd door een organisatie of instelling (11%) (Neele, 2023a).

2.1.5 Repeteren en optreden

Beoefenaars hebben diverse voorzieningen nodig om hun culturele activiteiten uit te voeren. Daarbij moet je denken aan onder meer fysieke ruimtes om iets kunnen maken of doen. Ruim twee derde van de beoefenaars voert de culturele praktijk thuis uit. Ruim 40% maakt gebruik van werk-, oefen- of lesruimtes elders. Daarin worden centra voor de kunsten, muziek- of dansscholen en buurthuizen het meest genoemd. Voor beeldend en schrijven wordt het meest gebruikgemaakt van de eigen woning, voor theater en dans het minst (Neele et al., 2017, p. 18).

Voor de uitvoering van de kunstpraktijk treedt in 2017 een derde van de beoefenaars weleens op voor publiek, stelt het werk tentoon of laat iets zien, horen of lezen via online kanalen. In 2021 was dit gedaald naar 14% van de beoefenaars, een halvering ten opzichte van 2017. Vooral mensen die muziek, dans of theater beoefenen zijn minder gaan optreden (Neele & Zernitz, 2021a, p. 15). In de Monitor Amateurkunst 2023 zien we dat 16% van de beoefenaars optreedt. De resultaten van deze onderzoeken zijn echter niet te vergelijken door een verandering in vraagstelling. Het percentage dat in 2023 optrad is het hoogst bij degenen die muziektheater beoefenen (54%), toneelspelen (42%), een muziekinstrument bespelen (34%) en zingen (33%). Het laagst bij de beoefenaars die kunstzinnige foto's en films maken en bewerken

(11%), tekenen, schilderen en grafisch werk maken (9%), naaien, breien, haken, weven of kleding ontwerpen (7%) en knutselen (7%) (Neele, 2023, p. 15a).

2.1.6 De 'niet-beoefenaar'

Volgens Monitor Amateurkunst 2023 beoefende 45 procent van de Nederlandse bevolking van zes jaar en ouder geen kunstzinnige, creatieve of muzikale activiteiten in de vrije tijd (Neele, 2023a). Met dit onderzoek is tevens gevraagd naar de redenen voor dit 'niet-beoefenen'. Drie redenen worden aangedragen. Verreweg de meest genoemde reden is een gebrek aan interesse of belangstelling voor dit soort activiteiten en de voorkeur voor andere vrijetijdsactiviteiten. De andere veelgenoemde reden is een gebrek aan tijd. Een derde reden die minder, maar nog regelmatig genoemd wordt, is het naar eigen zeggen ontberen van talent of het niet creatief zijn. Andere redenen als ziekte, een beperking of financiën worden veel minder genoemd als redenen van het niet-beoefenen van kunstzinnige, creatieve of muzikale activiteiten.

Er is enig verschil in de redenen als het gaat om de opleiding van degenen die geen kunstzinnige, creatieve of muzikale activiteiten beoefenen in de vrije tijd. Bij de 'niet-beoefenaars' met geen of vbo-opleiding is het aandeel met een gebrek aan interesse hoger dan bij mbo-opgeleiden en zeker dan bij degenen met een hbo- of universitaire opleiding. Bij geen tijd als reden is er sprake van een omgekeerde verhouding, want dat wordt door hbo of universitair opgeleiden vaker aangegeven als reden van niet-beoefening dan door degenen met een andere opleiding. (Neele, 2023b)

Het zou overigens kunnen dat respondenten uit de groep 'niet-beoefenaars' wel degelijk kunstzinnige, creatieve en muzikale activiteiten beoefenen, maar zich niet herkennen in de activiteiten zoals ze gedefinieerd zijn in de Monitor Amateurkunst of in andere gelijksoortige onderzoeken (zoals de Vrijetijdsomnibus). Oftewel, dat zulk onderzoek een bepaalde 'bias' heeft. Het is een overtuiging die de laatste jaren steeds sterker doorklinkt als het gaat om onderzoek naar kunst en cultuur, maar ook als het gaat om cultuurbeleid. Dat er onderzoek wordt gedaan of beleid wordt gemaakt vanuit een beperkte kennis over hoe culturele praktijken in de samenleving functioneren, ook omdat zulke praktijken zich veel sneller ontwikkelen dan onderzoek en beleid dat kunnen doen (Pigaht et al., 2023).

Vanuit deze overtuiging dat er een kloof bestaat tussen onderzoek en beleid enerzijds en praktijk anderzijds ontstaat nieuw onderzoek naar culturele praktijken van mensen en groepen en naar hoe aanbieders, ondersteuners en overheden kunnen en moeten aansluiten bij deze praktijken. Van Eijck & Bisschop Boele (2018) betogen bijvoorbeeld in een notitie over 'niet-bezoekers' dat voor het overhalen van niet-geïnteresseerden, wanneer men dat wil als overheid, een ander beleid en een ander aanbod nodig is. Een beleid en een aanbod dat meer en beter aansluit bij de culturele interesses en praktijken van de niet-bezoekers, en bijvoorbeeld minder uitgaat van bestaand aanbod of van artistieke kwaliteit. Ook als het gaat om cultuurbeoefening zien we in beleid, en dus ook in onderzoek, steeds meer aandacht voor hoe aan te sluiten bij culturele praktijken van mensen. Daarbij gaat het dan hoofdzakelijk (nog) om theorievormend onderzoek en minder om empirisch onderzoek. Voorbeelden zijn theorieën over culturele democratie, Cultureel Vermogen, culturele leerecosystemen, idiocultureel muziekonderwijs en The Culture (Kolsteeg, 2022; Drion, 2018; Bisschop Boele & Van der Meer, 2019; Bedaux et al., 2023).

2.1.7 Effect en betekenis van kunstbeoefening voor individu en samenleving

Er is in Nederland de laatste jaren een groeiende aandacht voor de betekenis van cultuurparticipatie, het effect, de waarde of functie. Er verschijnt steeds meer (Nederlands) onderzoek naar betekenis en het effect (Slangen & Bisschop Boele, 2022; Bisschop Boele, 2021; Versloot & Kleistra, 2016; Poutsma, 2013).

Een steeds belangrijker onderzoeksgebied is het bestuderen van het effect van culturele interventies binnen de domeinen welzijn en zorg (Poll et al., 2023; Kros & Felten, 2022; Groot et al., 2022; Groot et al., 2021a; Groot et al., 2021b; Trienekens, 2020; Delmee et al., 2019; Van Campen et al., 2017). Dan gaat het om effect op het individu en op de samenleving. Op basis van verschillende internationale metastudies over effecten van culturele interventies op het welzijn en de gezondheid van mensen komt een onderzoek uit 2023 tot effecten op drie niveaus:

- Fysiek & mentaal welzijnsniveau
Reductie van pijn, stress en angst, en een verminderde medicatiebehoefte
- Sociaal en sociaalmaatschappelijk niveau
Positieve effecten op welzijn, emotionele erkenning, kwaliteit van leven, zelfvertrouwen, onderlinge verbondenheid
- Het cognitief functioneren van mensen
Preventieve werking op de afname van cognitief functioneren van mensen (Veldman, 2023, p. 7).

Met het inzetten van culturele interventies binnen de domeinen zorg en welzijn en met de samenwerking tussen culturele instellingen enerzijds en zorg- en welzijnsinstellingen anderzijds wil de culturele sector bijdragen aan maatschappelijke vraagstukken als participatie, eenzaamheid, inclusie en gezondheid, maar het is tevens een middel voor de sector voor het aanspreken en bereiken van een groter en meer divers publiek. Deze groeiende aandacht in onderzoek voor de inzet van cultuur in de domeinen zorg en welzijn hangt samen met de toenemende aandacht in het beleid hiervoor. Voorbeelden hiervan zijn het nationale meerjarenprogramma Lang Leve Kunst, de stimuleringsregeling The Art of Impact, en het Programma Cultuurparticipatie. Ook de verbreding van de Brede Regeling Combinatiefuncties sinds 2019, waarbij cultuurcoaches naast het onderwijs ook meer de samenwerking met zorg en welzijn konden leggen, is een uiting van deze toenemende beleidsaandacht. De aandacht bij beleidsmakers voor de maatschappelijke waarde van kunst en de verbinding van kunst met zorg en het sociaal domein hangt (deels) samen met de bezuinigingen binnen de cultuursector en met de transities in de Wlz, Wmo, Wzw en Jeugdwet (Van Campen et al., 2017).

Overigens is de aandacht voor het inzetten van cultuur voor maatschappelijke vraagstukken niet nieuw, het heeft oudere wortels. Zo is er, geïnspireerd op de Angelsaksische wereld, sinds de eeuwwisseling in Nederland een groeiende aandacht voor community arts en andere sociaalgerichte culturele interventies. Op het niveau van beleid was het Actieplan Cultuurbereik (2001-2008) daarvan een uiting (Trienekens, 2012).

Het Nederlands onderzoek naar de bijdrage van culturele interventies aan maatschappelijke vraagstukken en naar het bereiken van een groter en meer divers publiek betreft vooral ouderen (Onderzoeksteam Kunst in de Zorg, 2021; Groot et al., 2021; Van Raalte, 2021; Van Berkel et al.,

2020; Van Campen, 2020; De Groot & Soosaipillaj, 2020; Kuipers et al., 2019; Gysels et al., 2017; Van de Geyn, 2017), jongeren (Geerdes-Gazzah et al., 2022; Van der Eijk & Hupperets, 2020; Delmee et al., 2019), mensen met een migratieachtergrond (Van Dijk et al., 2019; Van Heteren, 2018) en mensen met een beperking of chronische aandoening (Jongerius et al., 2020; Monsma et al., 2019; Peters, 2018; Laan & Wijs, 2017; Noeverman, 2016). Tevens is er onderzoek naar het inzetten van culturele interventies voor juist de ontmoeting en verbinding tussen verschillende sociale groepen (Kros & Felten, 2022; Wierbos, 2020; Peters, 2018; Otte, 2015).

Binnen deze hoeveelheid aan onderzoek naar de relatie tussen kunst en gezondheid zien we dat muziek als culturele of kunstzinnige interventie bij gezondheidsaspecten het meest lijkt onderzocht. Veldman et al. (2023, p. 38) stellen dat dit geldt voor zowel muziek in receptieve als actieve vorm. Zo heeft het maken van muziek een positief effect op depressieve gevoelens, PTSS en het zelfvertrouwen. Ook heeft bijvoorbeeld pianospelen een positief effect op MS en heeft improvisatie een positief effect op cognitieve vaardigheden (Veldman et al., 2023, p. 38).

Een reviewstudie van Poll et al. (2023) toont de waarde van actieve cultuurparticipatie voor 'positieve gezondheid' op het gebied van preventie, promotie, behandeling en omgang met ziekte. Als we kijken naar de deelnemerszijde, oftewel op wie actieve cultuurparticipatie een positieve impact heeft, is er voornamelijk aandacht voor ouderen, maar is er ook een aanzienlijk aantal studies waarin jongere deelnemers centraal staan. Bij beide leeftijdsgroepen zien de onderzoekers een samenhang tussen het deelnemen aan kunst en cultuur en de gezondheid. Ook voor specifieke doelgroepen, zoals mensen met een chronische ziekte, mentale problemen en/of fysieke beperkingen, is een positieve samenhang gevonden (Poll et al., 2023, p. 10). De reviewstudie gaat ook in op de 'werkzame elementen' (bouwstenen voor interventies, gericht op een specifiek thema/problematiek, die een positieve invloed hebben op de doelgroep), en presenteert een model waarin de complexe samenhang van tachtig werkzame elementen wordt weergegeven (Poll et al., 2023, p. 26).

2.2 Erfgoedbeoefening in de vrije tijd

2.2.1 Erfgoedbeoefening in de praktijk: terminologie en duiding

In het cultuurbeleid en ook bij onderzoekers is in toenemende mate aandacht voor een bredere blik op kunst en erfgoed². Het is van belang om voor culturele praktijken nadrukkelijk verder te kijken dan bestaande, gedefinieerde cultuuruitingen. Dit heeft ook gevolgen voor (de interpretatie van) het onderzoek naar erfgoedbeoefening. Bij een breder begrip van erfgoed tellen we natuurlijk meer beoefenaars en ook zou het beoefenaarsveld er dan wel eens diverser uit kunnen zien. In deze paragraaf gaan we nader in op het gebruik van terminologie, definities en duiding van de uitkomsten van de verschillende onderzoeken.

2 In het hoofdstuk 'Cultuur en kennis' van Cultuurmonitor Jaarrapportage 2022 schrijven Pigaht, Sharif en Brom "Binnen diverse domeinen in de Cultuurmonitor zien we dat er een verschuiving plaatsvindt: van een "expert"- gedreven invulling van cultuur naar een bredere en participatieve vorm van cultuurbegrip, waarbij beleid een gewichtige rol speelt in de perceptie daarvan. Zie bijvoorbeeld het Verdrag van Faro, waarin de gevoelde urgentie en groei van initiatieven omtrent meerstemmigheid en de toenemende belangstelling voor immaterieel erfgoed zichtbaar is." (p. 26)

In 2015 verscheen onder de titel 'Gisteren vandaag' een uitgebreide studie van het SCP naar erfgoedbeoefening in Nederland (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015). Ze schrijven daarin: 'In onderzoek naar culturele belangstelling was erfgoedbeoefening (in de vrije tijd) tot nu toe onderbelicht, althans wat betreft het bevragen wie erfgoedactiviteiten beoefent.' (p. 89). Gisteren vandaag probeert enigszins orde te scheppen in de veelheid aan termen die in gebruik zijn rond erfgoedbeoefening. Voor hun studie hanteren de onderzoekers een specifieke definitie van erfgoedbeoefening: 'Bij erfgoedbeoefening gaat het om zelf historisch onderzoek doen (incl. streekgeschiedenis of stamboomonderzoek), historische voorwerpen verzamelen of opknappen, en ambachten als molenaar of mandenvlechter uitoefenen.' (p. 75). Verschillende vormen van vrijwilligerswerk vallen buiten de vraagstelling en data die zij verzamelen. 'In dit rapport is voor de volgende oplossing en afbakening gekozen: de term vrijwilliger heeft hier de gangbare betekenis van vrijwillige ondersteuning en wie in de vrije tijd inhoudelijk met erfgoed in de weer is, staat hier als erfgoedbeoefenaar te boek. Dit op de molenwereld toepassend zijn de bestuurders van een stichting die een molen beheert en degenen die zich inzetten voor fondsenwerving voor of onderhoud aan die molen als vrijwilligers geboekstaafd, en degenen die de molen laten draaien als erfgoedbeoefenaars.' (pp. 21-22). De vrijwilligers die zich inzetten in het bestuur van de molenstichting worden in dit onderzoek dus niet als erfgoedbeoefenaar meegenomen.

Er is echter veel voor te zeggen om vrijwilligerswerk binnen een museum en erfgoedinstelling wel onder erfgoedbeoefening te scharen. We zien dat erfgoedinstellingen veel met vrijwilligers werken, die op diverse manieren worden betrokken. Vaak is er een vaste kern vrijwilligers, met een flexibele schil daaromheen (Cruickshanks, 2022, p. 12). Een onderzoek onder vrijwilligers die zich inzetten voor de zorg voor monumenten laat zien welke taken deze vrijwilligers oppakken:

'Bijna driekwart van de respondenten (72%) heeft vooral veel contact met de bezoekers van het monument. Zij geven rondleidingen, zijn gastheer of gastvrouw, staan bezoekers te woord in het winkeltje of schenken koffie bij activiteiten. Een derde van de vrijwilligers klust, voert onderhoudswerkzaamheden uit, poetst het koper, windt elke dag de torenklok op of bouwt tentoonstellingen op. Een van de telefonisch geïnterviewde vrijwilligers vertelde bekend te staan als 'hoofd verfwasten'. Een vijfde van de geënquêteerden verricht werkzaamheden op kantoor. Die kunnen secretariael, administratief of archivaal van aard zijn, maar ook collectiebeheer omvatten. Bijna de helft van de respondenten zit in een bestuur, commissie of projectgroep, bijvoorbeeld als penningmeester of voorzitter.' (Stichting Nederland Monumentenland, 2019, p. 9). Dit soort data is echter niet bekend over de gehele erfgoedsector.

2.2.2 Aandeel erfgoedbeoefenaars sinds 2012

In de enquête Vrijtijdsomnibus werden in 2012 voor het eerst vragen over erfgoedbeoefening gesteld:

Hoe vaak heeft u in de afgelopen 12 maanden als hobby...

- aan stamboomonderzoek gedaan?
- onderzoek naar lokale of regionale geschiedenis gedaan?
- onderzoek naar historische gebeurtenissen of personen gedaan?

- historische gebouwen of voorwerpen opgeknapt?
- historische documenten of voorwerpen verzameld?
- een oud ambacht uitgeoefend of gedemonstreerd of historische gebeurtenissen nagespeeld?

Deelname aan deze vormen van erfgoedbeoefening is gepeild bij mensen van 12 jaar en ouder. Als we kijken naar beoefenaars die in de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête slechts één keer een erfgoedactiviteit beoefend hebben, bedraagt in 2012 het aandeel erfgoedbeoefenaars in de bevolking 26%. Dat zijn ruim drie en een half miljoen mensen (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015, p. 5). De organisatiegraad onder de erfgoedbeoefenaars is niet echt hoog: 10% is lid van een vereniging of stichting en 8% neemt deel aan een informele groep die zich bezighoudt met een erfgoedactiviteit. Erfgoedbeoefening is bij twee derde individueel van aard. Maar een derde van alle erfgoedbeoefenaars heeft daarover wel contact met anderen (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015, p. 96).

Het percentage erfgoedbeoefenaars laat door de jaren heen een lichte stijging zien (zie tabel in Goedhart & Roosblad 2023). Inmiddels is de vraagstelling ook iets is uitgebreid, met de activiteiten:

- geholpen om een lokale, regionale of nationale traditie, gebruik of ambacht in stand te houden
- meegedaan of bijgedragen aan archeologisch onderzoek

Als we kijken naar de achtergrondkenmerken van de beoefenaars vallen drie dingen op. In brede zin nemen vrouwen vaker deel aan cultuur, maar bij erfgoedbeoefening vormen mannen juist de meerderheid. Daarbij komt dat ouderen in de leeftijd van 65+ vaak erfgoed beoefenen, terwijl ze bij cultuurbeoefening in brede zin een minderheid vormen. Uit de VTO-cijfers blijkt ten slotte dat cultuurbeoefening door mensen met een niet-westerse migratieachtergrond lager dan bij mensen met een Nederlandse of westerse migratieachtergrond. Het verschil is het grootst bij erfgoedbeoefening (Gielen et al., 2022). Als we kijken naar de vrijwilligers, zien we over het algemeen ook dat ze ouder zijn dan 65 jaar en vaker man dan vrouw zijn. Het merendeel is wit, gepensioneerd en hoogopgeleid. Ook zijn ze sterk lokaal georiënteerd (Vinken & Diepstraten, 2020, pp. 9-10).

Net als bij kunstbeoefening lijkt de coronapandemie hier ook geen groot effect op de mate van beoefening gehad te hebben. Ook uit ander onderzoek blijkt dat het aantal erfgoedvrijwilligers stabiel is gebleven sinds het uitbreken van de coronacrisis (Broers et al., 2023, p. 31). Bij de vrijwillige inzet in musea zien we wel een effect van de coronapandemie. In de jaren 2015-2019 waren grofweg 31.000 vrijwilligers actief in geregistreerde musea. (CBSb, 2022). 'Vanwege de verplichte sluiting en beperking van de activiteiten doen musea in 2020 en 2021 eveneens een geringer beroep op vrijwilligers en stagiairs (een daling van 18,4%). Daarnaast kampen musea vanwege de pandemie met een geringere beschikbaarheid van (oudere) vrijwilligers.' (Museumvereniging, 2022, pp. 36-37).

2.2.3 Erfgoedgemeenschappen

Een andere benadering dan het kijken naar individuele erfgoedbeoefenaars en vrijwilligers is uitgewerkt in de veldverkenning naar erfgoedbeoefening binnen erfgoedgemeenschappen in Gouda (Burggraaff & Elpers, 2022). Het begrip erfgoedgemeenschap is in gebruik bij beoefenaars van immaterieel erfgoed en wordt ook gebruikt voor erfgoedbrede beoefening in het Verdrag van Faro.

Deze gemeenschappen zijn groepen mensen die zich vanuit interesse en intrinsieke motivatie voor erfgoed formeren in een sociaal verband en zich op vrijwillige basis in hun vrije tijd bezighouden met cultureel erfgoed. De gemeenschappen bestaan uit diverse actoren en kunnen verschillende vormen aannemen, maar vaak zijn er vrijwilligers bij betrokken. 'Vrijwilliger' is dan ook een van de kenmerken van een Faro erfgoedgemeenschap. Binnen deze gemeenschappen speelt de sociale waarde van erfgoed een cruciale rol (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 5).

De verkenning in Gouda heeft circa 100 erfgoedgemeenschappen in kaart gebracht. Het betreft erfgoedgemeenschappen rond zowel materieel als immaterieel erfgoed en met een omvang van circa 10 tot wel 1000 leden. De erfgoedgemeenschappen kunnen formeel of informeel georganiseerd zijn. Niet alle gemeenschappen beschouwen hun praktijken als '(immaterieel) erfgoed' (vgl. Borghuis & Meijer, 2023: 14-15), terwijl zij soms wel zo gedefinieerd zouden kunnen worden door de onderzoekers.

In Brabant is onderzoek gedaan middels een enquête verspreid onder 430 erfgoedgemeenschappen. Deze groepen zijn actief in heemkundekringen, (streek)musea, erfgoedverenigingen, dialectgroepen of met ambachten. Van de 176 respondenten zegt het overgrote deel in structureel verband samen te komen. Deze gemeenschappen bestaan veelal uit kleine groepjes tot 20 personen, of grotere groepen van 51 leden of meer. De actieve leden hebben overwegend de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar of ouder, gevolgd door leden van middelbare leeftijd van 56 tot 65 jaar. Ten slotte geven respondenten aan dat er binnen hun erfgoedgemeenschap meer mannen dan vrouwen actief zijn (Walet, 2020).

2.2.4 Bredere perspectieven op erfgoedbeoefening

De VTO-cijfers reflecteren vermoedelijk maar een deel van de werkelijke praktijk van erfgoedbeoefening. Aanvullend valt bijvoorbeeld te denken aan digitale vormen van erfgoedbeoefening, clubs die actief zijn met mobiel erfgoed, verschillende vormen van beoefening van immaterieel erfgoed of actieve participatie in burgerinitiatieven rond erfgoed in de leefomgeving. Hieronder benoemen we ter illustratie enkele onderzoeken en databronnen om de breedte van erfgoedbeoefening te benadrukken.

De Nederlandse inventaris van het immaterieel erfgoed telt bijna 200 immateriële erfgoederen en dus evenzoveel grote en kleinere betrokken gemeenschappen. Sinds de officiële ratificatie van het immaterieel erfgoedverdrag is sprake van een flinke stijging. In 2017 waren er nog 129 inschrijvingen; een stijging van 45%. De inventaris wordt aangevuld dankzij erfgoedgemeenschappen die zichzelf aanmelden. Het beleidsinstrumentarium voor immaterieel erfgoed werkt goed, maar lang niet alle belanghebbenden weten deze te vinden. Deze inventaris is op dit

moment mede daarom ook niet representatief voor de bevolkingssamenstelling van Nederland (Van der Horst et al., 2022, p. 9). In het recente onderzoek naar de vrijwilligers van erfgoedinitiatieven in Nederland (Broers et al., 2023) wordt aangegeven dat bij de initiatieven voor beoefening (dat grotendeels beoefening van immaterieel erfgoed betreft) ruim 14.000 vrijwilligers actief zijn.

In het promotieonderzoek van Mike de Kreek (2016) worden 34 Nederlandse online buurtgeheugens geanalyseerd. Via daarvoor ingerichte websites en bredere sociale netwerksites verzamelen en delen een toenemend aantal mensen hun herinneringen. Een aanzienlijk deel van deze online platforms bevatten herinneringen aan en ervaringen in buurten van steden of dorpen. De online herinneringen bestaan uit video, audio, foto's of tekst, of combinaties daarvan, en worden voornamelijk door buurtbewoners gemaakt. Dit zijn zeker niet alleen institutionele initiatieven. Mensen van alle leeftijden zijn betrokken bij dit soort initiatieven en starten regelmatig hun eigen online straat- of buurtgeheugen.

In verschillende gemeenten is ruimte voor burgerparticipatie bij de waardering van lokaal gebouwd erfgoed. Heemschut Amsterdam liet onderzoek doen naar waarderingsparticipatie bij Post 65 erfgoed (Van der Werff, 2021). Het kwalitatieve onderzoek omvatte zowel erfgoedparticipatie via burgerinitiatieven, erfgoedverenigingen als individuele Post 65 initiatieven.

Een verkenning naar participatie in de Nederlandse archeologie leverde 55 projecten en meer structurele initiatieven op (Van Londen et al., 2021), waarin de overheid (gemeente, provincie en het Rijk) als initiatiefnemer het grootste aandeel heeft. Deze inventarisatie geeft vooral zicht op de top-down georganiseerde mogelijkheden voor participatie, en dat actieve archeologiebeoefening door leden van verenigingen en stichtingen en gemeenschappen hierin niet zijn meegenomen. De geïnventariseerde projecten bevinden zich verspreid over het hele land. Hoewel de doelen en doelgroepen vaak niet expliciet zijn uitgewerkt in de initiatieven, blijkt dat de participanten divers zijn (vaak met een focus op lokale bewoners).

In de provincie Gelderland zijn ongeveer honderd historische verenigingen actief. Deze verenigingen zijn door Erfgoed Gelderland middels een enquête bevraagd (Kosse et al., 2023). Van 72 verenigingen is het ledenaantal bekend en bij elkaar opgeteld gaat het om bijna 42.000 leden. Dit zijn echter lang niet allemaal actieve erfgoedbeoefenaars. Binnen de verenigingen is vaak een beperkt aantal mensen actief met bijvoorbeeld bestuurstaken, het doen van lokaal historisch onderzoek en de zorg voor het archief of de collectie. Verder organiseren de verenigingen vaak lezingen en excursies, en vaak is er een actieve Facebookpagina.

2.2.5 Betekenis van erfgoedparticipatie

Er is in onderzoek ook aandacht voor de maatschappelijke betekenis van erfgoedbeoefening. Onderzoekers van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN, 2022) zien vijf thema's waarop beoefening van (immaterieel) erfgoed van waarde kan zijn voor de samenleving:

- Educatie
- Economie
- Inclusie

- Verbinding
- Duurzaamheid

Het werk dat vrijwilligers verzetten in de zorg voor erfgoed kan in euro's worden uitgedrukt. Dat is een manier waarop de economische waarde inzichtelijk kan worden gemaakt. In het onderzoek naar erfgoedvrijwilligers in Nederland (Broers et al., 2023) is die berekening gedaan. Op basis van het totaal aantal uren maal het uurtarief conform minimumloon, komen zij op een bijdrage vanuit vrijwilligerswerk van 180 miljoen euro per jaar.

Bij 'verbinding' is het uitgangspunt dat het participeren aan erfgoed een positieve bijdrage aan de samenleving levert, zoals iemands kwaliteit van leven, het versterken van sociale cohesie en het bevorderen van duurzame ontwikkeling. Erfgoedparticipatie zorgt dus voor positieve effecten op de beoefenaar. Bij het overgrote deel van de erfgoedbeoefenaars speelt passie voor erfgoed een grote rol bij de inzet voor hun activiteiten. Ze streven ernaar 'hun' erfgoed te behouden en ervoor te zorgen. Daarnaast zijn beoefenaars blij met de erkenning voor zichzelf, de historie en verhalen, hebben ze het gevoel zinvol bezig te zijn en versterkt het de sociale cohesie in de vorm van ontmoeting, verbondenheid en begrip (Simons, 2022, pp. 4–26).

Binnen het thema 'inclusie' is op basis van een aantal case studies van immaterieel erfgoedbeoefening in superdiverse contexten onderzoek gedaan naar diverse betrokken stakeholders. In de netwerken waarin erfgoedgemeenschappen actief zijn komen we ook stakeholders als ondernemers en culturele instellingen met een makelaarsrol tegen (Schep, 2020). Deze stakeholders staan in de onderzochte cases garant voor meer inclusieve uitgangspunten van erfgoedbeoefening. Daarnaast blijken ontmoetingsplekken van belang voor inclusieve vormen van erfgoedbeoefening.

2.3 Cultuureducatie in het funderend onderwijs

Aan cultuureducatie in het onderwijs wordt een grote betekenis en waarde toegekend. Niet voor niets is het een verplicht domein in het primair en voortgezet onderwijs, en worden door aanbieders, ondersteuners en beleidsmakers veel middelen geïnvesteerd om cultuureducatie in het onderwijs te stimuleren en te verbeteren. Harland (2008) maakt onderscheid tussen primaire en secundaire effecten van kunsteducatie. Bij primaire effecten gaat het om kennis van de kunstdiscipline, technieken en vaardigheden, creatieve en denkvaardigheden, en het verkennen, onderzoeken en kunnen uitdrukken van de betekenis in kunst of door middel van kunst. De secundaire effecten zijn plezier en andere emotionele effecten, persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, en transfereffecten (toepassing van het geleerde in andere contexten) (Harland, 2008).

2.3.1 Basisschoolleerlingen

Alle kinderen en jongeren komen in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs in aanraking met kunst en erfgoed. Voor het primair onderwijs zijn kunstzinnige vorming en cultureel erfgoed vastgelegd in de wettelijke kerndoelen³. Het gaat om de volgende drie kerndoelen:

³ Op dit moment werkt SLO aan actualisatie van de kerndoelen voor kunst en cultuur.

- 54. Leerlingen leren beelden, muziek, taal, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om ermee te communiceren;
- 55. Leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren;
- 56. Leerlingen verwerven kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 13).

Dit betekent dat alle basisschoolleerlingen in principe in aanraking komen met kunst en erfgoed. In welke mate dat gebeurt en op welke manier verschilt sterk per school en zelfs per leerkracht. Over het algemeen gaat het bij het cultuuronderwijs op basisscholen vooral om actieve cultuurparticipatie (bijv. dansworkshop) en in wat mindere mate om passieve cultuurparticipatie (bijv. bezoek aan museum). Uit verschillende monitoronderzoeken van de afgelopen jaren naar cultuuronderwijs in het primair onderwijs blijkt dat basisschoolleerlingen gemiddeld twee uur per week cultuuronderwijs krijgen, waarbij de meeste tijd wordt besteed aan tekenen en handvaardigheid en muziek, en het minst aan erfgoed, mediakunst en film. Er wordt wel iets meer gebruikgemaakt van lesmethodes voor film en mediakunst dan voorheen. De laatste monitor laat zien dat er steeds meer tijd wordt besteed aan literatuur en lezen. Dit omdat de afgelopen jaren het leesniveau van leerlingen is afgenomen (Termorshuizen et al., 2023).

2.3.2 Onderbouwleerlingen voortgezet onderwijs

Ook voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn er wettelijke kerndoelen die voorschrijven wat er minimaal aan aanbod moet zijn. Vijf kerndoelen vormen samen het domein 'kunst en cultuur':

- 48. De leerling leert door het gebruik van elementaire vaardigheden de zeggingskracht van verschillende kunstzinnige disciplines te onderzoeken en toe te passen om eigen gevoelens uit te drukken, ervaringen vast te leggen, verbeelding vorm te geven en communicatie te bewerkstelligen.
- 49. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of als deelnemer in een groep, aan derden te presenteren.
- 50. De leerling leert op basis van enige achtergrondkennis te kijken naar beeldende kunst, te luisteren naar muziek en te kijken en luisteren naar theater-, dans- of filmvoorstellingen.
- 51. De leerling leert met behulp van visuele of auditieve middelen verslag te doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, als toeschouwer en als deelnemer.
- 52. De leerling leert mondeling of schriftelijk te reflecteren op eigen werk en werk van anderen, waaronder dat van kunstenaars.

Dit betekent dat alle scholieren in de onderbouw van de middelbare school onderwijs krijgen in kunst en cultuur. De *Monitor Cultuureducatie voortgezet onderwijs 2022-2023* laat inderdaad zien dat 99 procent van de middelbare scholen (op alle onderwijsniveaus) kunst en cultuur aanbiedt in de onderbouw. De mate waarin en de manier waarop verschilt sterk per school. Bij het merendeel van de scholen wordt het cultuuronderwijs behandeld in afzonderlijke vakken, en in veel mindere mate in een samenhangend leergebied of als onderdeel van projecten. De meeste van de onderbouwleerlingen volgen het vak beeldende vorming en in iets mindere mate muziek. Door een beperkter aanbod zijn er veel minder leerlingen die het vak drama en zeker het vak dans, textiel en audiovisuele vorming (kunnen) volgen (Lommertzen et al., 2023,

p. 30-31). Een groep leerlingen doet op school mee aan een kunstklas of cultuurstroom, want een deel van de middelbare scholen (in 2017 een derde) bood deze mogelijkheid. De invulling van zo'n klas of stroom verschilt sterk: er zijn scholen met een kunstklas alleen voor een specifieke discipline, scholen die meerdere kunstklassen hebben en scholen die een multidisciplinaire cultuurstroom aanbieden. In vrijwel alle gevallen moeten leerlingen 'solliciteren' voor een kunstklas (Kieft et al., 2017).

2.3.3 Bovenbouwleerlingen voortgezet onderwijs

Alle bovenbouwleerlingen havo/vwo krijgen Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) en in het vmbo Kunstvakken I als eindexamenvak. Gymnasiumleerlingen volgden tot 2014 KCV in plaats van CKV, waarbij klassieke cultuur centraal staat. Daarnaast hebben de meeste bovenbouwleerlingen ook de mogelijkheid om eindexamen te doen in een ander kunstvak, zowel op vmbo-, havo- als vwo-niveau (Lommertzen et al., 2023, pp. 31-32). In 2021 maakte 17% van alle bovenbouwleerlingen gebruik van deze mogelijkheid. Vanaf 1980 tot ongeveer 2010 was er een gestage groei van het aandeel havo- en vwo-leerlingen dat eindexamen deed in een kunstvak. Vanaf 2011 is dit aandeel gedaald, waarna het sinds 2018 weer langzaam lijkt toe te nemen. Het aandeel is echter nog niet terug op het niveau van 2010 (Hagenaars, 2020). Bij vmbo-leerlingen ging het in 2021 om 12%, bij havo-leerlingen om 23% en bij vwo-leerlingen om 21% dat eindexamen deed in een kunstvak. Dat het aandeel lager ligt op het vmbo heeft eenvoudigweg ook te maken met dat vmbo-scholen minder aanbod hebben in deze vakken. In de basisberoepsgerichte leerweg en de kaderberoepsgerichte leerweg kunnen leerlingen zelfs helemaal geen eindexamen doen in een kunstvak. In de gemengde leerweg en de theoretische leerweg kunnen leerlingen wel eindexamen doen in een kunstvak; in beeldende vakken (tekenen, handarbeid, audiovisuele vorming, textiele werkvormen), dans, drama of muziek (Kieft et al., 2017). Ook het monitoronderzoek onder havo- en vwo-scholieren uit het derde leerjaar (het jaar waarin ze hun eindexamenvakken kiezen voor de bovenbouw) naar de populariteit van schoolvakken ziet sinds de eerste meting in 2012 een daling van de interesse in de vakken handvaardigheid, tekenen en muziek. Bij muziek is de daling het sterkst. Terwijl zo'n 33 procent van de meisjes in havo en vwo in het schooljaar 2022-2023 het vak muziek (heel) interessant vond, lag dit aandeel tien jaar eerder (2011-2012) nog op ongeveer 55 procent. Van de jongens ging het respectievelijk om bijna 30 procent in 2022-2023 tegenover 40 procent in 2011-2012 (Qompas, 2023).

De twee meest gekozen eindexamenvakken door zowel vmbo- als havo- of vwo-leerlingen zijn beeldende vormgeving en tekenen. Het zijn vooral meisjes die voor een examen in de kunstvakken kiezen. Kunstvakdocenten geven aan dat de kunstvakken bij sommige leerlingen een 'soft' imago hebben, en dat dit meer voorkomt onder jongens dan onder meisjes (Lommertzen et al., 2023, p. 58). Op het vmbo zijn meisjes goed voor gemiddeld 67% van de leerlingen die eindexamen deden in een kunstvak in de periode 2006-2017, op de havo gaat het om gemiddeld 77% en op het vwo om gemiddeld 79% (Hagenaars, 2020). Uit het onderzoek onder havo- en vwo-scholieren naar hun interesse in de schoolvakken in het derde leerjaar blijkt eveneens dat er een groot verschil is tussen jongens en meisjes in de interesse voor handvaardigheid, tekenen en in mindere mate voor muziek. Meisjes hebben veel meer interesse in deze vakken. In het schooljaar 2022-2023 staat van de negentien onderzochte schoolvakken bij havo-meisjes tekenen op plaats drie en handvaardigheid op plaats zeven van meest populaire schoolvakken,

terwijl tekenen bij de havo-jongens op plaats dertien en handvaardigheid op plaats zeventien staat. Bij de vwo-meisjes staat tekenen op plek zeven en handvaardigheid op plek dertien van 21 bevraagde schoolvakken en bij vwo-jongens staat tekenen op plek achttien en handvaardigheid op plek twintig. Alleen bij het vak muziek is het verschil de laatste tien jaar aanzienlijk kleiner geworden, omdat de interesse voor het vak onder meisjes sinds 2011-2012 veel sterker is gedaald dan onder jongens. In de rangschikking van meest populaire vakken staat muziek bij de havo- en vwo-meisjes nog maar een plaats hoger dan bij de havo- en vwo-jongens (Qompas, 2023). We zagen al eerder dat het aandeel kunstbeoefenaars in de vrije tijd veel hoger ligt onder meisjes en vrouwen dan onder jongens en mannen. Dezelfde verhouding, en dan zelfs nog sterker, zien we dus terug bij de leerlingen die eindexamen doen in een kunstvak.

2.3.4 Erfgoededucatie

In het primair onderwijs is een van de drie kerndoelen voor het leergebied Kunstzinnige oriëntatie gewijd aan cultureel erfgoed. Tevens heeft het een plaats in een van de kerndoelen (nr. 51) van het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld (Driebergen et al., 2022). Bijna alle basisschoolleerlingen krijgen dan ook op de een of andere manier erfgoedonderwijs. De *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2022-2023* laat inderdaad zien dat bij nagenoeg alle basisscholen (96%) cultureel erfgoed aan bod komt in het onderwijs. In de meeste gevallen als onderdeel van geschiedenis en/of aardrijkskunde (bij 69% van de scholen), of als onderdeel van het cultuuronderwijs (54% van de scholen) of in vakoverstijgende projecten en thema's (51%) (Termorshuizen et al., 2023).

Erfgoed is geen onderdeel van de verplichte kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs, evenmin wordt het aangeboden als een apart (eindexamen)vak of is het onderdeel van examenprogramma's. Wel noemt kerndoel 40 van het leergebied Mens en Maatschappij 'het betrekken van de eigen cultuurhistorische omgeving'. Toch krijgen volgens de *Monitor Cultuureducatie voortgezet onderwijs* nagenoeg alle middelbare scholieren onderwijs in cultureel erfgoed. In 2017 gaf 91% en in 2022 89% van de scholen aan aandacht te besteden aan cultureel erfgoed. De kans is het grootst dat leerlingen erfgoedonderwijs krijgen als onderdeel van de kunstvakken (bij twee derde van de scholen) of als onderdeel van geschiedenis en/of aardrijkskunde (bij ruim de helft). In andere vakken of in vakoverstijgende projecten komt het bij veel minder scholen aan bod. De drie belangrijkste manieren waarop leerlingen in aanraking komen met erfgoedonderwijs is het bezoeken van musea (95% van de scholen biedt dit aan), het bezoeken van monumenten (70% van de scholen) of door gebruik te maken van de cultuur-historische omgeving van de school (62% van de scholen). Veel minder krijgen leerlingen onderwijs in immaterieel erfgoed of worden archieven en archeologie bezocht (Lommertzen et al., 2023; Kieft et al., 2017).

2.3.5 Cultureel Jongeren Paspoort (CJP)

In 2021 heeft CJP onder een panel van 120.000 jongeren gekeken naar de culturele activiteiten binnen en buiten school. Dat jaar heeft 55% van de ondervraagde jongeren één of meerdere culturele activiteiten gehad. Hiervan was 46% op school. Meest genoemde activiteiten waren theater (30%), film (27%), musea (24%) en muziek (18%). In coronatijd zijn voornamelijk museumbezoeken, film en theater doorgegaan, terwijl andere activiteiten afvielen. In totaal vond

32% van de jongeren het schoolse cultuuraanbod onvoldoende. Redenen daarvan waren: te weinig aanbod, saaie activiteiten, geen interesse in cultuur en moeilijke omstandigheden (CJP, 2022, pp. 2-12).

3 Aanbieders

Beoefening van kunst en erfgoed, zowel in de vrije tijd als op school, wordt voor een belangrijk deel mogelijk gemaakt door een groot aantal partijen en personen. Deze partijen en personen noemen we in dit onderzoek ‘aanbieders’: zij bieden burgers en leerlingen de mogelijkheid om kunst en erfgoed te beoefenen en er scholing in te krijgen. Belangrijke aanbieders zijn basisscholen, middelbare scholen, culturele instellingen, verenigingen, centra voor de kunsten, muziek-, theater- en dansscholen, kunstdocenten, artistiek begeleiders, festivals en wedstrijden. Een breed scala aan aanbieders dus. Daarom clusteren we deze diverse actoren en verdelen we ze in binnenschoolse en buitenschoolse aanbieders, waarbij we bij de laatste groep onderscheid maken in kunsteducatieve instellingen (centra voor de kunsten en muziek-, theater- en dansscholen), kunstprofessionals (onder meer dirigenten, docentcollectieven), (erfgoed)verenigingen (bv. heemkundekringen, harmonieorkesten, zangkoren en informele verbanden) en culturele instellingen (bv. musea en muziek-, theater- en dansgezelschappen).

3.1 Binnenschools aanbod

3.1.1 Scholen en hun cultuuronderwijs

Basisscholen en middelbare scholen zijn wettelijk verplicht om cultuuronderwijs aan te bieden aan hun leerlingen. Deze wettelijke verplichting heeft een lange geschiedenis die beknopt wordt beschreven in hoofdstuk vijf van deze kennissynthese. De wettelijke invulling van het curriculum in het basisonderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs bestaat uit ‘kerndoelen’. In het vorige hoofdstuk zagen we dat voor het basisonderwijs drie kerndoelen zijn gewijd aan het leergebied Kunstzinnige oriëntatie. Een van de drie betreft onderwijs in cultureel erfgoed. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs gaat het om vijf kerndoelen voor het leergebied Kunst en cultuur. In tegenstelling tot het primair onderwijs zijn er voor de onderbouw van de middelbare school geen kerndoelen voor cultureel erfgoed. De kerndoelen voor cultuuronderwijs zijn globaal geformuleerd en geven daarmee weinig sturing voor de invulling van het onderwijs. Scholen hebben zodoende veel vrijheid in de manier waarop zij de kerndoelen vormgeven en uitvoeren. Om scholen te helpen invulling te geven aan de kerndoelen is een aantal kaders en leerlijnen ontwikkeld. De belangrijkste zijn:

- **Tussendoelen & Leerlijnen (TULE):** ontwikkeld op basis van kerndoelen van voor 2006. Hierin wordt per discipline de tussendoelen verschillend uitgewerkt (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 16).
- **Leerplankader kunstzinnige oriëntatie:** SLO ontwikkelde in 2014, bij het begin van het beleidsprogramma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK), samen met het culturele veld het leerplankader kunstzinnige oriëntatie om scholen meer grip te geven op de inhoud van disciplines en kwaliteit te waarborgen. Het kader geeft leerlijnen per discipline en is opgedeeld in fases van het creatieve proces. In 2019 is het kader geactualiseerd naar TULE 2: een combinatie van TULE en het leerplankader waarbij de inhoud, materialen en technieken voorbeeldmatig gekoppeld zijn aan de competenties vanuit het leerplankader (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 18).
- **Cultuur in de Spiegel:** In het kader van het onderzoek Cultuur in de Spiegel (2014) werd ook een leerplankader voor cultuureducatie ontwikkeld. Dit wordt gezien als breder dan kunstzinnige oriëntatie. Het uitgangspunt is dat cultuur een proces van denken, doen en

betekenisgeving is. Leerlingen leren hoe zij zichzelf en anderen zien en worden zich ervan bewust dat cultuur een altijd doorgaand proces is. Het kader wordt als erg breed gezien (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 19).

- **Leerlijnen vanuit regionale culturele instellingen:** externe partijen ontwikkelen ook leerlijnen die scholen gebruiken voor het vormgeven van hun cultuuronderwijs. Hier zijn vele voorbeelden van te benoemen.

Of en hoe scholen deze kaders en leerlijnen inzetten, bepalen scholen zelf. Deze paragraaf beschrijft verder het recente onderzoek naar hoe scholen binnen de context van deze kerndoelen, kaders en leerlijnen hun cultuuronderwijs in de praktijk invullen, en naar hoe deze praktijk wordt beïnvloed door cultuureducatiebeleid van de verschillende overheden.

3.1.2 Basisscholen en cultuuronderwijs

Sinds 2005 wordt in opdracht van het ministerie van OCW periodiek het cultuuronderwijs in het primair onderwijs gemonitord. Deze onderzoeken laten zien dat de grote vrijheid die scholen hebben bij het invullen van hun cultuuronderwijs in de praktijk resulteert in een grote variatie in visies van scholen op cultuuronderwijs en in de manier waarop scholen hun cultuuronderwijs vormgeven. Het loopt uiteen van enkele activiteiten per jaar tot structurele wekelijkse culturele activiteiten die geborgd zijn in het rooster, van cultuuronderwijs in afzonderlijke vakken tot geïntegreerd onderwijs met andere vakken of disciplines, of van cultuuronderwijs gegeven door eigen vakleerkrachten, door ingehuurde vakleerkrachten, door groepsleerkrachten of door vrijwilligers (Termorshuizen et al., 2023, p. 3; Warmer & Groenendijk, 2022, pp. 27-28).

Ondanks deze variatie zijn op basis van het laatste monitoronderzoek uit 2023 een aantal patronen en trends te zien in de organisatie, de deskundigheid, het aanbod van het cultuuronderwijs op basisscholen en van de samenwerking tussen scholen en hun culturele omgeving (Termorshuizen et al., 2023).

Organisatie van cultuuronderwijs

- De meeste basisscholen hebben een visie op cultuuronderwijs in het algemeen, die ook in de meeste gevallen bekend is bij een groot deel van het team. Bijna alle scholen geven aan dat hun visie op cultuuronderwijs op de één of andere manier vertaald is naar de praktijk: het gaat dan voornamelijk om een activiteitenprogramma en om samenwerking met culturele instellingen (Termorshuizen et al., 2023). De visie op filmeducatie is bij scholen het minst verankerd (Copini et al., 2022).
- Het draagvlak voor cultuuronderwijs is groot. Wel is er een verschil tussen de directie, de groepsleerkrachten en het bestuur. Bij de directie is het draagvlak het grootst, waarbij 61% van de scholen aangeeft dat er bij de directie 'volledig draagvlak' is en bij 31% 'grotendeels draagvlak'. Bij de groepsleerkrachten is het draagvlak ook nog steeds groot, maar wel iets minder. Bij 31% van de scholen van de scholen is er 'volledig draagvlak' bij de groepsleerkracht en bij 54% 'grotendeels draagvlak'. Het lijkt er wel op dat het draagvlak op basisscholen voor cultuuronderwijs de laatste tien jaar is toegenomen (Van Essen et al., 2019; Hoogeveen et al., 2019).

- Bij ongeveer twee derde van de scholen is een aparte post op de begroting opgenomen voor cultuuronderwijs. Dit komt in 2023 minder vaak voor dan in 2019 (Termorshuizen et al., 2023).
- Gemeentelijke subsidies en de lumpsum worden het vaakst ingezet om cultuuronderwijs te bekostigen. Het budget voor vakleerkrachten is voor het grootste deel afkomstig uit subsidiegelden (Termorshuizen et al., 2023).

Deskundigheid

- Op 88% van de scholen is een cultuurcoördinator aanwezig, die gemiddeld 30 taakuren per jaar heeft (Termorshuizen et al., 2023).
- Een ruime meerderheid (68%) van de scholen zet (externe) vakleerkrachten in voor cultuuronderwijs: dit is een toename in vergelijking met eerdere jaren. Het meer inzetten van vakleerkrachten komt voort uit de groeiende behoefte van scholen aan culturele expertise en aan verlaging van de werkdruk van groepsleerkrachten. Deze toename is vooral het gevolg van een stijging van het aandeel scholen dat vakleerkrachten extern inhuurt. Het percentage dat een vakleerkracht in dienst heeft (23%) ligt nagenoeg even hoog als in 2019 (22%) (Termorshuizen et al., 2023).
- Wanneer de scholen een vakleerkracht inzetten gaat het bij 85% van de scholen om het geven van muziekles. Bij een veel kleiner deel geven vakleerkrachten les in tekenen en handvaardigheid, drama, beweging of dans en in nog minder gevallen zijn er vakleerkrachten voor literatuur, mediakunst, erfgoed of film (Termorshuizen et al., 2023).
- Van alle vakgebieden van cultuuronderwijs zijn groepsleerkrachten het meest deskundig in tekenen en handvaardigheid: 30% is daar in grote mate deskundig in, en 49% in redelijke mate. Ook in literatuur zijn groepsleerkrachten deskundig: 29% in grote mate en 40% in redelijke mate. Het minst deskundig is men in film en mediakunst. Ten opzichte van 2019 is de deskundigheid van de groepsleerkrachten in alle vakgebieden van cultuuronderwijs licht toegenomen. Wel hebben minder scholen dan in 2019 tijd en geld gereserveerd voor deskundigheidsbevordering van groepsleerkrachten (Termorshuizen et al., 2023).

Aanbod van cultuuronderwijs

- Scholen vinden het moeilijk aan te geven hoeveel uren zij aan cultuuronderwijs besteden. Scholen die het wel kunnen geven aan gemiddeld twee uur per week te besteden aan kunstzinnige oriëntatie. Dit aantal lijkt al sinds 2012 stabiel (Van Essen et al., 2019, pp. 6-8; Van Lanschot Hubrecht et al., 2015, p. 10).
- Op de meeste scholen komen vrijwel alle disciplines op eniger wijze aan bod. De meeste tijd wordt besteed aan tekenen en handvaardigheid, en daarna aan muziek. De minste tijd gaat naar erfgoed, mediakunst en film. Ten opzichte van 2019 is er een toename van aandacht voor het integreren van literatuur en lezen met cultuuronderwijs. Scholen geven aan dat dit een succesvolle manier is om de leesvaardigheden en (vooral) het leesplezier van leerlingen te bevorderen (Termorshuizen et al., 2023).
- Een doorlopende leerlijn over de jaren heen of een leerlijn met tussendoelen binnen het schooljaar komt het meest voor bij de vakken muziek (bij 68% van de scholen) en tekenen en handvaardigheid (bij 48%). Bij de overige vakken heeft de meerderheid van de scholen geen doorlopende leerlijn (Termorshuizen et al., 2023).
- Bij de meerderheid van de scholen is er op zijn minst sprake van een gedeeltelijke samenhang tussen verschillende kunst- en cultuurvakken, maar bij ruim een derde van de scholen

wordt cultuuronderwijs door middel van losstaande cultuurvakken gegeven (Termorshuizen et al., 2023).

- Samenhang met andere vakken vindt het meest plaats bij de zaakvakken; bij 61% van de scholen is er sprake van een structurele of behoorlijke mate van samenhang tussen cultuuronderwijs en de zaakvakken. Met het taalonderwijs en zeker met het rekenonderwijs is er veel minder samenhang. Bij 42% van de scholen is er ook een structurele of behoorlijke mate van samenhang tussen cultuuronderwijs en burgerschapsonderwijs (Termorshuizen et al., 2023).

Samenwerking met culturele omgeving

- Bijna alle scholen (95%) werken samen met de culturele omgeving in hun cultuuronderwijs. De meerderheid (75%) doet dat door gebruik te maken van beschikbaar aanbod van culturele instellingen. De minderheid (20%) doet dat door in meer of mindere mate samen te werken met de culturele instellingen (door vraaggericht aanbod of door het gezamenlijk ontwikkelen en uitvoeren van activiteiten) (Termorshuizen et al., 2023).
- Van de scholen die samenwerken met externe partners wordt dat het meest gedaan met de bibliotheek (90% van de scholen doet dat), gevolgd door een professionele cultuureducatie-instelling (57% van de scholen), professionele culturele instellingen (45%) en professionele kunstenaars (48%). Met amateurverenigingen/ vrijwilligersstichtingen en (hoger) onderwijsinstellingen wordt minder samengewerkt. Als het echter gaat om samenwerking met externe partners alleen op het gebied van muziekonderwijs, dan wordt dat het meest gedaan met professionele cultuureducatie-instellingen (door 33% van de scholen) en met amateurverenigingen/ vrijwilligersstichtingen (door 24%) (Termorshuizen et al., 2023).
- Bijna de helft van de scholen (47%) is bekend en werkt samen met cultuurcoaches in de gemeente (Termorshuizen et al., 2023).
- Ruim de helft van de scholen (53%) legt op het gebied van muziek een verbinding tussen binnen- en buitenschoolse cultuureducatie, gevolgd door 42% van de scholen die een verbinding legt op het gebied van erfgoed. Op de andere kunstgebieden wordt door minder scholen de verbinding gemaakt. Film en mediakunst scoren daarin het laagste. Wanneer er sprake is van een verbinding tussen binnen- en buitenschoolse cultuureducatie dan gebeurt dat vooral door middel van activiteiten verzorgd door externen in het kader van de verlengde schooldag, en door faciliteren van externen met een ruimte op school (Termorshuizen et al., 2023).

3.1.3 Basisscholen en erfgoedonderwijs

Erfgoed komt op de meeste scholen (96%) aan bod. Het vaakst als onderdeel van zaakvakken geschiedenis of aardrijkskunde (bij 69% van de scholen), maar op ruim de helft van de scholen ook binnen cultuuronderwijs of vakoverstijgende projecten en thema's. Wel gaat er van de tijd die wordt besteed aan cultuuronderwijs maar heel weinig tijd naar erfgoed. In het speciaal onderwijs komt erfgoed minder vaak aan bod dan in het reguliere basisonderwijs (Termorshuizen et al., 2023, pp. 27-29, 70).

Scholen kijken veelal buiten de eigen schoolmuren voor de invulling van erfgoedonderwijs. Het is typerend voor dit leergebied om buitenschools aanbod af te nemen en hierbij een instelling of voorstelling te bezoeken. Vrijwel alle scholen werken inmiddels samen met culturele

instellingen (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 10). Het *Trendrapport Museum- en erfgoededucatie 2019* geeft aan dat veel meer musea lessen verzorgen voor groepen uit het primair onderwijs dan in 2007; in 2019 ging het om 80% van de instellingen, tegenover 65% in 2007 (Schip et al., 2019). Driebergen et al. (2022) verklaren deze toename deels met de regeling Cultuureducatie met Kwaliteit. In vergelijking met andere cultuurdisciplines wordt er bij erfgoedonderwijs ook relatief vaak de verbinding gelegd tussen binnen- en buitenschoolse cultuureducatie, alleen bij muziek wordt dit vaker gedaan (Termorshuizen et al., 2023, p. 36).

SLO ziet dat erfgoedonderwijs lastig van de grond komt. Het ontbreekt aan een duidelijke beschrijving van doelen en inhouden van erfgoedonderwijs. Leerkrachten hebben in hun opleiding weinig met erfgoed en erfgoedonderwijs te maken gehad. Mede daardoor is het voor hen moeilijk om het aanbod van erfgoedinstellingen te verbinden met onderwerpen en thema's vanuit de eigen leerlijnen van de school. Ook besteden scholen weinig aandacht aan een visie op erfgoed, waardoor het een ad hoc karakter heeft (Driebergen et al., 2022, p. 4). Ruim de helft van basisscholen ziet de eigen leerkrachten als - in redelijke tot grote mate - deskundig om erfgoedonderwijs te geven. Iets minder dan de helft dus minder of niet. In het speciaal onderwijs wordt de deskundigheid van de leerkrachten voor erfgoedonderwijs lager ingeschat dan in het reguliere onderwijs. Vakdocenten die op basisscholen erfgoedonderwijs geven zijn er weinig; op 13% van de scholen komt dit voor (Termorshuizen et al., 2023, pp. 42-43, 46-47, 71). Landelijke methoden voor erfgoedonderwijs zijn er niet; voor uitgeverij is het niet haalbaar recht te doen aan het lokale en/of regionale karakter van het erfgoedonderwijs. Leerkrachten hebben vooral behoefte aan informatie over erfgoed in de eigen omgeving. Dit wordt nu dus voornamelijk door provinciale erfgoedhuizen, individuele erfgoedinstellingen of lokale initiatieven ingevuld (Driebergen et al., 2022, p. 3). 19% van de basisscholen gebruikt een leermethode voor het erfgoedonderwijs (Termorshuizen et al., 2023, p. 26).

3.1.4 Basisscholen en stimuleringsprogramma's voor cultuuronderwijs

Basisscholen kunnen voor hun cultuuronderwijs gebruikmaken van verschillende programma's en subsidieregelingen. Vanuit het Rijk gaat het om de volgende programma's en regelingen voor cultuuronderwijs:

- De opeenvolgende matchingsregelingen *Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK)*: Rijksoverheid, provincies en gemeenten investeren gezamenlijk in het bevorderen van de kwaliteit van cultuuronderwijs in het po en later ook in het vo door het stimuleren van samenwerking tussen scholen en culturele partners;
- *Regeling prestatiebox po*: een extra lumpsumbedrag voor scholen in het kader van het programma CmK om de samenhang en de kwaliteit van cultuuronderwijs te verbeteren;
- *Regeling professionalisering cultuuronderwijs po*: subsidie voor schoolbesturen en samenwerkingsverbanden ten behoeve van professionalisering op meerdere niveaus;
- *Regeling cultuurbegeleider po*: subsidie voor het volgen van de opleiding tot cultuurbegeleider/coördinator (niet geëvalueerd);
- *Impuls Filmeducatie*: subsidie van filmfestivals of filmbijeenkomsten voor leerlingen in het po en vo (niet geëvalueerd);
- *Regelingen Muziekonderwijs*: matchingsregelingen voor schoolbesturen po, pabo's, gemeenten en provincies voor muziekonderwijs voor alle kinderen in alle leerjaren van het po en deskundigheidsbevordering van leerkrachten.

- *Beleidsregel dans en muziek (DAMU)*: licenties voor po- en vo-scholen om af te wijken van lestijden voor leerlingen die vooropleidingen volgen en vergoeding van reiskosten.

Naast deze op cultuuronderwijs gerichte programma's en regelingen zijn er vanuit het Rijk ook programma's voor andere domeinen, die scholen in de praktijk ook inzetten voor hun cultuuronderwijs. Recente voorbeelden zijn de middelen in het kader van het Nationaal Programma Onderwijs (NPO) voor het wegwerken van leerachterstanden na de coronapandemie en het programma School en Omgeving voor de verrijkte schooldag (Van den Berg et al., 2023). Naast deze landelijke regelingen zijn er soms ook aparte programma's en regelingen van provincies of gemeenten.

Welke invloed hebben de programma's en regelingen op de praktijk van cultuuronderwijs op basisscholen? Vanuit het ministerie van OCW en andere bij deze programma's en regelingen betrokken partijen (onder meer Fonds voor Cultuurparticipatie, LKCA) zijn de afgelopen jaren verschillende onderzoeken uitgezet om te kijken in hoeverre met de landelijke programma's en regelingen de gestelde doelen worden gehaald. De belangrijkste bevindingen van deze onderzoeken zijn recent geanalyseerd en beschreven in het rapport *Resultaten van 10 jaar cultuureducatiebeleid*, een onderzoek in opdracht van het ministerie naar het eigen cultuureducatiebeleid van de jaren 2013-2022 (Van den Berg et al., 2023). We presenteren hier grotendeels letterlijk de bevindingen uit dit rapport per programma/regeling.

Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK)

Met het programma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) zet het Fonds voor Cultuurparticipatie sinds 2013, samen met het ministerie van OCW, provinciale en gemeentelijke overheden, LKCA, culturele instellingen en scholen, in op een stevige basis voor cultuuronderwijs in scholen. De regeling CmK zit momenteel in haar derde periode (2021-2024). De regeling is van oorsprong gericht op het po, maar vanaf CmK III (2021) is de regeling gericht op zowel po, vo, vso als mbo. Binnen de regeling CmK kunnen culturele instellingen (penvoerders), in nauwe samenwerking met scholen, subsidie ontvangen voor het ontwikkelen van activiteiten die bijdragen aan de borging van cultuur binnen scholen. Het doel van het programma CmK is goed cultuuronderwijs op elke school voor iedereen. Het programma kent vier speerpunten om dit doel te bereiken, namelijk (1) een inhoudelijke basis bieden met lesontwikkeling en doorlopende leerlijnen, (2) deskundigheid van leraren en educatieve medewerkers van cultuurinstellingen verbeteren, (3) instrumenten voor de beoordeling van leerlingen aanreiken en (4) duurzame samenwerking tussen scholen en culturele instellingen stimuleren. Iets meer dan de helft van de basisscholen neemt anno 2023 deel aan het programma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK). Dat aandeel is sinds de eerste periode CmK (2013-2016) sterk toegenomen, want in 2016 ging het nog om 20 procent van de scholen (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 26; Inspectie van het Onderwijs, 2017). Sinds de tweede periode van CmK (2017-2020) is dan ook sterk ingezet op het vergroten van het bereik onder scholen.

Door de jaren heen zijn er verschillende monitoronderzoeken uitgevoerd naar het programma CmK (Hoogeveen et al., 2014; Kruijer et al., 2016; De Nooij et al., 2018; Van Essen et al., 2019; Van den Broek, 2019; Lommertzen et al., 2023). Daarnaast is er een literatuuronderzoek gedaan door Van den Bulk & Beemster (2016) om zicht te bieden op de ontwikkelingen en resultaten rond het programma CmK. Voor deze laatste studie zijn 22 onderzoeksverslagen geanalyseerd. Het

overkoepelende beeld is dat CmK scholen stimuleert om een visie op cultuuronderwijs te ontwikkelen, deze uit te werken en vast te leggen in een beleidsplan. Ook stimuleert het programma scholen met de ontwikkeling van doorlopende leerlijnen aan de slag te gaan. Wel geven scholen aan dat ze moeite hebben met het ontwikkelen van doorlopende leerlijnen en de samenhang tussen cultuuronderwijs en andere vakken. Cultuuronderwijs is op scholen vaak nog 'versnipperd', waarbij er losse kunstlessen worden gegeven zonder dat er samenhang is met andere vakken. Wat betreft de beoordeling van leerlingen geven scholen aan dat ze wel op zoek zijn naar passende beoordelingsinstrumenten (zoals een portfolio), maar dat het door gebrek aan tijd vaak niet lukt om de nieuwe manier uit te voeren. Op CmK-scholen worden leerlingen vaker beoordeeld op cultuuronderwijs dan op niet-CmK-scholen.

Uit de verschillende monitoronderzoeken die zijn uitgevoerd naar het programma CmK blijkt dat scholen die deelnemen aan CmK vaker gebruikmaken van vakleerkrachten en interne cultuurcoördinatoren (icc'ers) aanstellen. Scholen zijn echter nog niet heel positief over de deskundigheid van leraren. Scholingsprojecten zijn het meest effectief om dit aan te pakken, maar verlopen vaak stroef door gebrek aan tijd van leraren. Co-teaching, waarbij de vakleerkracht en de leraar elkaar ondersteunen en van elkaar leren, blijkt een goede methode te zijn voor professionalisering. Ook wordt er door scholen veel samengewerkt met culturele instellingen. CmK-scholen werken vaker en intensiever samen met culturele instellingen en participeren vaker in netwerken. Wel is er zorg onder scholen dat de samenwerking weer verdwijnt of minder wordt als de subsidie stopt.

Ook Hoogeveen et al. (2019) hebben gekeken naar de opbrengsten CmK. Dit deden zij in samenhang met de deelregeling Impuls muziekonderwijs PO. Uit de bestaande literatuur die ze hebben bestudeerd en de afgenomen interviews bij beleidsmedewerkers, penvoerders, schoolbesturen, schooldirecteuren en icc'ers blijkt dat er door de subsidieregelingen meer samenwerking is ontstaan tussen scholen en culturele instellingen. Daarnaast wordt er meer vraaggericht gewerkt, is er bij de scholen meer passend aanbod ontwikkeld, worden leerkrachten meer geschoold en wordt er meer gewerkt met leerlijnen. Deze resultaten worden door de geïnterviewden met name toegeschreven aan CmK.

Regeling prestatiebox po

Schoolbesturen in het po ontvangen via de Regeling prestatiebox primair onderwijs van 2012 tot en met 2020 een extra lumpsumbedrag in het kader van het programma CmK om de samenhang en de kwaliteit van cultuuronderwijs te verbeteren. Het extra bedrag in de prestatiebox mag naar eigen inzicht worden besteed.

Er is geen aparte evaluatie voor de besteding van het extra lumpsumbedrag in het kader van het programma CmK. In 2019 hebben Van Bergen en Bijman wel in kaart gebracht hoe de middelen uit de prestatiebox zijn besteed. Hieruit blijkt geen heel specifieke focus op cultuuronderwijs, maar er wordt wel geld aan besteed. Over het algemeen gebruik van de prestatiebox geeft bijna twee derde van de ondervraagde scholen aan dat zij middelen hebben ingezet voor het realiseren van een brede vorming voor alle leerlingen. Dit bevat naast uitgaven aan cultuuronderwijs ook uitgaven aan wetenschap en techniek. Sommige schoolbesturen hebben met het budget een cultuurcoördinator aangesteld die verantwoordelijk is voor het cultuurprogramma op de scholen. Bovendien maakt het onderzoek duidelijk dat scholen het niet

verantwoord vinden om de middelen uit de prestatiebox anders te besteden dan waarvoor deze bestemd zijn, omdat ook de komende jaren het geld uit de prestatiebox nodig is.

Regeling professionalisering cultuuronderwijs po

Voor cultuuronderwijs in brede zin werd tot 1 maart 2016 de subsidieregeling Professionalisering Cultuuronderwijs PO (PCPO) verstrekt. Deze subsidie kon worden ingezet voor visieontwikkeling van besturen, het operationaliseren van deze visie in schoolwerkplannen en het professionaliseren van leerkrachten.

Zowel Nooij et al. (2018) als Van Essen et al. (2019) vinden dat deelname aan de regeling PCPO de aspecten visie op cultuuronderwijs en deskundigheidsbevordering van leerkrachten bevordert. Daarnaast vinden Van Essen et al. (2019) ook een positief effect op verankering doorlopende leerlijn en kwaliteitservaring van het cultuuronderwijsaanbod en Nooij et al. (2018) op de samenwerking met culturele omgeving.

Regelingen Muziekonderwijs

In 2014 stelde Commissie Gehrels de handreiking Muziekonderwijs op met concrete actiepunten om structureel muziekonderwijs voor alle basisschoolkinderen te realiseren. Vervolgens is Stichting Méér Muziek in de Klas opgericht om deze acties uit te voeren. Vanwege zorgen over de kwaliteit van specifiek het muziekonderwijs is van 2015 tot 2018 ook de deelregeling Impuls muziekonderwijs po ingevoerd. Het doel van deze subsidie was om een goede inbedding van het muziekonderwijs te stimuleren door deskundigheidsbevordering van leerkrachten, het structureel verzorgen van muziekonderwijs onder schooltijd en verbinding te maken tussen binnen- en buitenschoolse muzikeducatie. Een kwart (1700 scholen) van alle scholen heeft deelgenomen aan de regeling Impuls Muziekonderwijs, die in 2020 afliep (Van Essen et al., 2019).

De eerste resultaten van de deelregeling Impuls muziekonderwijs po zijn onderzocht door Beekhoven et al. (2018). Zij laten zien dat er bij scholen meer aandacht is gekomen voor muziek op school en veel scholen in 2018 stappen aan het zetten zijn rondom het aanbieden van binnenschools muziekonderwijs. De aangeschafte muziekmethodes zouden een doorlopende leerlijn moeten waarborgen. De deskundigheid en het zelfvertrouwen van leraren is vergroot, maar kan nog verder verbeterd worden. Ook de duurzame inbedding en verbinding tussen binnen- en buitenschoolse muzikeducatie vergen nog aandacht. De onderzoekers benoemen tevens dat de aparte regeling voor muziek als verwarrend kan worden ervaren, omdat het de vraag oproept waarom muziek belangrijker is dan andere disciplines. De studies van Nooij et al. (2018) en Van Essen et al. (2019) monitorde de regeling Impuls muziekonderwijs. Beide onderzoeken vonden dat deelname positief samenhangt met invoering van structureel muziekonderwijs, deskundigheidsbevordering van muziekonderwijzend personeel en verbinding tussen binnen- en buitenschoolse muzikeducatie. Daarnaast vonden Van Essen et al. (2019) een duidelijk positief verband tussen deelname aan de regeling Impuls muziekonderwijs en de realisatie van cultuuronderwijs in brede zin. Deelnemende scholen zijn verder in de implementatie van de verankering van doorlopende leerlijnen, deskundigheidsbevordering van leerkrachten, de samenwerking met de culturele omgeving en de kwaliteitservaring van cultuuronderwijs dan niet-deelnemende scholen.

De Boekmanstichting heeft in 2019 in opdracht van de stichting Méér Muziek in de Klas een evaluatie gedaan van Méér muziek in de klas (Schrijen et al., 2020). Volgens Schrijen et al. (2020) heeft er meer bewustwording en samenwerking op gebied van muziekonderwijs plaatsgevonden. Daarnaast beweren zij dat pabostudenten meer vertrouwen in zichzelf hebben gekregen als het aankomt op het geven van muziekonderwijs, maar hiervoor hebben zij maar een zeer beperkt aantal studenten bevroegd. Op basis van een studie van bestaand onderzoek concluderen Van den Broek et al. (2019) tevens dat Méér muziek in de klas zorgt voor meer lokale samenwerkingsverbanden.

Beleidsregel dans en muziek (DAMU)

De beleidsregel verstrekking DAMU-licentie is oorspronkelijk gestart voor het voortgezet onderwijs, bedoeld voor leerlingen die een reële kans hebben om door te stromen naar een dans- of muziekopleiding in het hbo. De maatregel geeft scholen de mogelijkheid om voor DAMU-leerlingen af te wijken van enkele bepalingen uit de wet en daarmee hun studielast te verminderen. Ouders en verzorgers van DAMU-leerlingen kunnen daarnaast een reiskostenvergoeding aanvragen om de reiskostenbarrière voor leerlingen weg te nemen. Sinds 2021 is ook een experiment gestart waarbij basisscholen een DAMU-licentie kunnen aanvragen, en dans- en muzikalenten die op een basisschool zitten en al deelnemen aan het vooropleidingstraject van een hbo-instelling voor dans en muziek een tegemoetkoming in de reiskosten kunnen aanvragen. Dit experiment is nog niet geëvalueerd (Van den Berg et al., 2023).

Filmonderwijs

Ondanks stimuleringsregelingen als de impuls filmonderwijs zien we dat filmonderwijs nog slechts beperkt verankerd is in het basisonderwijs. Op dit moment wordt in het primair onderwijs filmonderwijs vooral geassocieerd met 'oriëntatie op jezelf en de wereld' en met 'kunstzinnige oriëntatie'. En hoewel het programma filmonderwijs steeds meer verankerd is, blijft het kwetsbaar. Ook heeft slechts een beperkt aantal basisscholen een visie op filmonderwijs. Het primair onderwijs blijft eveneens achter op het voortgezet onderwijs op het gebied van deskundigheid en samenwerking (Copini, 2022).

3.1.5 Basisscholen en de 'kwaliteit' van cultuuronderwijs

Het monitoronderzoek naar cultuuronderwijs op basisscholen richt zich vaak op de veronderstelde voorwaarden voor 'goed' cultuuronderwijs. Dan gaat het om aspecten als visie en organisatie, gebruik van methoden en leerlijnen, samenhang tussen kunstvakken en met andere vakken, deskundigheid van groeps- en vakleerkrachten, samenwerking met de omgeving, beoordeling van de culturele ontwikkeling van leerlingen. Deze voorwaarden zien we ook vaak terug in de subsidievoorwaarden van verschillende beleidsprogramma's en subsidieregelingen. De veronderstelling is dat deze aspecten noodzakelijke voorwaarden zijn voor verankeren van cultuuronderwijs in het curriculum en voor het vormgeven en uitvoeren van kwalitatief goed cultuuronderwijs. De vraag is of het bij al deze aspecten inderdaad om noodzakelijke, en zeker of het om voldoende randvoorwaarden voor kwalitatief goed onderwijs gaat. Er wordt bij het monitoronderzoek namelijk minder gekeken naar de praktijk van het cultuuronderwijs op het niveau van de klas en naar de leerprestaties van leerlingen. De verschillende monitoronderzoeken bevragen hoofdzakelijk directeuren en interne cultuurcoördinatoren en veel minder leerkrachten, laat staan leerlingen. Mogelijk zijn (ook) andere aspecten dan de

hierboven genoemde voorwaarden mede van invloed op het cultuuronderwijs in de klas en op de leeropbrengsten bij leerlingen, bijvoorbeeld het onderwerp van de lessen, de opdracht/taak en de materialen (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 28; Ras, 2020; Haakma & Kupers, 2020). Volgens de theorie van authentieke kunsteducatie is het bijvoorbeeld belangrijk dat de inhoud van het onderwijs is georiënteerd op de leefwereld van de leerlingen buiten school en hun voor-kennis en op de informele leerstrategieën (deels gebaseerd op samenwerkend leren en *peer education*) zoals die buiten school plaatsvinden (Groenendijk & Haanstra, 2016).

Dat er minder monitoronderzoek is naar de praktijk van cultuuronderwijs in de klas hangt deels samen met het feit dat de leeropbrengsten van cultuuronderwijs moeilijk te meten zijn, moeilijker dan bijvoorbeeld bij het reken- en taalonderwijs (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 29; Haanstra, 2016; Haanstra, 2018). Weliswaar doen verschillende monitoronderzoeken uitspraken over competenties van leerlingen, maar die zijn gebaseerd op inschattingen en percepties van directeuren, icc'ers en leerkrachten. Er is slechts beperkt onderzoek op niveau van de leerling. In hoeverre deze gepercipieerde effecten overeenkomen met de daadwerkelijke competenties is uit onderzoek niet bekend. De Peiling Kunstzinnige Oriëntatie uit 2015-2016 van de Inspectie van het Onderwijs is het enige recente onderzoek waarin op landelijk niveau opbrengsten zijn gemeten. Het was de eerste 'peiling' van cultuuronderwijs in het primair onderwijs sinds het schooljaar 1996-1997. De belangrijkste conclusies van het onderzoek zijn:

- De tekenvaardigheid in fantasietekeningen is achteruitgegaan, als men uitgaat van dezelfde criteria als 20 jaar geleden;
- De kennis van muziek lijkt gedaald ten opzichte van 20 jaar geleden;
- De achtergrondkenmerken kunstbeoefening in de vrije tijd, leerervaringen in groep 7, verwacht brugklasniveau en leerlinggewicht hebben grote invloed op de kennistoets van de peiling;
- Verschillen in aanbod van cultuuronderwijs (tijd besteed aan kunstzinnige oriëntatie, inbedding, methodegebruik, scholing en activiteiten) maken nauwelijks uit voor het niveau waarop leerlingen de praktische opdrachten van de peiling maakten (voor de kleine groep voorhoedescholen was er wel een verschil; de leerlingen op deze scholen maakten de praktische opdrachten beter) (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 33; Inspectie van het Onderwijs, 2017).

De Inspectie van het Onderwijs heeft het voornemen om in het schooljaar 2024-2025 een nieuw peilingsonderzoek naar Kunstzinnige oriëntatie uit te voeren. Ter voorbereiding voerden Haanstra et al. (2022) een reviewstudie uit naar beïnvloedbare factoren voor leerprestaties bij kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs. Uit de door hen bestudeerde internationale literatuur komen vijf clusters van beïnvloedbare factoren naar voren die bijdragen aan de kwaliteit van kunstonderwijs en daarmee aan betere leerprestaties:

- 1 Visie
 - 1a: Doelstellingen/gewenste effecten, verhouding tussen doelstellingen, draagvlak
- 2 Proces/programma
 - 2a: Wat: leerplan/leerlijn, inhoud/thema's, methoden, opdrachten, materialen
 - 2b: Hoe: werkvormen, didactiek, pedagogiek, groepering
 - 2c: Beoordeling: evaluatie, toetsing/feedback, opbrengstgerichtheid
- 3 Deskundigheid
 - 3a: Leerkrachten, vakleerkrachten, kunstenaars, professionalisering, cultuurcoördinator

- 4 Randvoorwaarden
 - 4a: Onderwijstijd, financiën, faciliteiten, accommodatie, schoolorganisatie
- 5 Samenwerking
 - 5a: Gebruik culturele omgeving, culturele instellingen, kunstenaars, co-teaching

Van deze beïnvloedbare factoren is er in de bestudeerde onderzoeken het meeste aandacht voor het proces/programma, en daarbinnen vooral over het *wat* (inhoud, opdrachten, methoden, etc.) en het *hoe* (didactiek, pedagogiek, docentgedrag). Haanstra et al. (2022) adviseren dan ook om in de volgende peiling van kunstzinnige oriëntatie op Nederlandse basisscholen meer vragen over inhoud en didactiek te stellen, en zo meer zicht te krijgen op deze belangrijke beïnvloedbare factoren.

Overigens zijn Haanstra et al. (2022), in navolging van de door hen bestudeerde reviewonderzoeken, kritisch over de omvang en de kwaliteit van het verzamelde onderzoek. Het betreft veelal beschrijvend of evaluatief onderzoek van een bepaald onderwijsprogramma of (samenwerkings-)project, waarbij het veelal gaat om kleinschalige kwalitatieve studies (vaak is de onderzochte groep één klas) en om gepercipieerde leeruitkomsten (meningen). Het onderzoek behelst weinig (quasi-)experimenteel onderzoek met controlegroepen dat effecten van bepaalde onderwijskenmerken kan aantonen. Zo stellen Haanstra et al. (2022) dat van de door hen verzamelde beïnvloedbare factoren en kwaliteitsindicatoren (nog) niet empirisch is aangetoond dat ze leerprestaties verhogen.

In de laatste tien jaar zijn er in Nederland verschillende, meestal kleinschalige, empirische studies verschenen naar de praktijk van cultuuronderwijs, waarbij nadrukkelijk (ook) wordt gekeken naar de leerling en de (vak)leerkracht. Het betreft meestal onderzoek met als doel om de kwaliteit van cultuuronderwijs op zowel basisscholen als middelbare scholen te verbeteren, vaak resulterend in adviezen, richtlijnen, kaders, werkbare elementen of 'tools' voor scholen en (vak)leerkrachten. Een belangrijke stimulans voor dit onderzoek zijn de sinds 2001 ingestelde lectoraten in het hbo, waarvan ook een aantal op het terrein van cultuuronderwijs in het funderend onderwijs. Aan de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten bestaat het lectoraat Kunsteducatie, waarvan de bij het lectoraat betrokken docenten en onderzoekers onderzoek doen en deden naar onder meer authentieke kunsteducatie, embodied learning, interdisciplinariteit en de rol van kunsteducatie bij sociaal engagement (enkele voorbeelden zijn: Bremmer et al., 2022; Heijnen et al., 2021; Heijnen & Bremmer, 2019; Hoekstra, 2018; Bremmer, 2015; Heijnen, 2015; Groenendijk et al., 2015). Het aan het Kenniscentrum Kunst & Samenleving verbonden lectoraat Kunsteducatie van de Hanzehogeschool Groningen is een andere belangrijke producent van praktijkgericht onderzoek naar cultuuronderwijs, waarbij het kunsteducatie benadert vanuit de huidige sociaalmaatschappelijke en culturele context, om zo beter aan te sluiten bij de leefwereld van de lerenden (voorbeelden zijn: Hendriks et al., 2023; Haakma et al., 2022; Haakma et al., 2020; Doornenbal et al., 2018; Bisschop Boele, 2013). Art Education as Critical Tactis (AeCT) aan ArteZ is een derde lectoraat dat onderzoek doet naar cultuuronderwijs en onder andere uitgaat van de creativiteitstheorie (bijvoorbeeld Lutters, 2020). Sinds 2020 is er het lectoraat Muziek in Onderwijs aan de Hogeschool Leiden dat zich richt op het ontwikkelen van kennis en inzicht in de praktijk van het muziekonderwijs en het bevorderen van professionaliteit van (aankomende) leraren en lerarenteams in muziekonderwijs (Nieuwmeijer, 2023).

Naast onderzoek geïnitieerd vanuit de lectoraten en de daaraan verbonden kenniskringen zijn ook de beleidsprogramma's vanuit het Rijk in de afgelopen tien jaar een directe stimulans voor onderzoek naar de kwaliteit van cultuuronderwijs. Het door het ministerie van OCW, Fonds voor Cultuurparticipatie, VSBfonds en Fonds 21 gefinancierde meerjarige grootschalige onderzoeksproject Cultuur in de Spiegel aan de Rijksuniversiteit Groningen (in samenwerking met SLO) heeft geresulteerd in verschillende (promotie)onderzoeken die vanuit een cognitieve theorie van cultuuronderwijs onderzoek deden naar wat deze theorie over cultureel (zelf)bewustzijn betekent voor een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs in de praktijk (Van Dorsten, 2015; Copini, 2019; Konings, 2020). Ook verschillende lokale en provinciale penvoerders binnen bijvoorbeeld het programma CmK hebben opdracht gegeven tot onderzoek naar cultuuronderwijs binnen de context van CmK, waarbij regelmatig de verschillende lectoraten de opdrachtnemer waren (Van Beilen & Hummel, 2022; Hoekstra, 2020; Van Hoek, 2018). Maar ook onderzoekers verbonden aan universiteiten zijn soms uitvoerder van zulk onderzoek, zoals bijvoorbeeld de Radboud Universiteit Nijmegen (Van Meerkerk, 2021, 2016). Daarnaast zijn er onderzoeksbureaus en zelfstandige onderzoekers die zulk opdrachtonderzoek uitvoeren.

3.1.6 Scholen in het speciaal onderwijs

Over het algemeen kunnen we stellen dat er minder onderzoek wordt gedaan naar cultuuronderwijs in het speciaal onderwijs. Het heeft echter wel een plek in het monitoringsonderzoek naar cultuuronderwijs in het primair onderwijs dat in opdracht van het Ministerie van OCW wordt gedaan.

Op basis van monitoringsonderzoek blijkt dat het cultuuronderwijs op scholen in het speciaal onderwijs op bepaalde onderdelen afwijkt van het onderwijs op reguliere basisscholen. Cultuuronderwijs speelt bij het (voortgezet) speciaal onderwijs een andere rol dan bij het reguliere basisonderwijs. Deze scholen hebben minder vaak een cultuurvisie. Bovendien hebben ze minder vaak een cultuurcoördinator in dienst en is het muziekonderwijs niet op hetzelfde niveau als in het reguliere basisonderwijs. (V)so-scholen maken minder gebruik van leermethoden en werken minder samen met de culturele omgeving, maar hebben daarentegen wel vaker intern vakdocenten ingehuurd. Deze vakdocenten worden voornamelijk voor tekenen en handvaardigheid ingezet. Tevens maken (v)so-scholen vaker een geheel eigen programma voor culturele activiteiten in plaats van gebruik te maken van kant-en-klare trajecten van externe partijen. Ook verwijzen (v)so-scholen enthousiaste leerlingen vaker door naar culturele instellingen (Termorshuizen et al., 2023, pp. 56-59).

3.1.7 Pabo-opleidingen

Zoals bij alle vormen van onderwijs is ook bij cultuuronderwijs de kwaliteit in zeer belangrijke mate afhankelijk van de leerkracht. Hagenaars (2023) stelt dat er in het cultuuronderwijs in verhouding minder wordt gewerkt met leerlijnen en methoden, waardoor de individuele leerkracht nog bepalender is. Hoewel steeds meer scholen in het primair onderwijs gebruik maken van een vakleerkracht, wordt het grootste deel van het cultuuronderwijs gegeven door de reguliere groepsleerkracht. De groepsleerkracht wordt ook voor het cultuuronderwijs dat ze geven opgeleid aan pabo-opleidingen. In het studiejaar 2021 – 2022 kende Nederland 24 hogescholen met 41 voltijd pabo's, 32 deeltijd en 7 duale opleidingen (Hagenaars, 2023, p. 20). In

2023 komt het aandeel verplichte studiepunten (ECTS) voor beeldende vorming, muziek, dans en drama gemiddeld uit op 13 ECTS (5,4%) van het pabo-curriculum. Dit kan worden aangevuld met 19 ECTS aan keuzevakken. Wanneer een student voor alle keuzevakken en minoren kiest, dan besteedt deze student 32 ECTS (13,2%) van de studie aan cultuuronderwijs. Hoe dit eruit ziet, kan per pabo verschillen omdat ook hier het aanbod sterk verschillend is. Zo bieden een aantal opleidingen cultuurvakken niet afzonderlijk aan, maar in samenhang met andere vakken. Algemeen krijgen muziekvakken de meeste aandacht, gestimuleerd door de subsidie-regeling Professionalisering Muziekonderwijs op pabo's. De pabocurricula geven geen uitsluiting of er in de afstudeerfase tijdens de stage aandacht is voor het leergebied kunstzinnige oriëntatie (Hagenaars, 2023).

Hagenaars (2023) constateert dat het onderwijsbeleid voor de leraarsopleidingen van de afgelopen decennia 'rampzalig' heeft uitgepakt voor het cultuuronderwijs op de pabo's, en daardoor indirect ook invloed heeft op (de kwaliteit van) het cultuuronderwijs op basisscholen. Waar eerder elke leerkracht in opleiding minimaal in één kunstvak, en vanaf 1983 in zelfs twee kunstvakken, examen moest doen, is dat vanaf 2005 niet meer verplicht. Naast rekenen en taal hoeven ze 'slechts' een keuze te maken uit 'tenminste één ander leergebied of een deel daarvan'. Hagenaars ziet deze 'verarming' ook terug in het terugbrengen van 19 vakspecifieke kerndoelen voor cultuuronderwijs naar drie vaag geformuleerde kerndoelen in 2005. Tegelijkertijd hebben paboscholen ook meer autonomie gekregen, waardoor er grotere verschillen zijn ontstaan in het cultuuronderwijsaanbod. Gevolg hiervan is dat er ook verschillen ontstaan tussen de leerkrachten als het gaat om hun vaardigheden in cultuuronderwijs. De bagage en vaardigheden van een startende leerkracht wisselt daardoor sterk. Dat er sinds 2002 diverse regelingen zijn geweest om het cultuuronderwijs op de pabo te stimuleren (Cultuureducatie op pabo's (2002-2012), Professionalisering muziekonderwijs op pabo's (tot 2021), MuziekopleidersAkkoord (2020)), ziet Hagenaars als bewijs dat het onderwijsbeleid van de laatste decennia negatief heeft uitgepakt voor het cultuuronderwijs op de pabo's en in het primair onderwijs (Hagenaars, 2023).

Voor de periode 2017-2022 heeft het ministerie van OCW via het Fonds voor Cultuurparticipatie geld beschikbaar gesteld aan pabo's om de professionele ontwikkeling van startende leraren op het gebied van muziekonderwijs te bevorderen. De regeling *Professionalisering muziekonderwijs pabo* heeft als doel projecten te ondersteunen die kwalitatief goed muziekonderwijs op pabo's stimuleren en duurzaam verankeren. Deze projecten bestaan uit een samenwerking tussen pabo's, conservatoria en basisscholen. Tussen 2017 en 2019 zijn in totaal 29 projecten gehonoreerd op een totaal van 42 pabovestigingen. Het evaluatieonderzoek van Hoogeveen & Waaijer (2022) laat zien dat de impact van de regeling op de handelingsbekwaamheid van studenten moeilijk is vast te stellen. Wel is er door de regeling meer aandacht gekomen voor muziekonderwijs op de pabo. Meer studenten kiezen voor keuzeonderdelen muziek en er was een bescheiden vergroting van het aantal vakken en het aantal uren muziekonderwijs. Bovendien is er meer contact gekomen tussen pabostudenten en conservatoria, waardoor expertise is gedeeld. Ook over de samenwerking met basisscholen zijn pabo's positief. Er zijn echter ook nog stappen te maken: de kwaliteit van het aanbod zou verbeterd moeten worden en docenten maken zich zorgen over de duurzaamheid, omdat de facultatieve onderdelen ook makkelijk geschrapt kunnen worden. (Van den Berg et al., 2023; Hoogeveen & Waaijer, 2022, pp. 31-32).

Onderzoek van Jansma (2020) onder leraren over het bevoegdhedenstelsel constateert dat leraren vinden dat in alle groepen van het primair, speciaal en praktijkonderwijs een groepsleerkracht voor de klas zou moeten staan, en dat die groepsleerkrachten in principe onderwijs moeten kunnen geven in alle kerndoelen, maar wel met uitzondering van het bewegingsonderwijs en de kunstvakken. Voor de kunstvakken gaat sterk een voorkeur uit naar een vakleerkracht. Zo vindt 74% van de leerkrachten dat je in het primair onderwijs beter een vakleerkracht kunt inzetten voor kunstzinnige oriëntatie. Voor het speciaal onderwijs vindt 83% dit. Leerkrachten die in opleiding zijn of die korter dan vijf jaar geleden hun opleiding hebben afgerond zien een grotere rol voor vakleerkrachten weggelegd dan leerkrachten die meer dan vijf jaar geleden hun opleiding hebben afgerond (Jansma, 2020, pp. 14-22).

3.1.8 Middelbare scholen – kerndoelen, CKV en examenvakken voor kunst en cultuur

Evenals voor het basisonderwijs zijn er voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs verplichte kerndoelen geformuleerd, waaronder vijf kerndoelen voor het leergebied kunst en cultuur. Het gaat bij deze kerndoelen om een brede oriëntatie op kunst en cultuur, waarbij de gemeenschappelijkheid en gelijkwaardigheid van de verschillende disciplines wordt benadrukt. Vaardigheden die centraal staan zijn: productie, receptie en reflectie. Net als bij het basisonderwijs zijn de kerndoelen weinig richtinggevend voor de invulling van het cultuuronderwijs, waardoor middelbare scholen veel keuzevrijheid hebben in de vormgeving van het onderwijsprogramma (Lommertzen et al., 2023, pp. 9-10).

Voor de bovenbouw bestaan er geen kerndoelen, maar eindtermen binnen examenprogramma's. Culturele Kunstzinnige Vorming (CKV) (of voorheen Klassieke Culturele Vorming op het gymnasium) is een verplicht schoolexamenvak voor elke leerling in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Alle scholen bieden dit dus aan, zowel op vmbo, havo als vwo. Sinds 2017-2018 is er een hernieuwd schoolexamenprogramma voor CKV, waarin scholen meer ruimte hebben voor de eigen invulling van het vak en er meer ruimte is gekomen voor de wens en eigen kunstervaringen van de leerling. De verplichting voor leerlingen om minimaal zes (havo – 120 uur vakbesteding) of acht (vwo – 160 uur vakbesteding) culturele activiteiten te ondernemen is daarmee vervallen. Met de vernieuwing moeten prestaties van leerlingen worden verbeterd, excellent onderwijs gerealiseerd worden en leerlingen goed toegerust doorstromen naar vervolgonderwijs. Het vak wordt niet langer afgesloten met een voldoende of goed, maar met een cijfer dat meetelt in het combinatiecijfer (het rekenkundig gemiddelde van de 'kleine vakken/onderdelen' die met een cijfer op de cijferlijst staan).

Uit twee enquêtes onder docenten en een onder leerlingen blijkt dat docenten CKV met meer plezier geven dan voorheen, en dat scholieren het nieuwe CKV-programma als beter beoordelen (Marsman et al., 2019 en 2020). De docenten vinden dat het nieuwe examenprogramma CKV de leerlingen mogelijkheden biedt om te leren kunst actief mee te maken (86% in 2019 en 96% in 2020) en om een cultureel groeiproces door te kunnen maken (87% in 2019 en 94% in 2020). Daarnaast vinden docenten dat leerlingen voldoende ruimte geboden wordt voor actieve betrokkenheid en inzet (88% in 2019 en 94% in 2020) en om relevante kennis en vaardigheden op het gebied van kunst te kunnen toepassen (80% in 2019 en 92 procent in 2020). 58% van de leerlingen geeft aan kennis te hebben gemaakt met nieuwe kunstdisciplines door CKV. Uit de *Monitor cultuuronderwijs in het voortgezet onderwijs 2022-2023* blijkt verder dat de

meerderheid van de docenten (70%) zich zeer vrij voelt om invulling aan het vak te geven (Lommertzen et al., 2023, pp. 32).

Naast CKV bieden veruit de meeste middelbare scholen facultatieve kunstvakken aan als keuzevak. In de bovenbouw havo/vwo bestaan kunstvakken 'oude stijl' (muziek, tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving) en kunstvakken 'nieuwe stijl' (kunst algemeen, kunst beeldende vorming, kunst muziek, kunst drama en kunst dans). Voor deze kunstvakken zijn exameneisen geformuleerd. Eind 2022 is er een advies door een werkgroep in opdracht van het ministerie van OCW uitgebracht om deze complexe vakkenstructuur van de kunstvakken in het voortgezet onderwijs te vereenvoudigen. Daarmee moet het voor scholen onder andere makkelijker worden om een betere samenhang aan te brengen tussen cultuuronderwijs in onderbouw en de bovenbouw, een samenhang die momenteel op de meeste scholen ontbreekt (Van den Berg et al., 2023). Sinds het schooljaar 2016 – 2017 zijn de beroepsgerichte examenprogramma's in het vmbo vervangen door beroepsgerichte profielvakken bestaande uit profielmodulen en keuzevakken. Hiermee kreeg het vmbo meer mogelijkheden om aandacht te besteden aan kunst en cultuur. In de vernieuwing van het vmbo kunnen scholen zelf bepalen welke keuzevakken zij willen aanbieden en hoeveel tijd zij hiervoor inroosteren. Voor scholen die in de leerwegen van het vmbo meer aandacht willen besteden aan cultuuronderwijs bood dit meer ruimte (Van Lanschot Hubrecht et al., 2017a, p. 352). Mede vanwege deze nieuwe ontwikkelingen omvat cultuuronderwijs ca. 800 uur verdeeld over leerjaar drie en vier. Het aantal uren dient als indicatie gezien te worden (Van Lanschot Hubrecht et al., 2015, p. 31).

3.1.9 Middelbare scholen en de praktijk van hun cultuuronderwijs

Middelbare scholen zijn dus zowel in de onder- als bovenbouw verplicht om cultuuronderwijs te geven. Maar vanwege de algemene kerndoelen en de bewust gecreëerde vrijheid voor het vak CKV verschilt de invulling van het cultuuronderwijs sterk per school. De periodieke monitoronderzoeken van het cultuuronderwijs in het voortgezet onderwijs probeert de praktijk van het cultuuronderwijs en de verschillen daarin te beschrijven. Hier presenteren we beknopt de belangrijkste bevindingen uit het monitorrapport van 2023 (Lommertzen et al., 2023).

Organisatie van het cultuuronderwijs

- De meerderheid van de scholen heeft een visie op cultuuronderwijs. Wel is deze minder vaak en minder formeel vastgelegd dan in 2017. Mogelijk verklaringen hiervoor zijn verslachte aandacht voor cultuuronderwijs door de coronaperiode, de ervaren tijdsdruk op scholen en de recente toegenomen inzet op basisvaardigheden (Lommertzen et al., 2023).
- Er is 'in grote mate' draagvlak voor cultuuronderwijs bij 90% van de kunstvakdocenten, bij ruim de helft van de directie en bij ongeveer een vijfde van de andere vakdocenten. Bij de rest van deze groepen is voornamelijk 'in enige mate' draagvlak. Van helemaal geen draagvlak is nauwelijks sprake. Toch worden de kunstvakken op een deel van de scholen niet altijd even serieus genomen door directie en collega's ten opzichte van andere vakken. Mogelijk daarmee samenhangend; kunstvakdocenten ervaren veel autonomie om hun onderwijs en eventuele scholingsbehoefte in te richten (Lommertzen et al., 2023).
- Bijna de helft van de scholen heeft op de begroting een aparte post voor cultuuronderwijs. De meest voorkomende financieringsbronnen zijn de CJP Cultuurkaart (bij 80% van de scholen), ouderbijdragen (56%) en de lumpsum (54%). 30% gebruikt voor hun

cultuuronderwijs subsidie vanuit de gemeente, 23% vanuit het rijk en 10% vanuit de provincie. Ruim een derde van de scholen heeft middelen uit het Nationaal Programma Onderwijs (NPO) ingezet voor het structureel vormgeven van cultuuronderwijs. Ruim de helft gebruikt deze middelen om bestaande activiteiten te verstevigen, en 80% om (ook) nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Een zorg bij de scholen is dat het programma dat met deze middelen is opgezet weer zal verdwijnen als deze financiering op is. Er is niet altijd structureel budget beschikbaar voor culturele activiteiten, waardoor docenten soms per activiteit budget moeten aanvragen (Lommertzen et al., 2023).

- Op middelbare scholen zijn gemiddeld zes kunstvakdocenten (inclusief docenten CKV) werkzaam. Het aantal uren dat zij beschikbaar hebben voor hun taken is vaak niet toereikend voor het uitvoeren van alle ideeën die zij hebben om hun vak goed vorm te geven. Docenten doen dit dan vaak in hun eigen tijd. Ongeveer twee derde van de scholen heeft een cultuurcoördinator; dit is significant lager dan in 2017. Gemiddeld hebben zij 2,3 uren per week beschikbaar voor hun taken (Lommertzen et al., 2023).
- De ruimten en faciliteiten voor het geven van cultuuronderwijs worden grotendeels met 'voldoende' of 'goed' beoordeeld. Dat geldt niet voor de ruimte voor dans/theater, die relatief vaak met 'slecht' wordt beoordeeld of zelfs helemaal afwezig is (Lommertzen et al., 2023).

Aanbod van cultuuronderwijs

- 99% van de scholen biedt cultuuronderwijs aan in de onderbouw. Scholen verzorgen dit aanbod omdat zij het belangrijk vinden en eenvoudigweg ook omdat het 'moet' vanuit de kerndoelen. De doelen die zij ermee willen bereiken zijn legio: van leerlingen in aanraking brengen met kunst en cultuur tot het stimuleren van de persoonlijke ontwikkeling, van het stimuleren van creatief denken tot identiteitsontwikkeling (Lommertzen et al., 2023).
- De meeste scholen geven hun cultuuronderwijs in afzonderlijke vakken. Bij 86% van de scholen gebeurt dat binnen CKV en bij 82% (ook) bij andere kunstvakken. Minder scholen doen dat in een samenhangend leergebied of als onderdeel van projecten. Zowel vmbo-, havo- als vwo-scholen bieden meer kunstvakken aan dan in 2017. Van de aangeboden vakken gaat het in het eerste leerjaar hoofdzakelijk om beeldende vorming en in iets mindere mate om muziek. Drama en dans behoren bij veel minder scholen tot de aangeboden vakken in het eerste leerjaar. Ook als het gaat om vakken die leerlingen zelf kunnen kiezen in de onderbouw betreft het in de eerste plaats beeldende vorming, gevolgd door muziek en tekenen. Drama, en zeker dans, textiel en audiovisuele vorming worden op veel minder scholen aangeboden als keuzevakken in de onderbouw (Lommertzen et al., 2023).
- In de bovenbouw worden eindexamenkunstvakken 'nieuwe stijl' door meer scholen aangeboden dan de kunstvakken 'oude stijl'. Het vak dat het meest wordt aangeboden is kunst algemeen, gevolgd door kunst beeldende vorming. Van de vmbo-scholen biedt 62% de leerlingen de mogelijkheid eindexamen te doen in een kunstvak. Daarbij gaat het vooral om beeldend-tekenen en beeldend-handenarbeid, en veel minder om muziek, drama, audiovisuele vorming, textiele werkvormen en dans (Lommertzen et al., 2023).
- Iets meer dan de helft van de middelbare scholen biedt vakoverstijgende projecten/thema's aan, waarbij sprake is van samenwerking met andere vakken. De mate waarin en de manier waarop verschilt sterk per school, en blijkt ook sterk afhankelijk van het draagvlak dat docenten voelen en krijgen binnen een school. Met name bij vakken als geschiedenis, maatschappijleer en moderne talen komt cultuuronderwijs terug, en in

mindere mate bij aardrijkskunde, techniek en klassieke talen. Deze vorm van cultuuronderwijs wordt significant minder vaak aangeboden dan in 2017. Mogelijke verklaringen zijn de coronapandemie of het lerarentekort (Lommertzen et al., 2023).

- Naast de afzonderlijke vakken bestaat het cultuuronderwijs uit culturele activiteiten op én buiten school. Dat komt voor bij 88% van de scholen. De meerderheid van de scholen maakt zelf het programma voor deze activiteiten. Het jaarlijks ad hoc inkopen van losse activiteiten of het geven van opdrachten komt veel minder voor. Meer dan in 2017 probeert men bij het samenstellen van het programma aan te sluiten bij de voorkeuren en belangstelling van de leerlingen. 80% van de scholen faciliteert daarvoor de CJP Cultuurkaart, waarmee culturele activiteiten, zowel individueel als in schoolverband, kunnen worden gefinancierd (Lommertzen et al., 2023).
- Op minder dan de helft van de scholen is er sprake van samenhang tussen de culturele activiteiten of van een doorgaande leerlijn cultuuronderwijs, zowel binnen als tussen de onder- en bovenbouw. De onderbouwing daarvan is vaak weinig ingebed en gestructureerd. In de bovenbouw is er de meeste samenhang, mogelijk doordat het kunstvak een examenonderdeel is. Wel is er sinds 2015 iets meer aandacht gekomen voor samenhang binnen cultuuronderwijs op middelbare scholen, en lijkt er sprake van een langzame beweging van losstaande activiteiten naar een steeds meer samenhangend programma voor cultuuronderwijs (Van den Berg et al., 2023). Er is weinig tot geen aandacht voor een doorgaande leerlijn van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs, en er is nauwelijks samenwerking met het vervolgonderwijs.

Deskundigheid

- Twee derde van de schoolleiders vindt hun docenten 'in grote mate' deskundig voor het verzorgen van cultuuronderwijs, en een derde 'in enige mate'. Er zijn bijna geen schoolleiders die hun docenten niet deskundig genoeg vinden. De docenten zijn competent qua vak-kennis en pedagogisch/didactische vaardigheden, en iets minder qua onderzoeksvaardigheden en samenwerking met andere vakken (Lommertzen et al., 2023).
- Structurele deskundigheidsbevordering op het gebied van cultuuronderwijs komt weinig voor (Lommertzen et al., 2023).

Samenwerking met culturele omgeving

- De meeste scholen werken in de vormgeving van hun cultuuronderwijs samen met meerdere culturele instellingen. Het meest met musea (door 85% van de scholen), theaters/theatergezelschappen (83%), centra voor kunst en cultuur (73%), bibliotheken, individuele kunstenaars en filmhuizen/bioscopen (60%). Ten opzichte van 2017 wordt er wel significant minder samengewerkt met hbo- en mbo-opleidingen kunst en cultuur. Bijna twee derde van de scholen werkt samen met een CmK-penvoerder. Dan gaat het met name om de inzet van de penvoerder bij projecten. Zij worden minder ingezet bij visie- en beleidsontwikkeling, bij ontwikkeling van lesprogramma's en zeker bij reguliere lessen (Lommertzen et al., 2023).
- Een ruime meerderheid van de scholen geeft aan dat de samenwerking met externe partners leidt tot kwalitatief beter onderwijs, zich uitend in meer kennis en vaardigheden bij leerlingen, meer kennis en vaardigheid bij docenten, meer samenhang in het onderwijs en in enige mate ook in beter doorlopende leerlijnen (Lommertzen et al., 2023).

Evalueren en toetsen

- Een minderheid van de scholen (40%) evalueert het proces en de opbrengsten van cultuuronderwijs. Dan gaat het met name om de inhoud en de organisatie van het onderwijs, en de waardering van de leerlingen. De competenties van de vakdocenten worden nauwelijks geëvalueerd (Lommertzen et al., 2023).
- Schoolleiders zijn gemiddeld tamelijk tevreden met het cultuuronderwijs binnen hun school. Zij beoordelen het cultuuronderwijs met gemiddeld een 6,8. Twee derde geeft aan plannen te hebben wijzigingen aan te brengen in hun cultuuronderwijs, waarbij het bij de meeste scholen gaat om het ontwikkelen, verdiepen of vernieuwen van leerlijnen en om een duurzame samenwerking met de culturele omgeving (Lommertzen et al., 2023).
- Leerlingen worden op verschillende manieren beoordeeld, maar een cijfer van de docent komt veruit het meest voor (bij 87% van de docenten). Ook mondelinge beoordelingen van de docent en portfolio's komen op meer dan de helft van de scholen voor. De belangrijkste criteria waar bij het beoordelen naar wordt gekeken zijn: creativiteit en originaliteit van het eindproduct, het werkproces, de technische kwaliteit van het eindproduct en de werkhouding/inzet en motivatie. Technische/ambachtelijke vaardigheden wordt door meer docenten als criterium gezien dan in 2017 (Lommertzen et al., 2023).
- Van de positieve effecten van cultuuronderwijs op leerlingen zien de meeste docenten bij leerlingen meer plezier, meer verbeeldingskracht en originaliteit, meer kennis en vaardigheden voor kunst en cultuur, een positiever zelfbeeld, een betere samenwerking, meer denkvaardigheden en meer betrokkenheid bij culturele activiteiten. Het minst zien zij een effect op de cultuurparticipatie in de vrije tijd (Lommertzen et al., 2023).

Verankering cultuuronderwijs

- Volgens de in het monitoronderzoek gebruikte verankeringsmaat is 37 procent van de scholen een koploper op gebied van cultuuronderwijs, 48 procent een volger en 15 procent een achterblijver (Lommertzen et al., 2023).
- Twee indicatoren van de verankeringsmaat wijken significant af ten opzichte van 2017: het aandeel scholen met een cultuurcoördinator en het aandeel scholen met een vastgelegde visie op cultuuronderwijs zijn beide kleiner geworden. Mogelijk dat de coronapandemie hier een rol speelt (Lommertzen et al., 2023).
- Het aantal leerlingen en samenwerking met een CmK-penvoerder hangt positief samen met het zijn van een voorloper in cultuuronderwijs. Andere achtergrondkenmerken als het schooltype, het al dan niet ontvangen van NPO-gelden, mate van stedelijkheid en de regio vertonen geen samenhang (Lommertzen et al., 2023).

3.1.10 Middelbare scholen en erfgoedonderwijs

Zoals al eerder beschreven besteedde in 2022 89% van de scholen, ondanks dat erfgoed geen eigenstandige plaats heeft in de kerndoelen en examenprogramma's van het voortgezet onderwijs, aandacht aan cultureel erfgoed (in 2017 betrof het 91%). Dat komt omdat erfgoed impliciet wel een plaats heeft binnen het curriculum. Zo behoren vragen rondom erfgoed (die zowel over het verleden als over het heden gaan) tot de kern van domein A (historische vaardigheden) van het vak geschiedenis. Ook kan het ingebed zijn in het schoolexamen CKV, of bij een van de andere kunstvakken (Gelinck et al., 2017). Bij twee derde van de scholen komt cultureel erfgoed inderdaad aan bod als onderdeel van de kunstvakken en bij ruim de helft als onderdeel

van geschiedenis en/of aardrijkskunde. In andere vakken of in vakoverstijgende projecten komt het bij veel minder scholen aan bod. De drie belangrijkste manieren waarop leerlingen in aanraking komen met erfgoedonderwijs is het bezoeken van musea (95% van de scholen biedt dit de leerlingen aan), het bezoeken van monumenten (70% van de scholen) of door gebruik te maken van de cultuurhistorische omgeving van de school (62% van de scholen). Scholen hebben minder aandacht voor immaterieel erfgoed, archeologie of het bezoeken van archieven (Lommertzen et al., 2023; Kieft et al., 2017). Vanuit musea en erfgoedinstellingen is er veel aanbod voor het voortgezet onderwijs. Het aandeel musea en erfgoedinstellingen dat lessen aanbiedt voor het voortgezet onderwijs is even groot als het aandeel dat lessen verzorgt voor het primair onderwijs. Wel is het aantal verzorgde lessen op het voortgezet onderwijs aanzienlijk lager (Schep et al., 2019).

Het SLO-rapport *Cultuurspiegel* uit 2017 laat zien dat er de laatste tien jaar veel ontwikkelingen zijn rondom erfgoededucatie. Onderwerpen als de slavernij, zwarte piet, de Tweede Wereldoorlog, religie, roofkunst, (de)kolonialisme zijn onderwerpen die steeds gevoeliger liggen in een multiculturele samenleving. Hoe moet/kan je als school en leraar omgaan met kwesties als deze, die in toenemende mate onderwerp zijn van publiek debat (Gelinck et al., 2017)? Binnen het aanbod van erfgoedinstellingen is dan ook een verschuiving te zien van 'waardering krijgen voor aspecten van erfgoed' naar een meer 'kritisch onderzoek' ervan. Zo laat het *Trendrapport Museum- en erfgoededucatie 2019* zien dat de primaire doelstelling van de educatie van deze instellingen ten opzichte van 2007 is verschoven van 'kennis over de collectie' naar zelf actief bezig zijn om ervaringen op te doen met erfgoed en hieraan betekenis geven (Schep et al., 2019). Het onderzoek en de methodiek 'emotienetwerken' van lector Hester Dibbits (2010) is daar een voorbeeld van. Deze methodiek ziet erfgoed niet als iets dat vastligt, maar als onderdeel van een proces en dat wordt bepaald door mensen in een voortdurende dialoog (Dibbits, 2020). Ook ander onderzoek betoogt dat erfgoedonderwijs dat enkel en alleen gericht is op het waarderen van erfgoed niet meer van deze tijd is (Vroemen, 2018).

3.1.11 Middelbare scholen en stimuleringsprogramma's voor cultuuronderwijs

Net als basisscholen kunnen ook middelbare scholen gebruik maken van speciale stimuleringsprogramma's en regelingen voor cultuuronderwijs. Vanuit het Rijk gaat het om de volgende programma's en regelingen:

- De matchingsregeling *Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK)*: Rijksoverheid, provincies en gemeenten investeren gezamenlijk in het bevorderen van de kwaliteit van cultuuronderwijs in het po en sinds 2021 ook in het vo door het stimuleren van samenwerking tussen scholen en culturele partners;
- *Regelingen Cultuureducatie in het vmbo, vso, praktijkonderwijs en mbo*: subsidie voor het ontwikkelen, versterken en verankeren van cultuuronderwijs in die onderwijssectoren;
- *Cultuurkaart VO*: voor alle vo-leerlingen is een kaart met budget beschikbaar die tevens recht geeft op korting op culturele activiteiten. Aan scholen is gevraagd om dit budget uit eigen middelen aan te vullen;
- *Impuls Filmeducatie*: subsidie van filmfestivals of filmbijeenkomsten voor leerlingen in het po en vo (niet geëvalueerd);

- *Beleidsregel dans en muziek (DAMU)*: licenties voor po- en vo-scholen om af te wijken van lestijden voor leerlingen die vooropleidingen volgen en vergoeding van reiskosten.
- De *regeling cultuurprofiel scholen* is in 2004 ingezet in het vo en heeft in 2007 een vervolg gekregen in de vereniging CultuurProfielScholen (VCPS) voor het vo, en later ook het po.

Naast deze op cultuuronderwijs gerichte programma's en regelingen zijn er vanuit het Rijk ook programma's voor andere domeinen die scholen in de praktijk ook inzetten voor hun cultuuronderwijs. Een recent voorbeeld zijn de middelen in het kader van het Nationaal Programma Onderwijs (NPO) voor het wegwerken van leerachterstanden na de coronapandemie (Van den Berg et al., 2023). Naast deze landelijke regelingen zijn er soms ook aparte programma's en regelingen van provincies of gemeenten.

Welke invloed hebben de programma's en regelingen op de praktijk van cultuuronderwijs op de middelbare school? Voor het beantwoorden van deze vraag baseren we ons weer op het rapport *Resultaten van 10 jaar cultuureducatiebeleid*, waarin is gekeken naar de beschikbare onderzoeken naar deze programma's en regelingen (Van den Berg et al., 2023). We presenteren hieronder weer grotendeels letterlijk de bevindingen uit dit rapport per programma/regeling.

Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK)

Sinds de derde periode CmK is het programma uitgebreid naar het voortgezet onderwijs. 29 van de 44 penvoerders hadden in hun plannen voor deze periode aangegeven zich ook te gaan richten op het voortgezet onderwijs (Nijboer et al., 2022). Een beperkt aantal middelbare scholen maakt daar sindsdien inderdaad gebruik van. Er is nog geen apart onderzoek gedaan naar de invloed van CmK op middelbare scholen. Wel blijkt uit de *Monitor Cultuureducatie voortgezet onderwijs 2022-2023* dat middelbare scholen die samenwerken met CmK-penvoerders (63% van de middelbare scholen) significant vaker tot de voorlopers scholen behoren op het gebied van cultuuronderwijs. Scholen die met een CmK-penvoerder samenwerken hebben vaker een cultuurcoördinator, structureel overleg met ander scholen, een vastgelegde visie en betere accommodaties. Het is wel goed om hier te vermelden dat samenwerking met een penvoerder niet automatisch betekent dat een school ook deelneemt aan het programma CmK, want sommige penvoerders bieden ook diensten aan voor niet-CmK-scholen (Lommertzen, 2023).

Regelingen Cultuureducatie in het vmbo, vso, praktijkonderwijs en mbo

Tussen 2014 en 2018 bestond de deelregeling stimulering cultuureducatie in het vmbo, waarbij een subsidie werd verstrekt voor het ontwikkelen en uitvoeren van activiteiten op het gebied van cultuureducatie op het vmbo. FCP en het Cultuurfonds financierden deze regeling. Het doel was meer culturele ontwikkeling voor deze leerlingen door de uitvoering van innovatieve cultuureducatieve activiteiten, het ontwikkelen van doorlopende leerlijnen en een betere samenwerking tussen scholen en culturele instellingen. (Van Lanschot Hubrecht et al., 2017a, p. 358; Van Lanschot Hubrecht et al., 2017b, p. 30). Deze regeling is na 2018 verlengd en uitgebreid naar het vso, praktijkonderwijs en mbo.

Beekhoven et al. (2015) evalueerden de deelregeling stimulering cultuureducatie in het vmbo aan de hand van interviews. Tussen 2013 en 2014 maakte één op de zes vmbo-scholen in Nederland op een manier gebruik van de regeling. Hierdoor hebben veel leerlingen gedurende één of twee jaar actief kunnen deelnemen aan een veelheid van kunstzinnige en culturele

activiteiten en kennisgemaakt met zeer uiteenlopende kunst- en cultuurdisciplines. Door het succes van deze regeling werd er in 2018 een vervolg aan gegeven. De regeling is verlengd en uitgebreid naar vso en praktijkonderwijs (Regeling cultuureducatie in het vmbo, vso en pro) en mbo (Regeling cultuureducatie mbo). Naar deze verbreding is nog geen onderzoek gedaan.

Cultuurkaart VO

De CJP Cultuurkaart is in 2008 ingevoerd. Het geldt dat op deze kaart staat, kan klassikaal of door leerlingen individueel worden besteed aan culturele activiteiten. Bij de start in 2008 was de cultuurkaart meteen een groot succes (939.958 vo-leerlingen hadden toen een CJP Cultuurkaart). Toen de Rijksbijdrage werd gekort in 2012, is het aantal deelnemende leerlingen flink gedaald naar 553.489 vo-leerlingen. De laatste jaren is het aantal leerlingen weer toegenomen en redelijk stabiel. In 2021 hadden 713.665 vo-leerlingen een CJP Cultuurkaart (van de bijna één miljoen leerlingen in het vo) (Van den Berg et al., 2023).

Beleidsregel dans en muziek (DAMU)

De beleidsregel verstrekking DAMU-licentie voortgezet onderwijs is bedoeld voor leerlingen die een reële kans hebben om door te stromen naar een dans- of muziekleiding in het hbo. De maatregel geeft scholen in het voortgezet onderwijs de mogelijkheid om voor DAMU-leerlingen af te wijken van enkele bepalingen uit de wet en daarmee hun studielast te verminderen. Hierbij kan het gaan om afwijken van voorschriften met betrekking tot onderwijstijd en invulling van vakken en een gespreid examen. Ouders en verzorgers van DAMU-leerlingen kunnen daarnaast een reiskostenvergoeding aanvragen om de reiskostenbarrière voor leerlingen weg te nemen. Beide regelingen hebben als doel om de toestroom van jonge dans- en muziktalenten te verhogen.

Oberon heeft in 2018 een evaluatie uitgevoerd naar de beleidsregel verstrekking DAMU-licentie voortgezet onderwijs (Oomens et al., 2018). In het schooljaar 2017/2018 hebben 12 vo-scholen een DAMU-licentie. Het totaal aantal DAMU-leerlingen op deze scholen is 853. De mate waarin deze scholen gebruikmaken van de mogelijkheid om leerlingen gespreid examen te laten doen, verschilt. Er zijn scholen waarbij nagenoeg alle leerlingen een gespreid examen doen, maar er zijn ook scholen waarbij geen enkele leerling hiervan gebruikmaakt. Succesfactoren die in deze evaluatie genoemd worden, zijn de samenwerking tussen de middelbare school en de hogeschool, de reiskostenvergoeding, de flexibiliteit van de school en de begeleiding van DAMU-leerlingen. Een deel van de DAMU-scholen en de hogescholen zou graag nog iets ruimere mogelijkheden zien. Volgens deze scholen is extra bekostiging wenselijk, omdat het realiseren van maatwerk en het bieden van individuele begeleiding aan DAMU-leerlingen veel tijd kost. Daarnaast is het lesrooster volgens leerlingen en ouders niet optimaal. Aan de ene kant hebben leerlingen soms overlap tussen reguliere schoolvakken en dans- of muzieklessen, terwijl zij aan de andere kant veel tussenuren hebben. Andere knelpunten met betrekking tot de inhoud van de regeling zijn: de beperking tot dans en muziek, de positie van vmbo-leerlingen, beperkte mogelijkheden voor vrijstellingen, informatievoorziening en de toekenning van de licentie aan vo-vestigingen. Alle betrokken partijen geven aan het goed te vinden dat er een reiskostenvergoeding is ingesteld voor ouders van DAMU-leerlingen met een laag inkomen, omdat zij de vooropleidingstrajecten in combinatie met de hoge reiskosten anders niet kunnen

betalen. Er wordt echter ook een aantal knelpunten besproken: de inkomensgrens, de hoogte van de vergoeding, de reisafstand, de ijkdatum, de aanvraagdatum en vmbo-t leerlingen (Van den Berg et al., 2023).

Impuls filmeducatie

In het voortgezet onderwijs zien we de afgelopen jaren, mede door stimuleringsregelingen, aandacht voor filmonderwijs. Onderzoek van Copini et al. (2022) laat zien dat slechts 2% van de scholen geen ambitie heeft op het gebied van filmonderwijs. Toch heeft het lang nog niet overal een vanzelfsprekende plek. Er is ook nauwelijks sprake van visievorming. Wel is er in het voortgezet onderwijs meer aandacht voor filmonderwijs dan in het basisonderwijs. Op verankering in visie, programma, deskundigheid en samenwerking scoren middelbare scholen hoger. Film wordt op middelbare scholen voornamelijk ingezet om over en door film te leren en als reflectiemiddel.

Regeling cultuurprofiel scholen

In 2004 startte het ministerie van OCW de Regeling cultuurprofiel scholen. In 2007 is de Vereniging CultuurProfielScholen (VCPS) opgericht. CultuurProfielScholen zijn scholen waar kunst en cultuur prominent op het rooster staan, waar meerdere kunstdisciplines aangeboden worden en kunstvakken zoveel mogelijk bij andere vakken aansluiten. Het curriculum wordt daarnaast stevig aangevuld met buitenschoolse activiteiten. (Schievels et al., 2022). In 2022 waren er in Nederland 53 middelbare scholen officieel geregistreerd als CultuurProfielSchool VO. Sinds 2012 (toen 43 cultuurprofiel scholen) zijn er relatief weinig cultuurprofiel scholen bijgekomen, mogelijk door de verhoging van de contributie die scholen aan VCPS moeten betalen. De laatste jaren is er wel weer een lichte stijging te zien. Sinds 2016 is het voor po-scholen mogelijk om lid te worden van de VCPS. In 2018 ging het om 10 po-scholen, waarna dit aantal is gegroeid tot 21 in 2022 (Van den Berg et al., 2023).

3.1.12 Voortgezet speciaal onderwijs

In het monitoronderzoek naar cultuuronderwijs in het voortgezet onderwijs wordt apart gekeken naar het voortgezet speciaal onderwijs. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de verschillende uitstroomprofielen, respectievelijk Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Op een groot aantal indicatoren ziet het onderzoek eenzelfde beeld als bij het reguliere voortgezet onderwijs. De enkele verschillen die het monitoronderzoek ziet, beschrijven we hier (Lommertzen, 2023, pp. 83-102):

- Veel minder vso-scholen zetten de CJP Cultuurkaart en ouderbijdragen in als financieringsbron voor cultuuronderwijs dan vo-scholen. 19% van de vso-scholen maakt gebruik van de CJP Cultuurkaart, terwijl dit aandeel bij de vo-scholen op 80% ligt. Bij de ouderbijdragen ligt de verhouding op 14% tegenover 56%. Het aandeel dat voor hun cultuuronderwijs gebruikmaakt van de lumpsum is ongeveer gelijk onder vso- en vo-scholen (Lommertzen et al., 2023).
- In het vso is er minder aanbod van cultuuronderwijs dan in het vo. Dat geldt met name voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt (bij 26% van de scholen komt het niet aan de orde), en zeker voor het uitstroomprofiel Dagbesteding (bij 45% komt het niet aan de orde) (Lommertzen et al., 2023).

- Vso-scholen lijken iets minder samen te werken met culturele instellingen. Terwijl bijvoorbeeld 85% van de vo-scholen aangeeft met musea samen te werken, ligt dit aandeel bij vso-scholen op 65%. Deze ongelijke verhouding zien we ook terug bij de meeste andere externe culturele partners. Alleen voor de samenwerking met individuele kunstenaars, centra voor kunst en cultuur en muziekscholen is het aandeel ongeveer gelijk (Lommertzen et al., 2023).
- Op het vso lijkt er meer aandacht te zijn voor deskundigheidsbevordering van docenten (Lommertzen et al., 2023).
- Evaluatie van het eigen cultuuronderwijs lijkt iets meer voor te komen op vso-scholen (Lommertzen et al., 2023).

3.1.13 Middelbaar beroepsonderwijs (mbo)

In de Wet Educatie en beroepsonderwijs (WEB) uit 1996 is de drievoudige kwalificatieplicht van mbo-studenten vastgelegd. Zij moeten zich kwalificeren voor uitoefening van een beroep, doorstroom naar ander onderwijs en deelname aan de maatschappij. Daar is ook cultuuronderwijs een belangrijk onderdeel van. Net als in het vmbo is de beroepsgerichte kwalificatiestructuur herzien in een basisdeel, een profieldeel en een keuzedeel. De keuzedelen worden gezien als verbreding en verdieping van de opleiding en er zijn verschillende kunstgerelateerde keuzedelen ontwikkeld (art & design, artwork en dessins, fotografie). Leerlingen kunnen zelf invulling geven aan deze keuzedelen en kunnen daar sinds 2015 de MBO Cultuurkaart voor gebruiken (Den Boer & Leest, 2021; Van Lanschot Hubrecht et al., 2017a, p. 358).

De MBO Cultuurkaart geeft mbo-studenten korting op bezoek aan culturele instellingen. Het doel van deze kaart is het stimuleren van het bezoek aan culturele instellingen door mbo-studenten en het stimuleren van de aansluiting tussen mbo-onderwijs en de culturele instellingen. Vanaf 2022 ondersteunt het ministerie van OCW de MBO Cultuurkaart ook met budget. De MBO Cultuurkaart is in 2019 geëvalueerd door Berenschot (Vinkenburg et al., 2019). Sinds de start van de MBO Cultuurkaart in 2016 neemt het aantal aangemelde studenten toe. Het aantal *geactiveerde* kaarten is de laatste jaren echter afgenomen. In 2019 lag het aandeel activiteiten ten opzichte van aanmeldingen op 18%, terwijl dit in 2016 nog 40% was. Dankzij de MBO Cultuurkaart komen mbo-studenten vaker in aanraking met verschillende kunstvormen en ze worden gestimuleerd om meer culturele instellingen te bezoeken. Studenten hebben over het algemeen een positief gevoel aan de culturele activiteit overgehouden. De onderzoekers concludeerden in 2019 echter ook dat de toegevoegde waarde van de MBO Cultuurkaart in de huidige vorm relatief beperkt is, omdat er op het mbo weinig culturele activiteiten plaatsvinden en culturele ontwikkeling geen vaste plek heeft in het curriculum. Het wordt door studenten vooral gebruikt als een kortingskaart en draagt daarmee vooral in de vrije tijd bij aan culturele ontwikkeling van mbo-studenten. Het bezoek met school aan culturele activiteiten ligt veel lager. De onderzoekers beargumenteren dat de impact van de kaart kan groeien wanneer scholen meer aandacht besteden aan het verspreiden van kennis over de kaart, culturele ontwikkeling een plek krijgt in het curriculum en er meer geld beschikbaar komt op de kaart. Dat laatste advies is dus in 2022 opgevolgd. (Van den Berg et al., 2023).

Sinds de derde periode van CmK (2021-2024) richt dit programma zich, naast het primair onderwijs, voor het eerst op het voortgezet onderwijs en op het mbo. In de plannen voor deze

periode kwam bij 14 van de 44 penvoerders het mbo aan bod, waarmee 23 mbo-scholen bereikt moeten worden (Nijboer et al., 2022). In hoeverre de plannen zijn gerealiseerd en wat de gevolgen waren voor het cultuuronderwijs op deze scholen is nog geen onderwerp van onderzoek geweest.

Cultuuronderwijs kan bijdragen aan burgerschapsonderwijs. Ook in het mbo is burgerschapsonderwijs sterker in de belangstelling komen te staan. Voor scholen blijkt het lastig dit goed te integreren (Den Boer & Leest, 2021, p. 1). In 2021 is de meerderheid van de ondervraagde coördinatoren burgerschapsonderwijs geen voorstander van het opnemen van kunst en cultuur in kwalificatie-eisen. Voornamelijk omdat het wordt gezien als vehikel voor het behandelen van maatschappelijke thema's en niet als thema op zichzelf. Er zijn echter ook voorstanders die benadrukken dat het vormende aspect van kunst en cultuur van wezenlijk belang is (Den Boer & Leest, 2021, p. 15; Braam, 2023). Ook in 2023 zien we dat er nog maar weinig scholen zijn die kunst en cultuur in hun centrale visie en missie hebben opgenomen. Bestuurders en cultuurcoördinatoren van mbo-opleidingen vinden echter wel dat kunst en cultuur horen bij de algemene vormende opdracht en vinden het van belang dat men hiermee in aanraking komt (Braam, 2023).

3.2 Buitenschools aanbod

In deze paragraaf beschrijven we het onderzoek naar aanbieders van cultuurbeoefening buiten de school. Dan gaat het om kunsteducatieve instellingen (zoals centra voor de kunsten, muziek-/theater-/dansscholen), individuele zelfstandige aanbieders als kunstdocenten en artistiek begeleiders, amateurkunst- en erfgoedverenigingen en culturele instellingen en gezelschappen (zoals musea en muziek-, theater- of dansgezelschappen). Dat wil overigens niet zeggen dat deze aanbieders niet werken voor basisscholen, middelbare scholen en mbo-scholen, want bijna al deze soorten aanbieders hebben aanbod voor, en soms ook op, scholen. Deze aanbieders zijn onder invloed van het cultuureducatiebeleid van de rijksoverheid sinds het beleidsprogramma Cultuur en School (1997-2012) zelfs steeds meer aanbod gaan maken voor scholen. We zagen hierboven al dat in 2022-2023 bijna alle basisscholen en middelbare scholen in meer of mindere mate samenwerken met kunstdocenten, artistiek begeleiders en culturele instellingen in de omgeving van de school (Termorshuizen et al., 2023; Lommertzen et al., 2023). We gaan nu in op al deze partijen.

3.2.1 Kunsteducatieve instellingen

Aantal kunsteducatie-instellingen en -bedrijven

De enige bron voor het aantal instellingen en bedrijven dat kunsteducatie-aanbod verzorgt in Nederland is de Kamer van Koophandel. Veel van deze bedrijven, inclusief zelfstandigen, staan ingeschreven onder de bedrijfstak 'Cultureel onderwijs' (sbi code 85.52), die is onderverdeeld in de bedrijfstakken 'Dansscholen' (sbi code 85.521) en 'Kunstzinnige vorming amateurs' (sbi code 85.522). In 2022 ging het om iets meer dan 14.700 instellingen en bedrijven. Dit aantal is sinds 2007 fors gegroeid: van minder dan 5.000 tot dus bijna 15.000, oftewel een verdrievoudiging of een jaarlijkse groei van ruim 9% (CBS, 2022c). Overigens is er in de gehele culturele en creatieve sector sprake van een groeiend aantal instellingen en bedrijven (Vinken et al., 2023).

Het aantal bedrijven en instellingen dat valt onder de bedrijfstak 'Cultureel onderwijs' is een minimum, want er zijn ook instellingen en bedrijven die staan ingeschreven onder andere bedrijfstakken (in het bijzonder Scheppende kunsten en Podiumkunsten), maar die wel degelijk (deels) ook cultureel onderwijs verzorgen. Het CBS-rapport *Onderzoek Kunst- en Cultuureducatie* uit 2022 becijfert op basis van data uit 2016 en 2018/2019 dat er in die periode in de culturele en creatieve sector ongeveer 66.000 bedrijven (inclusief zelfstandigen) actief waren, waarvan 25.000 die sec aan cultuureducatiescholing doen, 8.000 aan het begeleiden van amateurgezelschappen en 15.000 aan ondersteuning en advisering. Veel van deze bedrijven houden zich bezig met twee of zelfs drie van deze activiteiten, waardoor er overlap tussen deze groepen is. In totaal waren over de jaren 2016 en 2018/2019 gemiddeld 27.000 instellingen en bedrijven actief met een of meerdere vormen van cultuureducatie.

De verdeling van deze bedrijven en instellingen is niet gelijk verdeeld over het land (CBS, 2022c). Het aanbod is het grootst in Zuid- en Noord-Holland, en het laagst in Zeeland en Flevoland. Omgerekend naar het aantal inwoners is er sprake van een evenwichtige spreiding over het land, met zo'n 6-8 kunsteducatie-instellingen en -bedrijven per 10.000 inwoners. Alleen Zeeland wijkt met 4 instellingen en bedrijven per 10.000 inwoners af van het landelijk beeld (CBS, 2022c).

Aandeel zelfstandigen versus aandeel organisaties met werknemers

Deze sterke groei van het aantal instellingen en bedrijven dat cultuureducatie verzorgt komt vooral op het conto van zelfstandigen. In het eerste kwartaal van 2007 was 86% van de bedrijven een zelfstandige, in het eerste kwartaal van 2012 ging het om 89,3%, in het eerste kwartaal van 2017 om 92,2% en in het eerste kwartaal van 2022 om 94,6%. Zelfstandigen vormden ook al eerder de grootste groep, maar hun aandeel is alleen maar toegenomen. Logischerwijs is het aandeel grotere bedrijven (3 werkzame personen of meer) in de loop der jaren afgenomen: van 5,8% in het eerste kwartaal van 2007 naar 1,4% in het eerste kwartaal van 2022.

Deze trend van een toename van het aantal en aandeel zelfstandigen is deels te verklaren met de toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt, waarbij mensen eerst in dienst waren als werknemer van een bedrijf of instelling, en vervolgens verder zijn gegaan als zelfstandige (CBS, 2022b). Het SER-rapport *Verkenning arbeidsmarkt cultuursector* uit 2016 concludeerde destijds ook al dat er met name binnen cultuureducatie een verschuiving van arbeid in loondienst naar zelfstandige beroepsuitoefening gaande was. Ook worden gemeentelijke bezuinigingen veelal als oorzaak aangewezen. Deze ontwikkeling is ook terug te zien bij orkesten en koren (SER & Raad voor Cultuur, 2016, p. 11).

De afname van het aantal instellingen en bedrijven met meerdere werknemers wordt ook weerspiegeld in het aantal kunsteducatie-instellingen dat lid is van de brancheorganisatie Cultuurconnectie. Bij de bij Cultuurconnectie aangesloten instellingen gaat het veelal om door gemeenten gesubsidieerde centra voor de kunsten en muziekscholen. Het aantal bij Cultuurconnectie aangesloten centra voor de kunsten en muziekscholen is teruggelopen van 237 in 2003 tot 121 in 2017 (Van Eijck & Bisschop Boele, 2018, p. 10). Instellingen hielden op te bestaan, fuseerden of zegden hun lidmaatschap op (Van den Broek & Gieles, 2018, p. 76). Als verklaring verwijzen SER en Raad voor Cultuur in het rapport *Verkenning arbeidsmarkt culturele sector* op de 250 miljoen euro die gemeenten in de periode 2011-2014 gezamenlijk bezuinigden op

cultuur. Kanttekening is wel dat er grote gemeentelijke verschillen zijn (SER & Raad voor Cultuur, 2016, p. 11).

Aanbod van kunsteducatieve instellingen

Van de 25.000 bedrijven die sec aan scholing doen in cultuureducatie, is van de aangeboden kunstvormen muziek het grootst. Op basis van de CBS-data over de jaren 2016 en 2018/2019 bood bijna de helft van de bedrijven dit aan. Daarbij is het aandeel instrumentale muziek ongeveer twee keer zo groot als het aandeel vocale muziek. Ook scholing in beeldende kunst wordt veel verzorgd, in deze jaren 2016 en 2018/2019 door ongeveer een kwart van de bedrijven: 14% à 16% van de bedrijven geeft scholing in theater en toneel, en 11% à 13% in dans en ballet. In andere kunstvormen wordt door deze bedrijven veel minder scholing verricht (CBS, 2022c).

Bij de 8.000 bedrijven die actief zijn in het artistiek begeleiden van amateurkunstgezelschappen is het grootste deel, ruim een derde, actief voor koren of vocaal ensembles. Het gaat hierbij ongetwijfeld bijna alleen om zelfstandigen. Orkesten zijn ook belangrijke afnemers van deze bedrijven, want 25% is actief voor orkesten, 16% voor harmonieën, fanfares of brassband en 6% voor symfonieorkesten. Theatergezelschappen (17%) en musicalgezelschappen (10%) zijn de derde en vijfde grootste groepen die deze bedrijven bedienen (CBS, 2022c).

De 15.000 bedrijven en instellingen die ondersteunende en adviserende diensten leveren op het terrein van cultuureducatie zijn vooral actief voor het onderwijs. In 2018/2019 was 38% actief voor docenten en 35% voor scholen. Ook aan culturele instellingen wordt veel ondersteuning gegeven (door 33% van de bedrijven), evenals aan amateurkunstverenigingen (door 32%). Ten opzichte van 2016 lijkt er een toename te zijn in ondersteuning en advisering van het onderwijs (zowel scholen als docenten) en van culturele instellingen (CBS, 2022c).

Gesubsidieerde centra voor de kunsten

Zoals hierboven beschreven is op basis van CBS-data (2022c) en het ledenbestand van Cultuurconnectie bekend dat het aandeel en het aantal bedrijven met meerdere werknemers fors is teruggelopen de laatste vijftien jaar. Deze ontwikkeling, en de oorzaken en de gevolgen daarvan, zijn echter geen onderwerp van uitgebreid onderzoek. De enkele publicaties die hier wel over zijn verschenen gaan beknopt in op hoe de kunstencentra in veel gemeenten zwaar onder druk staan en hoe zij in de praktijk omgaan met deze druk of hoe zij zich er in de toekomst moeten toe gaan verhouden, en hoe zij het meest van waarde voor de samenleving kunnen zijn (en dan een waarde die niet of nauwelijks door een markt van zelfstandige docenten kan worden gecreëerd). Daarbij wordt gewezen op enerzijds een veranderende vraag vanuit de samenleving en anderzijds op een andere vraag vanuit de subsidiërende overheid. Bij het eerste gaat het om teruglopende leerlingaantal, omdat het aanbod en de aanpak van de docenten niet meer zou aansluiten bij de vraag en/of omdat er meer, goedkopere of betere concurrentie is van particuliere aanbieders. Bij het tweede gaat het om een overheid die kunsteducatie niet meer als publieke taak ziet of om een overheid die steeds meer vraagt om aanbod voor het onderwijs en het sociaal domein, ten koste van aanbod voor de vrije tijd.

Deze veranderende vragen vanuit samenleving en overheid resulteerden de afgelopen tien jaar in de praktijk in verschillende scenario's voor kunstencentra: een faillissement, een doorstart

als een coöperatieve vereniging van zzp'ers (voormalige docenten in loondienst), doorgaan als kunstencentrum met het inbouwen van meer ondernemerschap en flexibiliteit, of de transitie van een instelling met aanbod naar een netwerkorganisatie die zich meer richt op het verbinden en bemiddelen tussen vraag en aanbod en het promoten van cultuureducatie. Duidelijk is dat kunstcentra zich de afgelopen twee decennia in een soort 'identiteitscrisis' bevinden, waarbij zij voortdurend bezig zijn om nieuwe richtingen en profielen te kiezen, en waarbij zij steeds hun publieke waarde proberen te verdedigen (Ensink & Neele, 2016; Van Alphen, 2016; Vinkenburg & Booi, 2016; Trienekens, 2012).

Muziek-, dans- en theaterscholen

Er is heel weinig onderzoek naar afzonderlijke type aanbieders, zoals bijvoorbeeld apart onderzoek naar muziekscholen, of onderzoek naar dansscholen, of theaterscholen. Het meeste onderzoek is generiek en heeft betrekking op kunst- of cultuureducatie in den brede.

In 2023 heeft de Hanzehogeschool Groningen en het ArtEZ Conservatorium Zwolle echter onderzoek gedaan naar aanbieders van naschools muziekonderwijs binnen de provincies Fryslân, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Flevoland (Kruis & Bisschop Boele, 2023). Het onderzoek identificeert 175 muziekscholen (plek waar 2 of meer docenten naschoolse muzieklessen verzorgen) met een sterk verschillend profiel qua grootte en organisatievorm. Daarnaast zijn er in een steekproef in drie gemeenten 167 privé-aanbieders gevonden die lesgeven in 49 verschillende instrumenten. Enkele belangrijke bevindingen uit het onderzoek zijn:

- Bij 17% van de gevonden muziekscholen zijn muziekdocenten in dienst.
- Muziekdocenten die als zzp'er actief zijn verdienen gemiddeld € 41,20, - per uur, minder dan de verschillende geadviseerde tarieven.
- Muziekles bij een muziekschool of een privé-aanbieder is gemiddeld ongeveer even duur: € 41,87, - bij een muziekschool en € 41,14, - bij een privé-aanbieder.
- 54 van de 122 gemeenten in de zes provincies ondersteunen naschools muziekonderwijs financieel binnen hun gemeente. Muzieklerlingen die les volgen bij een gesubsidieerde muziekschool betalen gemiddeld € 5,50, - minder per uur. Zzp-docenten die voor een gesubsidieerde muziekschool werken verdienen gemiddeld bijna € 11,- meer dan zzp'ers die voor een muziekschool zonder subsidie werken.
- Er is een tekort aan muziekdocenten aan het ontstaan, vooral in de regio.
- Inwoners van minder stedelijke gebieden moeten verder reizen naar een muziekschool.

De onderzoekers spreken (nog) niet van een 'kaalslag' in deze provincies op het gebied van muziekonderwijs, maar van 'veranderende vormen'. Wel zien zij serieuze zorgen voor wat betreft de financiële toegankelijkheid, de bereikbaarheid van het aanbod en de aanwas van nieuwe docenten (Kruis & Bisschop Boele, 2023).

Onderzoek naar dansscholen in Nederland is er eigenlijk niet. Er zijn enkele cijfermatige gegevens voorhanden, omdat 'dansscholen' een afzonderlijke bedrijfstak is in het register van de Kamer van Koophandel, vallend onder de bedrijfstak 'Cultureel onderwijs'. In 2022 stonden 3.100 bedrijven (inclusief zelfstandigen) ingeschreven onder de bedrijfstak 'dansscholen'. Net zoals bij de overige bedrijfstakken die betrekking hebben op de culturele en creatieve sector is ook het aantal bedrijven ingeschreven als 'dansschool' de laatste tien jaar bijna verdubbeld, want in 2013 ging het om 1569 bij de Kamer van Koophandel ingeschreven bedrijven. Een deel

kan waarschijnlijk worden verklaard door het sluiten van gemeentelijke centra voor de kunsten, waarna individuele docenten zelf dansscholen zijn gaan oprichten. Overigens geven deze aantallen niet een volledig beeld, want sommige dansscholen zijn bijvoorbeeld aangesloten bij sportorganisaties en zijn zodoende onder 'sport' ingeschreven bij de Kamer van Koophandel (Olfers et al., 2023, p. 44). Wel is er in 2023 een onderzoek gepubliceerd naar grensoverschrijdend gedrag in het dansen, met daarin ook veel aandacht voor zulk gedrag bij 'recreanten' en 'jeugd' binnen onder andere dansscholen (Olfers et al., 2023).

Evenmin is er recent onderzoek naar theaterscholen. Een laatste onderzoek naar theaterbeoefenaars en theaterscholen dateert van 2016. In dat jaar waren er ongeveer 140 jeugdtheaterscholen in Nederland. Nagenoeg al deze scholen werkten in 2015 met freelancers en twee derde (ook) met vrijwilligers of onbetaalde krachten. Bijna allemaal hadden ze destijds zowel buiten- als binnenschools aanbod, waarbij men in de jaren daarvoor steeds meer binnenschools aanbod had ontwikkeld. De eerste jeugdtheaterschool was opgericht in 1985 (jeugdtheater Hofplein). Daarna nam het aantal jeugdtheaterscholen toe van 44 in 2003 naar 61 in 2006 tot 140 in 2015. (Deekman & Smit, 2016; De Boer et al., 2016; Hagemans, 2013). Het is niet bekend hoeveel jeugdtheaterscholen er anno 2023 zijn. De in 2008 opgerichte Stichting Netwerk Jeugdtheaterscholen en het Platform Theater, waarbij een deel van de jeugdtheaterscholen waren aangesloten, bestaat niet meer. Deze stichting was ontstaan als direct gevolg van een aparte stimuleringsregeling (Toekomst Op de Planken) van OCW en het VSBfonds om de jeugdtheaterscholen met behulp van een miljoen euro een kwaliteitsimpuls te geven (Hagemans, 2013).

Culturele multifunctionele organisaties (mfo's)

Een trend is dat gemeenten veelal efficiënter beleid willen voeren en meer moet worden samengewerkt. Dat resulteert er in toenemende mate in dat centra voor de kunsten of muziekscholen steeds vaker onderdeel worden van zogenaamde culturele multifunctionele organisaties (mfo's) of multifunctionele accommodaties (mfa's). Culturele mfo's en mfa's zijn organisaties of locaties die meerdere (culturele) functies bieden. Bij centra voor de kunsten, evenals bij bibliotheken, heeft de laatste decennia een daling plaatsgevonden van het aantal organisaties, en een toename van het aantal organisaties in een mfa of mfo. In 2022 waren er inmiddels 178 culturele mfo's in Nederland verspreid over 130 gemeenten, en waren er 18 vergevorderde plannen en 12 intenties voor het vestigen van nieuwe mfo's. Het laagste aantal culturele mfo's per 100.000 inwoners zien we in Noord-Holland, Zeeland en Zuid-Holland. De meest voorkomende functies die worden ondergebracht bij mfo's zijn cultuureducatie, bibliotheken en podiumfuncties. Van alle mfo's die bekend zijn heeft 65% een rol op het gebied van cultuureducatie en heeft 7% een rol binnen erfgoed (Blaker et al., 2022).

3.2.2 Kunstprofessionals

Cultuurbeoefening wordt verzorgd door docenten en artistiek begeleiders. Slechts een klein percentage van hen is in loondienst bij een organisatie of instelling voor cultuurbeoefening. Het merendeel van deze docenten en begeleiders zijn zelfstandigen. Hiervoor beschreven we al dat het aandeel van zelfstandigen binnen de aanbieders van kunsteducatie is toegenomen van 86% in 2007 naar 95% in 2022. Hun belang voor het aanbod van kunsteducatie was dus al groot, maar is de laatste 15 jaar alleen maar groter geworden. Er zijn veel zorgen over hun

arbeidsmarktpositie, zoals er ook veel zorgen zijn over zelfstandigen in de culturele sector in het algemeen (denk aan het onderwerp *fair pay* en de in 2017 ontworpen Fair Practice Code). Er zijn de laatste jaren dan ook enkele onderzoeken gedaan naar juist de beroepspraktijk en de arbeidsmarktpositie van kunstdocenten en artistiek begeleiders (Arnoldus, M., 2023; De Jong et al., 2021; Neele et al., 2020). Onderzoek naar de artistiek-inhoudelijke praktijk van deze groep is er niet of nauwelijks. De steekproef van deze onderzoeken naar de beroepspraktijk zijn over het algemeen klein, en maken gebruik van open oproepen om vrijwillig deel te nemen aan het invullen van vragenlijsten of het afnemen van interviews. Bovendien weten we niet goed hoe de samenstelling van de groep kunstdocenten en artistiek begeleiders in Nederland eruitziet, waardoor het niet mogelijk is om te bepalen of de deelnemende respondenten ook representatief zijn voor de populatie. Deze onderzoeken zijn dus vooral verkennend en indicatief van karakter.

Beroepspraktijk

De meeste kunstdocenten en artistiek begeleiders hebben een hybride beroepspraktijk. Dat betekent dat zij bijvoorbeeld naast docent of begeleider ook scheppend of uitvoerend kunstenaar zijn. Of dat zij naast hun werk als kunstprofessional ook nog inkomen halen uit een beroep in een andere sector dan de culturele. En ook binnen hun educatieve activiteiten kan het werk zeer divers zijn, zowel qua opdrachtgevers als qua projecten. Tevens werken docenten en begeleiders soms onder meerdere rechtsvormen tegelijkertijd; als zzp'er, als zzp'er binnen een collectief of bij een intermediair, of in loondienst. (De Jong et al., 2021, p. 30). Onderzoek van Kruis en Bisschop Boele (2023) onderscheidt de volgende soorten organisaties waar muziekdocenten voor werken: kunstencentrum, collectief, privéschool of een netwerkorganisatie. Het overgrote deel van de docenten en begeleiders is dus individueel georganiseerd, als zelfstandige. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat veel van hen ook graag zzp'er willen blijven. De vrijheid en flexibiliteit van het zzp-schap wordt door de meesten zeer gewaardeerd. De groep die graag volledig in loondienst zou willen werken is klein. Wel is het zo dat het aandeel dat als zelfstandige wil werken kleiner is dan het aandeel dat nu als zelfstandige werkt. Onderzoek van het CBS en TNO (2021) naar alle beroepen stelt dat bij vrije keuze 89% van de zelfstandigen het liefst doorgaat als zelfstandige. Bij kunstdocenten en artistiek begeleiders ligt dit aanzienlijk lager. Er is namelijk een grote groep die de voorkeur zou geven aan een combinatie van loondienst en zelfstandige binnen hun werk voor cultuurbeoefening (Neele et al., 2020, p. 28; De Jong et al., 2021, p. 6 en 29).

Inkomen

De hierboven benoemde hybride beroepspraktijk is vaak uit nood geboren, omdat het zich richten op alleen maar scheppend werk of op alleen maar educatief werk niet voldoende is om genoeg inkomen te verdienen. Aanvullende inkomsten zijn nodig. Soms ook van de partner binnen het huishouden (De Jong et al., 2021). Dat is overigens een patroon dat kenmerkend is voor zelfstandigen in alle deelsectoren van de culturele en creatieve sector (Vinken et al., 2023). Onderzoek uit 2020 laat zien dat docenten en artistiek begeleiders van de verschillende werkkenmerken verreweg het minst tevreden zijn over werkzekerheid en het inkomen. Slechts 30% van de ondervraagde docenten/begeleiders was tevreden met hun inkomen (Neele et al., 2020). Registerdata van CBS toont aan dat in 2019 zelfstandigen ingeschreven onder de sbi-code 'cultureel onderwijs' gemiddeld 10.700 euro inkomen hadden uit het werk als zelfstandige. Dit inkomen ligt aanzienlijk lager dan zelfstandigen werkzaam in andere

deelsectoren van de culturele en creatieve sector, en zeker dan zelfstandigen in het algemeen (Vinken et al., 2023). Ook onderzoek naar kunstdocenten en artistiek begeleiders in Drenthe en Limburg laat zien dat veel van hen een laag inkomen hebben. Zo'n 57% van de respondenten had in het coronajaar 2020 een jaarinkomen van minder dan € 20.000,-, in 2019 (voor het uitbreken van de coronapandemie) gold dat voor 45% van de mensen. Slechts 15% (in 2020) en 23% (in 2019) had een jaarinkomen van minimaal € 30.000,-. Het inkomen van vrouwen is gemiddeld lager dan dat van mannen en bovendien zijn zij ook vaker alleenverdiener (De Jong et al., 2021). Vrouwen zijn dan ook significant minder tevreden over hun inkomen (Neele et al., 2020, p. 6).

Het lage uurtarief levert bij veel docenten en artistiek begeleiders extra frustratie op, omdat zij qua opleiding veel hebben geïnvesteerd. Het merendeel heeft een (hbo-)opleiding gevolgd voor hun werkzaamheden als docent of begeleider. Maar zij verdienen aanzienlijk minder dan mensen die een hbo-opleiding hebben gevolgd voor een ander beroep. Een deel is autodidact en heeft vaardigheden, kennis en ervaring opgedaan in de praktijk (Deekman, 2020; Neele et al., 2020, p. 40).

Het (geringe) inkomen heeft meerdere oorzaken. Veel docenten en begeleiders werken naar eigen zeggen voor een (veel) te laag uurtarief. Maar liefst 80% van de respondenten van het onderzoek naar docenten en begeleiders in Drenthe en Limburg geeft aan dat hun uurtarief geen reële afspiegeling is van de kosten en investeringen en dat het daardoor (veel) hoger zou moeten zijn, maar de professionals handelen daar nu dus nog niet naar. Dit komt mede door concurrentie van de vele aanbieders (De Jong, 2021, pp. 6, 19, 34-36). Onderzoek naar aanbieders van muziekonderwijs in Fryslân, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Flevoland becijfert een uurtarief van gemiddeld ruim € 41, -. Maar de variatie is zeer groot, van € 20, - tot € 75, -. Vragenlijstonderzoek uit 2023 onder 985 zelfstandige kunstprofessionals in cultuur-educatie en amateurkunst in opdracht van Platform ACCT gaat dieper in op uurtarieven en 'niet-vergoede uren'. Zij komen op basis van de resultaten tot een gemiddelde uurprijs van € 51, -. Bij 76% van de opdrachten die deze zzp'ers uitvoeren, zijn er werkzaamheden die niet worden vergoed door de opdrachtgever. Het gaat dan om werkzaamheden die noodzakelijk zijn om de opdracht goed uit te voeren, zoals het voorbereiden van lessen, nakijkwerk, het samenstellen van arrangementen en cursusmaterialen, of het instuderen van repertoire. Voor veel van de zelfstandigen is het aantal niet vergoede uren fors. Van de tijd die docenten en begeleiders in een opdracht steken, wordt gemiddeld 38% besteed aan bijkomende werkzaamheden. Zij zouden de bijkomende werkzaamheden logischerwijs wel in rekening willen kunnen brengen. De gewenste vergoeding voor een opdracht ligt maar liefst gemiddeld 69% hoger dan wat werkelijk door de opdrachtgever wordt betaald. Toch brengen zij het niet in rekening, want zij ervaren weinig ruimte om bijkomende werkzaamheden op de offerte te zetten. Tarieven en tariefopbouw is volgens hen bij veel opdrachtgevers nauwelijks onderhandelbaar; het is graag of niet. En anderen brengen het bijkomend werk niet eens ter sprake, uit angst zichzelf uit de markt te prijzen (Arnoldus, 2023, p. 5, 22).

Het onderzoek in opdracht van Platform ACCT komt voort uit de wens om ook kunstdocenten en artistiek begeleiders, evenals andere kunstprofessionals, *fair* te vergoeden. Fair pay wordt dan ook gezien als een grote, maar noodzakelijk uitdaging voor de toekomst van kunstdocenten en artistiek begeleiders (Neele & Roorda, 2023, p. 3). Ook het onderzoek van aanbieders van

muziekonderwijs in de zes noordelijke en oostelijke provincies onderschrijft dit (Kruis & Bisschop Boele, 2023).

Werkzekerheid

Naast ontevredenheid over het inkomen is er ook veel ontevredenheid over werkzekerheid. Nog geen derde van de kunstprofessionals is tevreden over diens werkzekerheid. Zij zijn onzeker of er voldoende leerlingen en/of opdrachtgevers zijn. Ze geven aan dat leerlingen makkelijk(er) stoppen, dat financiering vaak onzeker is en, wanneer ze in loondienst zijn, dat ze bang zijn voor ontslag bij bezuinigingen. Waar men meer tevreden over is, zijn de werkbelasting en werktijden: 43% van de kunstprofessionals is (zeer) tevreden over de werktijden en werkbelasting. De tevredenheid komt vooral voort uit het feit dat ze die werktijden en -belasting voor een groot deel zelf kunnen bepalen. Krap een derde (31%) van de kunstprofessionals is (zeer) ontevreden over de werktijden en belasting. Dit komt vooral door de onregelmatige en soms onhandige werktijden, maar ook omdat ze vaak veel onbetaalde overuren moeten maken. Er is wel een verschil tussen docenten en artistiek begeleiders, waarbij artistiek begeleiders twee keer meer tevreden over hun werkzekerheid zijn dan docenten. Ook zijn begeleiders meer tevreden over andere zakelijke aspecten van het werk, zoals werktijden, werkbelasting en de mate waarin het werk vraagt om ondernemerschap. Artistiek begeleiders werken veelal met en voor verenigingen, clubs of groepen en zijn daardoor vaak voor langere tijd verzekerd van werk en hoeven minder aan voortdurende acquisitie te doen. Kunstdocenten werken vooral met individuen, waarvan nooit zeker is hoelang ze blijven en waardoor voortdurende acquisitie nodig is om het leerlingenbestand op peil te houden (Neele et al., 2020, pp. 13–16).

De grote ontevredenheid over werkzekerheid en inkomen, en de angst om geen hogere uurtarieven te rekenen en zichzelf uit de markt te prijzen kan wijzen op concurrentie. Iets dat in meerdere onderzoeken wordt geconstateerd. Van docenten en begeleiders in Drenthe en Limburg die in 2021 meededen aan het onderzoek *Kunstenaars stoppen niet* gaf de meerderheid (61%) aan concurrentie te ondervinden. Een op de vier ervaaarde het als 'veel' concurrentie. Ongeveer de helft (47%) van hen vindt de concurrentie ook daadwerkelijk een probleem. Er wordt vooral geconcurrereerd op bekendheid, prijs en aanbod, en veel minder op kwaliteit. (De Jong et al., 2021, p. 31). En in het onderzoek naar arbeidstevredenheid uit 2020 geven kunstdocenten en artistiek begeleiders bijvoorbeeld aan dat concurrentie een van de redenen is dat men een gebrek aan samenwerking en uitwisseling met andere professionals ervaart. Concurrentie met gesubsidieerde instellingen wordt ook genoemd (Neele et al., 2020, pp. 11-13). Het Drentse en Limburgse onderzoek ziet daarnaast ook concurrentie van onbetaalde vrijwilligers. Uit de CBS-data blijkt dus ook dat het aantal bedrijven dat zich heeft ingeschreven onder de bedrijfstak 'Cultureel onderwijs' is verdrievoudigd in de laatste 15 jaar (CBS, 2022c).

Toch zijn er ook geluiden dat er een tekort is aan docenten en artistiek begeleiders, en dat bijvoorbeeld reguliere scholen, muziekscholen en amateurkunstverenigingen moeite hebben om goede kunstdocenten en artistiek begeleiders te vinden. Dit zou dan met name gelden voor de meer landelijke gebieden in de 'regio' (Kruis & Bisschop Boele, 2023, p. 26). Lokale ondersteuners op het terrein van cultuureducatie en cultuurparticipatie gaven in een vragenlijstonderzoek aan dat zij een tekort aan aanbod van geschikte kunstprofessionals zien in hun omgeving. Zo gaf meer van de helft van hen aan dat er (veel) te weinig geschikt aanbod is, tegenover 26% die zegt dat er precies voldoende geschikt aanbod is, en slechts 5% die zegt dat er te veel is

(Neele & Roorda, 2023). Maar deze ontwikkeling is (nog) niet goed met empirisch onderzoek onder kunstprofessionals bevestigd.

Arbeidstevredenheid

Naast zakelijke werkkenmerken als inkomen en werkzekerheid bestaat de beroepspraktijk van kunstdocenten en artistiek begeleiders uit meerdere kenmerken. En daar zijn de professionals veel meer tevreden over. Het onderzoek naar arbeidstevredenheid uit 2020 (Neele et al., 2020) laat onder meer zien hoe mogelijkheden tot scholing, maatschappelijke waardering, werkzekerheid en werkplekken worden gewaardeerd. Zo zijn meer mensen tevreden/neutral (71%) dan ontevreden (29%) over de mogelijkheden tot scholing. Er zijn wel opvallend meer mensen uit de theater- en toneelwereld (47%) ontevreden dan uit bijvoorbeeld de danssector (17%). Kunstprofessionals werkzaam op het gebied van dans (60%), respondenten die in loondienst werken (56%), die 33-40 uur werken (53%) of die specifiek voor/met ouderen werken (60%), zijn significant vaker tevreden over de mogelijkheden tot scholing en ondersteuning (Neele et al., 2020, p. 9). Redenen om ontevreden te zijn over scholing is meestal dat men het te duur vindt of dat er een gebrek aan mogelijkheden is.

De algemene tevredenheid over het werk wordt door de docenten en begeleiders gewaardeerd met het rapportcijfer 7.4 (ruim voldoende). De buitenschoolse docenten waarderen hun tevredenheid over het werk lager (7.3) dan de artistiek begeleiders (7.7) en degenen met een gecombineerde praktijk (7.4). Degenen voor wie het werk als kunstprofessional de enige baan is, zijn significant meer tevreden (7.6) dan de professionals die er ander werk naast doen (7.1) (Neele et al., 2020, p. 25). Deze tevredenheid blijft voor de grootste groep gelijk, voor 49% van de respondenten. Voor 30% neemt deze toe en voor 21% neemt deze af. Zelfstandigen verwachten vaker dat de tevredenheid toeneemt, voor mensen in loondienst neemt deze vaker af. Opvallend is daartegenover dat bijna de helft (45%) weleens overweegt om te stoppen met het werk als kunstprofessional.

De grote verschillen in de mate van tevredenheid over diverse werkkenmerken is, ondanks een gemiddeld rapportcijfer van een 7,4, wel een grote bedreiging voor de aantrekkelijkheid en duurzaamheid van het beroep. Denk bijvoorbeeld aan de zakelijke werkkenmerken en gedwongen zelfstandigheid. Ook is het lage inkomen rechtstreeks te linken aan onder meer het relatief grote aantal dat weleens overweegt om te stoppen (Neele et al., 2020, p. 31). Deze ontevredenheid wordt vervolgens weer gecompenseerd door de hoge mate van tevredenheid met de artistiek inhoudelijke kant van het werk en over de waardering die men krijgt van onder andere leerlingen. Kunstprofessionals geven dan ook vaak aan dat geld geen reden is geweest om in dit vak te stappen. Maar het is de vraag hoe duurzaam het beroep van kunstprofessional blijft als deze lijn aanhoudt. De 'falende markt' maakt de sector namelijk erg kwetsbaar (Neele et al., 2020, p. 34).

Fair pay

We hadden het al eerder over *fair pay* in dit voorliggende onderzoek. De afgelopen beleidsperiodes is er in een grotere mate (beleids)aandacht voor dit onderwerp gekomen. Voor de nieuwe cultuurnotaperiode heeft staatssecretaris Uslu [kabinet Rutte IV] aangegeven hier meer finan

ciële ruimte voor te maken. En hoewel het hier nadrukkelijk gaat om een beleidsregeling, raakt dit zo sterk aan de arbeidspositie van de kunstprofessional dat we dit onderwerp in dit hoofdstuk opnemen.

In 2023 verscheen het rapport *Fair Pay dichterbij* over de meerkosten van fair pay in de culturele sector 2022. Dit onderzoek laat zien dat er voor het onderzochte deel van de culturele sector afgerond € 29.200.000,- extra nodig is om de tekortschietende beloningen te compenseren. Voor cultuurparticipatie specifiek is dit € 2.400.000,-, een stijging in de personele lasten van 17,1%. Het onderzoek richt zich op de meerkosten van culturele organisaties die meerjarig en/of projectmatig worden gesubsidieerd door het Ministerie van OCW en de rijkcultuurfondsen. We willen daarom benadrukken dat dit geen totaalbeeld schetst van de verandering richting *fair pay*. Het bestrijkt tenslotte lang niet het volledige veld van cultuurbeoefening. Uslu heeft in haar beleidsperiode € 34.100.000,- beschikbaar gesteld om *fair pay* te realiseren in de nieuwe cultuurnotaperiode (Geukema et al., 2023).

Dirigenten

In 2023 publiceerde LKCA een onderzoek naar de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen binnen de HaFaBra muzieksector, met een specifieke focus op dirigenten. In dit onderzoek heeft men gekeken naar hoe dirigenten, instructeurs en muzikaal leiders meebewegen met maatschappelijke ontwikkelingen, welke competenties ze nodig hebben en of deze competenties voldoende aan bod komen bij dirigentenopleidingen (Deekman et al., 2023, p. 2). Dirigenten zien gemiddeld drie orkesten per week (een vereniging bestaat uit gemiddeld twee orkesten). Over het algemeen is de dirigent een zzp'er (Deekman et al., 2023, p. 15). Dit maakt dirigenten flexibeler, maar ook kwetsbaar. Iets wat ook terug is te zien aan het verloop van dirigenten bij verenigingen. Bijna de helft van de verenigingen had de afgelopen vijf jaar een of meerdere vacatures voor een dirigent. Het invullen van deze vacatures lijkt voor verenigingen overigens geen grote opgave (Deekman et al., 2023, p. 26). Belangrijk om op te merken dat louter naar de HaFaBra sector is gekeken.

3.2.3 *Verenigingen*

De vereniging is slechts een van de vele organisatievormen waarin beoefenaars in gezamenlijkheid hun kunst en cultuur beoefenen. Zo zijn er ook amateurkunstgroepen die informeel georganiseerd zijn, zoals popbands, hiphop crews, etc. Daarnaast zijn er groepen die gefaciliteerd worden door een artistiek begeleider of kunstdocent, of door een organisatie of instellingen. In deze paragraaf beschrijven we onderzoek over verenigingen, omdat deze organisatievorm binnen onderzoek nadrukkelijk wordt gezien als een aanbieder van cultuurbeoefening. Dat geldt niet voor (een deel van) de informele groepen, waardoor de beoefening in deze groepen wordt beschreven in hoofdstuk 2 over beoefenaars.

Aantal en soorten verenigingen

Het landschap van amateurkunstverenigingen is divers en breed. Van dansvereniging tot koor, en van orkest tot toneelclub: er zijn vele smaken en soorten. Er zijn geen goede gegevens over het aantal verenigingen in Nederland. De best beschikbare bron is wederom de Kamer van Koophandel, waar verenigingen zich dienen in te schrijven. Voor de VerenigingsMonitor 2021 is geïnventariseerd hoeveel amateurkunstverenigingen ingeschreven staan bij de Kamer van

Koophandel (Neele & Zernitz, 2021b). In 2020 waren dit er in totaal 11.006. Hier gaat het over formele verenigingen en dus niet over informele verbanden en projecten. De verdeling over disciplines is als volgt:

Tabel 2 Aantal amateurkunstverenigingen per discipline in 2020

Muziek instrumentaal	3267	30%
Muziek zang	4784	43%
Dans	578	5%
Toneel	1855	17%
Foto en film	410	4%
Creatief schrijven	14	0%
Beeldend	98	1%
Totaal	11.006	100%

Tabel 3 Aantal amateurkunstverenigingen per provincie in 2020

Groningen	490	4%
Friesland	717	7%
Drenthe	438	4%
Overijssel	973	9%
Gelderland	1586	14%
Zuid-Holland	1386	13%
Limburg	1026	9%
Noord-Holland	1392	13%
Utrecht	707	6%
Noord-Brabant	1808	16%
Zeeland	319	3%
Flevoland	164	1%
Totaal	11006	100%

Ontgroening en vergrijzing

Het beeld dat uit verschillende onderzoeken oprijst is dat amateurkunstverenigingen worden geconfronteerd met verschillende uitdagingen. Denk daarbij aan het behoud van leden en deelnemers, financiële problemen, beschikbaarheid van ruimtes, opslag, optredens en het werven van (capabele) bestuurders. Het zijn allemaal uitdaging die liggen op het organisatorisch vlak. Het onderzoek naar amateurkunstverenigingen doet eigenlijk nauwelijks uitspraken over uitdagingen op het gebied van de artistieke inhoud. Verder blijkt dat – ondanks de grote aandacht die dit thema in de brede culturele sector krijgt – het vergroten van diversiteit en inclusie door amateurkunstverenigingen niet als een uitdaging met een hele hoge prioriteit wordt gezien (Deekman et al., 2023; Neele & Roorda, 2023, p. 3). Meer dan de helft van de verenigingen geeft ook aan zich niet extra in te zetten om doelgroepen als mensen met een beperking, mensen met een laag inkomen of mensen met een migratieachtergrond te bereiken. Overigens heeft iets meer dan een derde van de verenigingen wel leden met een beperking (Neele & Zernitz, 2021b).

Elke vereniging heeft natuurlijk zo zijn eigen uitdagingen, maar veruit de meeste verenigingen zien het behoud en het werven van leden als de belangrijkste uitdaging. Andere uitdagingen worden gemiddeld als minder pregnant ervaren. Een kwart van de verenigingen gaf voorafgaand aan de coronapandemie aan dat financiën en het werven en behouden van capabele bestuurders belangrijke knelpunten waren. Maar tegelijkertijd was de financiële positie van de meerderheid van de verenigingen in 2021 redelijk gezond (24% van de verenigingen), gezond (56%) tot zeer gezond (11%). En veruit de meeste verenigingen beschikten over voldoende vrijwilligers (86%) (Neele & Zernitz, 2021b, 2018).

Het werven en behoud van leden is dus het belangrijkste knelpunt, eenvoudigweg omdat dit direct hun voortbestaan bedreigt. Meer dan de helft van de verenigingen noemde dit in de VerenigingsMonitor een van hun belangrijkste knelpunten (64% in 2018 en 54% in 2021). Uit dit monitoronderzoek blijkt dat van 2015 tot aan het uitbreken van de coronapandemie zo'n 20% van de verenigingen een stijging van het aantal leden kende, tegenover ongeveer een derde van de verenigingen die in deze periode geconfronteerd werden met een daling van het ledenaantal. Bij iets minder dan de helft bleef het ledental gelijk. Het deel van de verenigingen dat dus leden verliest is groter dan het deel dat een groei doormaakt. Deze trend is versterkt ten tijde van de coronapandemie. Ruim een derde van de verenigingen (36%) verloor in deze periode leden, terwijl er nagenoeg geen verenigingen waren die een stijging van het ledental kende (2%) (Neele & Zernitz, 2021b, 2018). Dat leidt tot kleinere verenigingen en verenigingen die zichzelf opheffen of fuseren. In 2021, ten tijde van de coronapandemie, waren verenigingen zeer somber over hun toekomst: 1 op de 5 verenigingen verwachtte over een jaar veel kleiner te zijn (Bijlsma et al., 2023, p. 25; Neele & Zernitz, 2021b, 2018). Uit het Nationaal Verenigings Onderzoek (NVO) uit 2022 bleek dat 17 procent van de kunst en cultuur verenigingen aangeven dat hun voortbestaan in gevaar is. Dat is hoger dan bij andere soorten verenigingen (Verhulst et al., 2023). Bij blaasorkesten lijkt er al sinds het midden jaren negentig van de twintigste eeuw sprake te zijn van een teruglopend ledental (Buis, 2012). Amateurkunstkoepels, zoals Koornetwerk Nederland (KNN) en de Koninklijke Nederlandse Muziekorganisatie (KNMO) zien de gevolgen van deze trend: een kleiner wordende achterban (Neele et al., 2018; Hendriks & Bisschop Boele, 2014; Buis, 2012).

Bij deze trend van een teruglopend ledental zijn er twee versterkende factoren: ontgroening en vergrijzing. Over het algemeen hebben verenigingen veel moeite om jonge leden aan te trekken en hun ledenbestand vergrijsst. In de periode 2015-2021 was er bij zo'n 10% van de verenigingen sprake van een verjonging van het ledenbestand, terwijl bij de helft sprake was van vergrijzing. In 2021 hadden de meeste verenigingen leden van 50 t/m 64 jaar (88% van de verenigingen) en 65 t/m 80 jaar (85%). Daarentegen heeft 14% van de verenigingen leden van 11 jaar of jonger en 22% van 12 t/m 19 jaar. Van de verenigingen die het wel lukt om kinderen en jongeren te werven betreft het eigenlijk alleen muziek-, dans- en toneelverenigingen (Neele & Zernitz, 2021b). Onderzoek naar blaasorkesten laat zien dat verenigingen enkele maatschappelijke ontwikkelingen aanwijzen als oorzaken van een teruglopend ledental, zoals een vergrijzende bevolking, ontkerkelijking, individualisering, consumentisme, sluiting muziekscholen (Deekman et al., 2023).

De vergrijzende bevolking wordt overigens ook als kans gezien voor verenigingen, omdat dat deel van de bevolking zeer groot is en zodoende veel potentiële leden herbergt (Van Raalte,

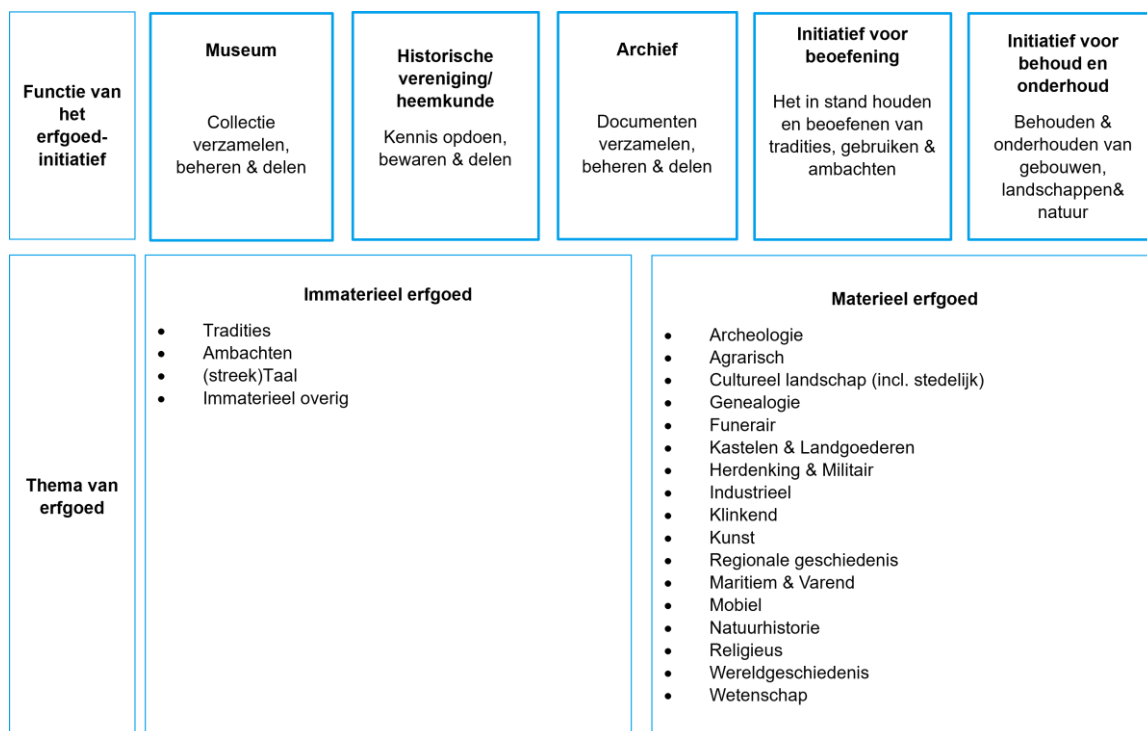
2021). En ook omdat er een grote behoefte is onder ouderen naar een zinvolle tijdsbesteding, waaronder kunstzinnige of creatieve activiteiten als fotograferen, een instrument bespelen, schilderen of tekenen (De Groot & Soosaipillaj, 2020). Aanbevelingen die op basis van onderzoek worden gedaan voor het aantrekken en behouden van leden zijn: het betrekken van de familie van leden, aandacht voor zowel het artistieke als het sociale aspect van een vereniging, jongeren opnemen in bestuur of commissies, meer focus op educatie, speelplezier, innovatie, motivatie en sociale aspecten (Deekman et al., 2023; Buis, 2012).

3.2.4 Erfgoedverenigingen

Dankzij het onderzoek *Erfgoedvrijwilligers in beeld* van Broers, Koomen & Vinken (2023) hebben we zicht op aanbieders in het veld van erfgoedbeoefening. Zij duiden de aanbieders onder de overkoepelende term ‘erfgoedinitiatieven’. Dit zijn zowel de formeel georganiseerde culturele instellingen, verenigingen als de erfgoedgemeenschappen. Het zijn alle initiatieven waar ‘men actief bezig is met het behouden, onderhouden en uitoefenen van erfgoed’ (Broers et al., 2023, p.3).

Op basis van hun kwantitatieve onderzoek naar erfgoedvrijwilligers in alle provincies hebben ze het veld van erfgoedbeoefening in al haar diversiteit steeds beter leren kennen. Op basis hiervan stellen ze een conceptueel model van erfgoedinitiatieven voor met een onderscheid naar functie en thema van het erfgoedinitiatief.

Afbeelding 1 Indelingsmodel erfgoedinitiatieven naar functie en inhoud (Broers et al., 2023).

Met het onderzoek zijn bijna 3000 erfgoedinitiatieven in kaart gebracht: ‘in volgorde van veel tot weinig initiatieven zijn dat musea (865), historische verenigingen (849), initiatieven voor behoud en onderhoud (713), initiatieven voor beoefening (395) en archieven (100).

Initiatieven voor behoud en onderhoud zijn bezig met het in stand houden van gebouwen, landschappen (natuurlijk, ruraal en stedelijk) of ander materieel erfgoed. Initiatieven voor beoefening houden zich bezig met het actief beoefenen van immaterieel erfgoed: het uitoefenen van een ambacht, het in leven houden van een traditie en/of het in stand houden van (streek)taal' (Broers et al., 2023). Een belangrijke noot bij deze cijfers is dat het gaat om initiatieven waar de provinciale erfgoedhuizen contact mee hebben, en niet elk erfgoedhuis heeft zicht op de volle breedte van erfgoedbeoefening in de provincie. Het feitelijke veld van erfgoedinitiatieven is in praktijk vermoedelijk ruimer. Met name de beoefening van immaterieel erfgoed gaat vaak buiten de officiële kanalen om.

Erfgoedinitiatieven met de functie van museum, historische of archeologische vereniging en beheer en onderhoud van gebouwen (bijvoorbeeld kerken) komen we ook regelmatig tegen in de reacties van gemeenten (2021) in de Monitor monumenten en archeologie van de Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed. Daarnaast zien we dat gemeenten zelf ook de rol van aanbieder kunnen vervullen, met name als zij een platform bieden voor inwoners en/of lokale erfgoedinitiatieven. Zo geeft gemeente Emmen aan dat er een Erfgoednetwerk is waar bijna alle historische verenigingen bij zijn aangesloten. Het netwerk organiseert activiteiten rondom erfgoed en denkt ook mee met de gemeente. Ook Almelo, Katwijk en Schouwen-Duiveland geven aan een dergelijk platform te faciliteren. De platformfunctie is waarschijnlijk het beste te karakteriseren als een mengvorm van aanbod voor participatie en ook van ondersteuning van erfgoedbeoefening.

Er zijn weinig cijfers beschikbaar over het aantal 'erfgoedbeoefenaars' die zijn aangesloten bij erfgoedverenigingen- en initiatieven. Enkel van kleine musea weten we dat ze sinds de coronacrisis (2020 – 2022) het moeilijker hebben gekregen. In tegenstelling tot de grote musea zijn bij hen de bezoekersaantallen niet teruggekomen op het oude niveau. Ook zijn er minder vrijwilligers voor handen en missen ze vaak de capaciteit en expertise om succesvol subsidieaanvragen in te dienen (Van der Horst et al., 2022, pp. 8–9).

Immaterieel erfgoed

Sinds 2012 borgen we het Nederlands immaterieel erfgoed in de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed. De eerste drie toetreders zijn Bloemencorso Zundert, Boxmeerse Vaart en de Sint Maartenviering in Utrecht. In 2023 zijn er inmiddels meer dan 200 vormen van immaterieel erfgoed in de inventaris opgenomen. In de inventaris komen 59 landelijke tradities terug. Daarnaast zijn er 141 andere, lokale vormen van immaterieel erfgoed opgenomen. De tradities worden door de beoefenaars zelf aangemeld (KIEN, 2022, p. 37) In de inventaris is immaterieel erfgoed verdeeld over vijf domeinen: festiviteiten, rituelen en sociale praktijken (82), ambachten en traditioneel vakmanschap (42), uitvoerende kunsten (6), kennis en gebruiken rondom natuur en universum (14) en spreken, zingen en vertellen (8) (KIEN, 2022, p. 37).

3.2.5 Culturele instellingen en hun educatieve activiteiten

Culturele instellingen als musea of theater-, dans- en muziekgezelschappen verzorgen in de meeste gevallen ook cultuureducatieve activiteiten. Al jaren worden zij vanuit de overheid ook gestimuleerd om zulk aanbod te ontwikkelen, met name voor kinderen en jongeren (voor een beschrijving van dit beleid zie hoofdstuk 5). Zo is in de opeenvolgende regelingen Culturele

Basisinfrastructuur voor culturele instellingen en cultuurfondsen de inzet op cultuureducatie één van de subsidiecriteria (Van den Berg et al., 2023).

Het *Trendrapport theater-, dans- en muziekinducatie 2019* signaleert ten opzichte van 2012 bij veel theater-, dans- en muziekinstellingen een toename van de educatieve activiteiten en een sterkere positie van de educatieve doelstellingen binnen de organisatie (Dieleman et al., 2019). Het *Trendrapport museum- en erfgoededucatie 2019* komt tot eenzelfde conclusie: in vergelijking met 2007 heeft educatie een nog stevigere plek weten te verwerven in musea en erfgoedinstellingen. Educatoren van musea en erfgoedinstellingen hebben meer invloed gekregen en worden vaker betrokken bij tentoonstellingen en de educatieafdeling is bij de meeste instellingen iets gegroeid in omvang (Schep et al., 2020). Deze trend van een toenemende aandacht bij deze instellingen voor educatieve activiteiten bleek al eerder uit onderzoek uit 2015 naar het educatieve aanbod van rijksgefinancierde culturele instellingen. Dat onderzoek zag tussen 2010 en 2013 een forse stijging in het aangeboden en ontwikkelde aanbod van educatieve activiteiten. In 2013 hield zo'n 85% van de door de BIS of door de rijkscultuurfondsen gesubsidieerde instellingen zich bezig met educatieve activiteiten; de BIS-instellingen (92%) iets meer dan de door de fondsen gesubsidieerde instellingen (77%) (Beekhoven et al., 2015, p. 93).

Deze toename in de afgelopen 10 à 15 jaar lijkt enigszins opmerkelijk gezien de bezuinigingen waarmee de culturele instellingen in de cultuurplanperiode 2013-2016 zijn geconfronteerd. Maar cultuureducatie is bij deze bezuinigingen wel redelijk ontzien, en het beleid onder staatssecretaris Halbe Zijlstra zette culturele instellingen ertoe aan om een visie op educatie in hun beleidsplan op te nemen om in aanmerking te komen voor subsidies (Schep et al., 2020). Ook de intrinsieke motivatie bij de instellingen om educatieve activiteiten aan te bieden wordt als belangrijke factor gezien. De instellingen beschouwen het als hun kerntaak om kinderen en jongeren met kunst en cultuur in aanraking te brengen (Beekhoven et al., 2015, p. 92). Vandaar ook dat in 2019 de meeste theater-, dans- en muziekinstellingen de verwachting uitspraken dat het budget voor educatieve activiteiten de komende vijf jaar gelijk zou blijven (43%) of zou toenemen (32%). Tegelijkertijd laten de onderzoeken zien dat de instellingen wel degelijk de gevolgen van de bezuinigingen ervaren voor hun educatieve activiteiten. Zeker als het gaat om keten van talentontwikkeling, want productiehuisen bij de theater- en dansgezelschappen zijn wegbezuinigd (Dieleman et al., 2019).

De meeste culturele instellingen beperken zich over het algemeen niet tot een of enkele doelgroepen, maar proberen zo veel mogelijk verschillende groepen te bereiken met hun educatieve activiteiten. Het minst wordt de leeftijdsgroep 0-4 jaar als doelgroep genoemd. Er is bij de instellingen steeds meer inzet om inclusief en toegankelijk te werken, ook bij de educatieve activiteiten. Het bij voorbaat uitsluiten van doelgroepen wordt steeds minder geaccepteerd en men streeft in hoge mate naar een divers publiek. Er lijkt bij podiumkunstinstanties ook steeds meer aandacht voor groepen buiten het onderwijs te komen, zoals ouderen in zorginstellingen, mensen met dementie, statushouders en vluchtelingen, mensen met een beperking, mensen die gebruikmaken van de voedselbank, ouders met jonge kinderen, en opa's en oma's. Moeilijk te bereiken doelgroepen zijn volgens het *Trendrapport theater-, dans- en muziekinducatie* mensen met een migratieachtergrond, vmbo'ers, mbo'ers, kinderen in het speciaal onderwijs en mensen met een krappe beurs (Schep et al., 2020; Dieleman et al., 2019; Beekhoven et al., 2015).

Als het gaat om de educatieve activiteiten voor het onderwijs is het primair onderwijs de belangrijkste doelgroep. Dat was al zo 10 à 15 jaar geleden, en dat was in 2019 nog steeds zo. Voor bijvoorbeeld de musea en erfgoedinstellingen is de focus op het primair onderwijs tussen 2007 en 2019 zelfs alleen maar sterker geworden. Als mogelijke verklaring noemen de onderzoekers het in 2013 gestarte beleidsprogramma Cultuureducatie met Kwaliteit, dat zich tot 2021 volledig richtte op het primair onderwijs. Iets minder dan het primair onderwijs, maar ook het voortgezet onderwijs is een belangrijke doelgroep van de educatieve activiteiten van culturele instellingen. Aanvankelijk was men bang dat het nieuwe programma voor het CKV (gestart in het schooljaar 2017-2018) zou zorgen voor minder leerlingenbezoek (het aantal cultuurontmoetingen is sinds dat schooljaar niet meer verplicht), maar bij de podiumkunstinstanties leek daar in 2019 geen sprake van. Bij het aanbod voor het voortgezet onderwijs ging het wel vooral om havo en vwo en veel minder om aanbod voor het vmbo. Voor het (voortgezet) speciaal onderwijs werd in 2019 het minst aanbod ontwikkeld, zoals dat ook al in 2007 of 2012 het geval was. Wel zagen de onderzoeken uit 2019 bij de (middel)grote musea en erfgoedinstellingen meer activiteiten ontstaan voor het vmbo, evenals voor het mbo. Ook hier wordt door de onderzoekers gewezen op de invloed van het overheidsbeleid, dat in toenemende mate aandacht vraagt voor cultuuronderwijs in het vmbo en op het mbo (Schep et al., 2020). Sinds 2021 richt bijvoorbeeld ook CmK zich op deze onderwijslagen. Overigens zagen Dieleman et al. (2019) bij de theater-, dans- en muziekgezelschappen nog geen toenemend aanbod voor vmbo en mbo. Dit onderzoek constateerde daarentegen dat in 2019 minder instellingen educatieve activiteiten aanboden voor het (voortgezet) speciaal onderwijs dan in 2012 (Dieleman et al., 2019). Mogelijk dat hier inmiddels verandering in is gekomen, omdat CmK zich vanaf de derde periode (2021-2024) niet alleen meer richt op het primair onderwijs, maar ook op het voortgezet onderwijs, het speciaal onderwijs en het mbo.

Tegen het cultuureducatiebeleid van de rijksoverheid wordt wisselend aangekeken door de culturele instellingen. Dit beleid zet heel erg in op de samenwerking tussen culturele instellingen en scholen. Over het algemeen verloopt die samenwerking goed en structureel, maar soms is die ook problematisch. Mede omdat van culturele instellingen wordt gevraagd om 'vraaggericht' te werken. Enerzijds is het voor de kleinere instellingen moeilijk om zulk maatwerk te leveren, anderzijds weten scholen en leerkrachten niet altijd goed een vraag met voldoende (artistieke) diepgang te formuleren. Een ander probleem dat culturele instellingen ervaren, is dat door beleidsprogramma's als CmK of de Impuls Muziekonderwijs het cultuuronderwijs op scholen is verschoven van receptief buiten de schoolmuren naar meer actief binnen de schoolmuren. Cultuuronderwijs vindt in toenemende mate plaats op school zelf, ten koste van bij de culturele instellingen zelf. Scholen nemen daardoor niet meer als vanzelfsprekend bestaand aanbod af van en bij culturele instellingen. Ook merken zij dat scholen cultuuronderwijs in toenemende mate zien als instrumenteel, om een bijdrage te leveren aan niet-artistieke doelen. De podiumkunstinstanties vinden daarentegen dat de ontmoeting met kunst op zichzelf ook waardevol is niet per definitie een ander doel hoeft te dienen (Schep et al., 2020; Dieleman et al., 2019).

3.2.6 Aanbod van talentontwikkeling

Het meest recente eigenstandige onderzoek naar het aanbod van toptalentontwikkeling dateert inmiddels uit 2014 (Roorda, 2014). Destijds inventariseerde dit onderzoek in totaal 240

organisaties die zich profileerden met een aanbod voor toptalentontwikkeling. Deze waren onder te verdelen in drie categorieën: 82 organisaties die toeleiden naar het hbo-kunstonderwijs, 82 organisaties die toeleiden naar een beroep in een kunstvak en 76 organisaties die een aanbod hebben dat op een andere manier bijdraagt. De meeste organisaties hadden aanbod in meerdere disciplines, wat zorgde voor een totaal van 423 voorzieningen. Muziek is het sterkst vertegenwoordigd binnen het aanbod van (top)talentontwikkeling met 113 voorzieningen. Andere zijn: 52 voor beeldend, 50 voor media, 15 voor schrijven, 63 voor dans, 48 voor urban, 71 voor theater en 11 voor circus. Tussen de provincies waren er in 2014 grote verschillen betreft het aantal organisaties en voorzieningen. Noord-Holland, (42) Zuid-Holland (41) en Gelderland (29) hebben het meeste aanbod. Drenthe (2), Flevoland (2) en Zeeland (3) hebben het minste aanbod. Er zijn 37 organisaties gevonden met aanbod dat landelijk is of meerdere provincies bestrijkt (Roorda, 2014).

Eveneens gedateerd is het onderzoek uit 2015 naar het cultuureducatieve aanbod in 2013 van de door het Rijk gefinancierde culturele instellingen, waarbij ook het aanbod gericht op talentontwikkeling in beeld is gebracht. Drie kwart van de instellingen gaf over dat jaar aan activiteiten te organiseren die zich richten op talentontwikkeling. Bij fondsinstellingen kwam dit meer voor dan bij BIS-instellingen. Het ging doorgaans om activiteiten waarbij kunstenaars in contact werden gebracht met het netwerk van de instelling, het laten opdoen van ervaring of het bieden van een werkplek. Competities en toernooien werden door ongeveer een derde van de fondsinstellingen georganiseerd en door een tiende van de BIS-instellingen (Beekhoven et al., 2015, p. 94).

Tabel 4 Type talentontwikkelingsactiviteiten dat de culturele instellingen ontplooiën (n-96).

	Aantal	percentage
In contact brengen met relevant netwerk	63	66%
Podiumervaring opdoen	63	66%
Een werkplek bieden/de kans geven om kunst te maken	60	63%
Begeleiding op maat/coaching	58	60%
Samenwerken en uitwisselen met ander talent	57	59%
Masterclasses	54	56%
Opleidingstraject	29	30%
Evenementen	29	30%
Competities, concoursen e.d.	22	23%
Anders	17	18%

Iets recentere informatie over toptalentontwikkeling biedt het *Trendrapport theater-, dans- en muziekattractie 2019*. De onderzoekers constateren dat het verdwijnen van productiehuisen bij de theater- en dansgezelschappen (als gevolg van de bezuinigingen met de cultuurplanperiode 2013-2016) voor een 'kink' heeft gezorgd in de keten voor talentvolle jongeren met de ambitie om professioneel acteur of danser te worden. Sindsdien proberen verschillende podia, orkesten en gezelschappen dit gat geleidelijk op te vullen. Het is onbekend in hoeverre dit sinds 2019 ook structureel is gelukt. Een ander gevolg van het verdwijnen van de productiehuisen is volgens het Trendrapport een verminderde aanwas van goed getrainde regisseurs met brede ervaring (Dieleman et al., 2019).

3.2.7 Overig aanbod

Er zijn ook plekken die cultuurbeoefening faciliteren die buiten het traditionele educatieve aanbod vallen. In deze paragraaf bespreken we enkele van de onderzochte initiatieven.

Cultuur@CruyffCourts

In het project Cultuur@CruyffCourts worden culturele activiteiten voor kinderen 8 en 15 jaar georganiseerd om ze kennis te maken met kunst en cultuur. Het doel is om drempels te verlagen voor cultuurdeelname voor kansarme(re) gezinnen. Tussen 2019 – 2021 vonden er 37 pilots plaats in 12 provincies binnen het project. Cultuur@CruyffCourts is een initiatief van het Jeugdfonds Sport en Cultuur (JFSC) en de Cruyff Foundation. Met de pilotprojecten hebben 4000 kinderen kennisgemaakt met kunst en cultuur, zijn er nieuwe samenwerkingsverbanden tot stand gekomen en is er nieuw cultureel aanbod gerealiseerd. Wel kunnen er nog stappen worden gemaakt in de naamsbekendheid en het inlevingsvermogen in de doelgroep (Geerdes-Gazzah et al., 2022).

Het aanbod binnen het project is divers: buiten het sportaanbod zijn er diverse urban-gerelateerde activiteiten (rap, breakdance, etc.), tekenen, schilderen, vloggen, dans, theater en zang. Met name in 2019 is hierin op lokaal niveau veel in ontwikkeld (Geerdes-Gazzah et al., 2022, p. 17). Naast het aanbod op de Cruyff Courts, realiseerde het project ook aanbod bij instellingen en scholen voor kinderen met een beperking. Deze zogenaamde Special Cruyff Courts zijn aangepast naar de behoeften van deze kinderen. De insteek hiervan is niet om kinderen door te laten stromen naar het reguliere aanbod, maar om leerlingen in aanraking te komen met cultuur en zodoende hun interesse aan te wakkeren. Om dit te realiseren is er veel samengewerkt met onder meer docenten en therapeuten (Geerdes-Gazzah et al., 2022, p. 21).

Actieve cultuurparticipatie binnen het zorg- en welzijnsdomein

Onderzoek van Poll et al (2023) laat zien dat actieve cultuurparticipatie een aantoonbare meerwaarde heeft voor de aanbieder en de professional in het sociaal domein. Zo beschrijven deze professionals dat betrokkenheid bij een project en samenwerking tussen zorg en welzijn en cultuurdomein hen meer zingeving oplevert en dat zij op deze manier meer kunnen betekenen voor cliënten en de samenleving. Ook zorgt de ontmoeting tussen domeinen voor verrijking en biedt het nieuwe mogelijkheden voor deelnemers om actief te blijven, ondanks een mogelijke belemmering, binnen hun kunstpraktijk (Poll et al., 2023, p. 6).

We zien een steeds verdere stijging in de mate waarin cultuurparticipatie wordt ingebed in zorginstellingen. Het onderzoek van Poll et al. (2023) schetst een beeld in diverse casussen hoe deze domeinen samenwerken. Activiteiten lijken tot dusver veelal op ouderen en mensen met een chronische ziekte gericht. Individuele activiteiten focussen vaker op mensen met lichte psychosociale problemen. De invulling van de projecten vindt in alle gevallen plaats in een

samenwerkingsverband, maar de intensiteit van de samenwerking tussen de verschillende partners verschilt. In alle casussen is sprake van samenwerking met een of meerdere eerste-lijnszorg- en/of welzijnspartners (Poll et al., 2023, p. 10).

4 Ondersteuners

De in de vorige hoofdstukken beschreven beoefenaars en aanbieders van cultuurbeoefening kunnen gebruikmaken van verschillende vormen van ondersteuning. Een van de belangrijkste partijen die aanbieders (financieel) ondersteunen zijn overheden. Overheden worden niet in dit hoofdstuk behandeld, maar worden apart beschreven in het volgende hoofdstuk, omdat zij met hun beleid niet alleen invloed hebben op aanbieders, maar ook op cultuurbeoefenaars en op andere ondersteunende partijen. Naast overheden zijn er een groot aantal verschillende ondersteunende partijen. Eerst beschrijven we het onderzoek naar landelijke fondsen en landelijke sectorale en bovensectorale ondersteunende instellingen, waarna we ingaan op het onderzoek naar provinciale en lokale steunfunctie-instellingen en de koepel- en brancheorganisaties. Tot slot gaan we in op de ondersteuningsstructuur voor talentontwikkeling.

4.1 Fondsen en (boven)sectorale instellingen

4.1.1 Rijkscultuurfondsen

Rijkscultuurfondsen zijn ingesteld door het ministerie van OCW en zijn een onderdeel van de culturele basisinfrastructuur. De fondsen vallen onder de Wet op het specifiek cultuurbeleid en hebben als doel subsidie te verstrekken ten behoeve van specifieke cultuuruitingen. Fondsen moeten jaarlijks verantwoording afleggen richting het Rijk, maar zijn zelfstandig bevoegd subsidies te verstrekken. Momenteel zijn er zes rijkscultuurfondsen: Fonds Podiumkunsten, Filmfonds, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Mondriaan Fonds, Nederlands Letterenfonds en het Fonds voor Cultuurparticipatie. Het laatste fonds heeft vanuit de rijksoverheid de opdracht initiatieven voor cultuurparticipatie, immaterieel erfgoed en cultuuronderwijs financieel te ondersteunen. Belangrijke subsidieregelingen die het Fonds voor Cultuurparticipatie de afgelopen tien jaar uitvoeren zijn de matchingsregeling Cultuureducatie met Kwaliteit, de regeling Samen Cultuurmaken in het kader van het Programma Cultuurparticipatie en de Meerjarige regeling Talentontwikkeling. Naast de uitvoering van subsidieregelingen besteedt het fonds ook aandacht aan cultuureducatie, cultuurparticipatie en immaterieel erfgoed met communicatie, bijeenkomsten, samenwerkingen, campagnes en beleidsvorming (Van den Hoek et al., 2012, p. 24). De andere vijf cultuurfondsen zijn meer gericht op het aanbod en subsidiëren meer professionele kunstenaars en culturele gezelschappen en instellingen. Wel hebben meerdere van deze fondsen ook regelingen op het terrein van talentontwikkeling. De ondersteuning voor talentontwikkeling beschrijven we verder in dit hoofdstuk, in een aparte paragraaf.

De zes rijkscultuurfondsen worden sinds 2010 elke beleidsperiode door een visitatiecommissie geëvalueerd. De laatste twee dateren van 2018 (over de periode 2014-2017) en 2023 (over de periode 2018-2022). De commissie uit 2018 concludeerde dat de fondsen goed tot uitstekend functioneren, een stevige positie hebben in de culturele sector en over het algemeen positief worden gewaardeerd door de subsidieaanvragers. Daarnaast constateerde de commissie dat de (beleids)doelstellingen van de fondsen niet helder zijn geformuleerd, waardoor het niet goed mogelijk is om de doeltreffendheid en de legitimiteit van de fondsen te bepalen. Dat gold in 2018 ook voor het Fonds voor Cultuurparticipatie met zijn ambitieuze opdracht 'cultuurparticipatie in Nederland te bevorderen' (Visitatiecommissie Cultuurfondsen, 2018). Het niet goed kunnen beoordelen van de doeltreffendheid van de fondsen in het algemeen heeft ook te

maken met dat fondsen veel verschillende regelingen hebben met elk hun eigen doel. Elk fonds doet dan ook onderzoek (of laat onderzoek doen) naar de impact van (specifieke) regelingen (Gielen et al., 2022). De resultaten van de onderzoeken naar de werking en effecten van individuele regelingen van het Fonds voor Cultuurparticipatie (wanneer gepubliceerd) worden in dit rapport behandeld in hoofdstuk 4 over aanbieders en in hoofdstuk 5 over beleid. Ook de visitatiecommissie uit 2023 komt tot de conclusie dat de fondsen grotendeels de goede dingen doen, en deze ook overwegend goed doen. De fondsen worden geconfronteerd met maatschappelijke, culturele en demografische ontwikkelingen (inclusief de coronapandemie) en een sector die steeds meer gefragmenteerd en multidisciplinair wordt. Zij opereren daarin wendbaar en flexibel, maar zijn in de ogen van de commissie ook zoekende naar een balans tussen enerzijds meebewegen met ontwikkelingen in de sector en anderzijds rolvast zijn. Er is ook meer expertise nodig in meer uiteenlopende disciplines, om tegemoet te komen aan de diversiteit van aanvragen en aanvragers. Wel waardeert men het opzetten van gezamenlijke regelingen voor discipline-overstijgende aanvragen. Ook deze commissie constateert weer dat de fondsen te weinig zicht hebben op het effect of de impact van hun regelingen op de eigen doelstellingen. Met betrekking tot het Fonds voor Cultuurparticipatie roept de commissie, net als in 2018, op de missie en de *theory of change* verder aan te scherpen, zodat er mee focus komt in de doelgroepen en de regelingen.

Overige fondsen

Naast de rijkscultuurfondsen zijn er ook enkele door provincies en gemeenten gefinancierde fondsen die ook projecten op het terrein van cultuurbeoefening subsidiëren. Voorbeelden zijn het Cultuurfonds Almere of Brabant C. Ook zijn er private fondsen die initiatieven en activiteiten op het terrein van cultuurbeoefening financieren. Voorbeelden daarvan zijn het Cultuurfonds, het VSBfonds, Fonds 1818. Daarnaast zijn er bedrijven als Rabobank en ING Nederland die zich met hun sponsoring ook richten op ondersteuning van cultuurbeoefening. Onderzoek naar private fondsen en het geefgedrag van fondsen, individuen, bedrijven en goede-doelenlosterijen, ook aan cultuur, wordt gedaan door het aan de Vrije Universiteit verbonden Centrum voor Filantropische Studies.

4.1.2 Rijksgefinancierde sectorale en bovensectorale ondersteunende instellingen

Tot zo een vijftien jaar terug bestonden er door het Rijk gefinancierde landelijke sectorale ondersteunende instellingen op het terrein van cultuurparticipatie. Zo waren er aparte ondersteunende instellingen voor de disciplines dans, theater, beeldende kunst, blaasmuziek, schrijven, vocale muziek en overige muziek. Door fusies gingen eerst de afzonderlijke muziekorganisaties op in UNISONO, waarna in 2007 alle sectorale ondersteunende instellingen samen gingen in de organisatie Kunstfactor. Kunstfactor kreeg een andere opdracht als sectorinstituut, waardoor volgens Van Treeck et al. (2021) de ondersteuning verder van het veld kwam af te staan. In 2013 fuseerde Kunstfactor samen met Cultuurnetwerk Nederland tot het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst, waardoor de ondersteuning voor cultuureducatie en amateurkunst werden samengevoegd binnen een organisatie. Bij deze laatste fusie tot een bovensectorale ondersteunende instelling verdween volgens Van Treeck et al. (2021) 60% van het budget voor de landelijke amateurkunstondersteuning.

LKCA is sinds de oprichting in 2013 een van de vijf landelijke bovensectorale ondersteunende instellingen in de BIS. Het verzorgt in opdracht van OCW op het terrein van cultuureducatie en cultuurparticipatie de landelijke informatie- en netwerkfunctie, deskundigheidsbevordering en monitoring en onderzoek. Een van de andere bovensectorale instellingen is de Boekmanstichting, kenniscentrum voor kunst, cultuur en beleid, die de functie heeft om de culturele en creatieve sector te ondersteunen op het terrein van kennis en statistiek. De Boekmanstichting richt zich op de gehele sector, en specifiek op cultuurbeleid, en besteedt daarbij voor een klein deel ook aandacht aan cultuurbeoefening.

Andere ondersteunende instellingen op het terrein van cultuurbeoefening en direct ingesteld of gefinancierd door het ministerie van OCW zijn Stichting Méér Muziek in de Klas, stichting Cultureel Jongeren Paspoort (CJP) en het Platform ACCT. Stichting Méér Muziek in de Klas is opgericht om structureel muziekonderwijs voor alle basisschoolkinderen te realiseren. CJP verzorgt de uitvoering van de Cultuurkaart voor het voortgezet onderwijs en de MBO Cultuurkaart. Platform ACCT is opgericht voor het blijvend versterken van de arbeidsmarkt van de culturele en creatieve sector en het verbeteren van den (inkomens)positie van werkenden die daarin actief zijn. Onder de werkenden in de culturele en creatieve sector zijn ook vele duizenden kunstdocenten en artistiek begeleiders, waardoor zij ook een doelgroep zijn van Platform ACCT. Zo is een van de 'ketentafels' van het programma fairPACCT (2021-2024) gericht op Kunstprofessionals in Cultuureducatie en Amateurkunst. Verder speelt, als het gaat om cultuuronderwijs, de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) een belangrijke rol rondom de uitwerking van leerplan en leerlijnen van kunstdisciplines en cultureel erfgoed.

Vanaf 2007 was de landelijke ondersteuning van erfgoedbeoefening en erfgoedonderwijs belegd bij Erfgoed Nederland. Dit was een fusie organisatie ontstaan uit het samengaan van het Nationaal Contact Monumenten (NCM), de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA), de erfgoedkoepel voor de Documentaire informatievoorziening en het archiefwezen (DIVA), en Erfgoed Actueel. Als gevolg van de bezuinigingen van het kabinet Rutte I is Erfgoed Nederland in 2012 opgeheven (Vinkenburg et al., 2018).

Voor beoefening en borging van (immaterieel) erfgoed kan onder voorwaarden een beroep gedaan worden op een van de Nederlandse rijkscultuurfondsen. Het Fonds voor Cultuurparticipatie biedt twee vormen van subsidie hiervoor: financiële steun door het verstrekken van subsidie aan projecten rond borgen (beoefenen en doorgeven) van immaterieel erfgoed; en flankerende activiteiten voor (potentiële) aanvragers in het proces (Van der Horst et al., 2022, p. 97). Het Mondriaan Fonds heeft een subsidieregeling voor het stimuleren en professionaliseren van vrijwilligerswerk. In opdracht van het Rijk wordt jaarlijks de Erfgoedvrijwilligersprijs uitgereikt, voor het beste vrijwilligersteam (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 4).

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) is onderdeel van het Nederlands Openluchtmuseum en wordt eveneens gesubsidieerd door de rijksoverheid (het ministerie van OCW). Het Kenniscentrum helpt beoefenaars van immaterieel erfgoed met het borgen (ontwikkelen, promoten, doorgeven) van hun immaterieel erfgoed. Daarnaast werkt het Kenniscentrum aan kennisontwikkeling ten behoeve van de praktijk van borging van immaterieel erfgoed in Nederland (Van der Horst et al., 2022, p. 94).

De door het rijk gefinancierde ondersteuningsstructuur is voor het laatst onderzocht door Berenschot in 2017, waarbij naar zowel de sectorale als de bovensectorale ondersteunende instellingen en rijkscultuurfondsen is gekeken (Vinkenburg et al., 2018). Dit inventariserend onderzoek onderscheidt en rangschikt de resultaten aan de hand van zeven functies: informatievoorziening, onderzoek & ontwikkeling, beheer & ontsluiting, vertegenwoordiging, netwerkactivering, beleidsondersteuning en deskundigheidsbevordering. Het onderzoek keek niet naar financiering van initiatieven of instellingen, de primaire taak van de cultuurfondsen. Twee algemene conclusies die betrekking hebben op de totale ondersteuningsstructuur van de culturele sector, maar die ook relevant zijn voor de ondersteuning op het gebied van cultuureducatie en cultuurparticipatie, was dat in 2017 de kennisfunctie ‘wankel’ was en dat de cultuursector ‘worstelt’ met autoriteit. Volgens de onderzoekers was er destijds onvoldoende informatie beschikbaar en vindbaar om de culturele sector goed te faciliteren bij het inspelen op ontwikkelingen die zich voordoen in de eigen omgeving en in de sector. Ook ontbeerde het sommige instituten aan statuur en charisma (autoriteit), waardoor ondersteuningsfuncties als vertegenwoordiging, beleidsondersteuning, netwerkactivering en deskundigheidsbevordering niet altijd goed uit de verf kwamen. Specifiek voor LKCA constateerde het rapport dat volgens het geraadpleegde veld er meer ingezet diende te worden op de functie onderzoek & ontwikkeling en de functie vertegenwoordiging, en minder op deskundigheidsbevordering. Aan informatievoorziening was vanuit het veld ook veel behoefte, maar daar zette LKCA volgens het geraadpleegde veld ook al veel op in (Vinkenburg et al., 2018).

4.2 Provinciale en lokale ondersteuners

4.2.1 Provinciale en grootstedelijke steunfunctie-instellingen

In elke provincie en in enkele grote gemeenten bestaan intermediaire ondersteunende instellingen voor cultuureducatie en/of cultuurparticipatie (bv. Plein C, Rijnbrink, Cultuur Oost). Alle steunfunctie-instellingen verrichten in ieder geval ondersteuning op het terrein van cultuuronderwijs (Goossens & Neele, 2023). Konings (2020, pp. 16–17) zegt hierover: ‘zij ondersteunen scholen bij de integratie van cultuur in het onderwijsaanbod en de leefwereld van de school’. De mate waarin deze provinciale steunfuncties ook ondersteuning bieden op het terrein van cultuurparticipatie wisselt sterk per provincie. In sommige provincies ontbreekt dit vrijwel geheel, terwijl in andere provincies het minstens even belangrijk is als de ondersteuning voor cultuuronderwijs. De provincies zijn verantwoordelijk voor de financiering van de steunfunctie-instellingen, waardoor de opdracht vanuit de provincie richting de instellingen kan verschillen. Provincies als bijvoorbeeld Noord-Brabant, Limburg en Friesland geven ‘hun’ steunfunctie-instellingen ook een belangrijke taakstelling op het terrein van cultuurparticipatie. Andere provincies doen dit minder, of helemaal niet. De steunfunctie-instellingen verschillen ook in het soort ondersteuning. Bij allemaal gaat het wel om advisering, deskundigheidsbevordering of netwerkactivering, maar andere instellingen hebben ook eigen subsidieregelingen of besteden geld en tijd aan onderzoek en monitoring. Zo zijn enkele provinciale steunfunctie-instellingen ook (mede-)opdrachtgever van de provinciale cultuurmonitors. De provinciale steunfunctie-instellingen hebben de laatste tien jaar een steeds belangrijkere rol gekregen in de uitvoering van het provinciaal cultuurbeleid. Maar niet alleen in de uitvoering, ook voor beleidsvorming van de provinciale overheden worden zij in toenemende mate ingeschakeld (Goossens & Neele, 2023).

Dat deze steunfunctie-instellingen zich zo sterk en in de meeste gevallen primair richten op cultuuronderwijs hangt volgens Hoogeveen et al. (2019) en Goossens & Neele (2023) samen met de sturing vanuit het Rijk op cultuuronderwijs. Door de matchingsconstructie van het subsidieprogramma Cultuureducatie met Kwaliteit zijn deze instellingen sinds 2013 penvoerder van dit programma in hun provincie of gemeente. Door deze positie hebben zij een veel sterkere rol als procesbegeleiders en intermediair gekregen op het terrein van cultuuronderwijs (Hoogeveen et al., 2019). Kessels (2019) deed onderzoek naar de bijdrage van penvoerders aan de verbetering van de kwaliteit van cultuuronderwijs binnen de CmK-periode 2017–2020, en constateerde dat penvoerders voornamelijk een bijdrage leveren met coaching, verbinding en facilitering (Kessels, 2019, p. 58). Meewis en Staals (2021) stellen na twee perioden CmK dat de rol van deze penvoerders in het geheel is geprofessionaliseerd. Ook zij wijzen op de noodzaak van een coachende en flexibele opstelling van de penvoerder richting scholen, het leveren van maatwerk en het functioneren als verbinder. Het richten op samenwerken en verbinden wordt als succesfactor gezien, omdat verandering op scholen en kwalitatieve verbetering van cultuuronderwijs alleen mogelijk is als er draagvlak is onder zowel scholen als culturele instellingen. Dat vergt een lange adem en het voortdurend blijven uitdragen en overtuigen van de waarde van cultuuronderwijs (Meewis & Staals, 2021).

Van Treeck et al. (2021) stellen in hun *Inventarisatie ondersteuning amateurkunstgroepen* net als Vulpen et al. (2021) in het rapport *Revitalisering van de amateurkunst* dat er ook een keerzijde zit aan de toegenomen aandacht van landelijk en vervolgens ook provinciaal beleid (en daarmee van de provinciale steunfunctie-instellingen) op cultuuronderwijs. Hierdoor is de aandacht voor amateurkunst bij provincies, bij provinciale en grootstedelijke steunfunctie-instellingen naar de achtergrond verschoven. Meerdere instellingen met provinciale taken voor amateurkunst zijn in de afgelopen decennia verdwenen of kregen de opdracht zich hoofdzakelijk of enkel op cultuureducatie te richten. In 2021 was er volgens de *Inventarisatie ondersteuning amateurkunstgroepen* bij nagenoeg geen enkele provinciale steunfunctie-instellingen een specifieke opdracht voor het ondersteunen van amateurkunstgroepen (Van Treeck et al., 2021). Daarnaast wijzen beide onderzoeken ook op de extra taken die gemeenten hebben gekregen, in het sociaal domein en de jeugdzorg, waardoor sommige gemeenten ervoor hebben gekozen om te bezuinigen op bijvoorbeeld ondersteuning van amateurkunst.

Van Treeck et al. (2021) en Vulpen et al. (2021) zien recent overigens wel een voorzichtige hernieuwde aandacht voor amateurkunst bij provinciale en grootstedelijke steunfunctie-instellingen. Wederom ingegeven door de beleidsagenda van het ministerie van OCW, die met de komst van het Programma Cultuurparticipatie en de brede Regeling Combinatiefunctionarissen weer meer aandacht heeft voor amateurkunst (Vulpen et al., 2021). Deze voorzichtige aandacht is vervolgens versterkt door de coronapandemie en de 'herstelgelden' die het ministerie van OCW ten tijde van de pandemie beschikbaar heeft gesteld voor de ondersteuning van amateurkunst. Deze gelden werden verdeeld onder enkele koepelorganisaties en onder de provinciale steunfuncties, waardoor bij deze steunfuncties er (weer) meer aandacht voor amateurkunst is ontstaan. Inmiddels zijn de herstelgelden vervangen door zogenaamde 'pilot-regeling' in het kader van het voornemen van het ministerie in 2025 een Nationaal Akkoord Amateurkunst op te stellen. Ook de gelden uit deze pilot-regeling gaan voor een groot gedeelte richting de provinciale steunfunctie-instellingen, waardoor deze instellingen meer ondersteuning (gaan) bieden op het terrein van amateurkunst. Overigens zijn de bedragen die beschikbaar komen voor

de ondersteuning van amateurkunst wel vele malen geringer dan de huidige budgetten bij de provinciale steunfunctie-instellingen voor ondersteuning op het gebied van cultuuronderwijs (LKCA, 2022).

4.2.2 *Cultuurcoaches en andere lokale ondersteuners*

In sommige gemeenten is er sprake van door gemeenten gefinancierde ondersteunende instellingen of personen op het terrein van cultuurbeoefening. Zoals we hiervoor aangaven zijn er in enkele grote zeer stedelijke gemeenten aparte steunfunctie-instellingen. Net als bij de provinciale steunfunctie-instellingen ligt bij deze lokale instellingen, wederom als gevolg van het cultuureducatiebeleid van het Rijk, de prioriteit van de ondersteuning hoofdzakelijk of grotendeels op het terrein van cultuuronderwijs, en niet of nauwelijks op cultuurparticipatie of amateurkunst (Van Treeck et al., 2021). In veel gemeenten is in de afgelopen 10 à 20 jaar de subsidie voor amateurkunst gerelateerde organisaties gestopt (zoals muziekscholen, centra voor de kunsten). Deze organisaties hadden voorheen, naast een het verzorgen van aanbod van amateurkunst, soms ook een taak op het terrein van ondersteuning voor amateurkunst(groepen).

In veel gemeenten zijn individuen als ondersteuners van cultuurbeoefening actief. Dat is het gevolg van de landelijke beleidsregeling Brede Regeling combinatiefuncties [BRC; onderdeel van de Brede Specifiek Uitkering] (tot 2013 bekend onder de naam Impuls brede scholen, sport en cultuur). Het betreft hier, net als bij CmK, een matchingsregeling, waarbij de ministeries van VWS en OCW 40% van de salariskosten voor hun rekening nemen, en de gemeente die gebruik wil maken van de regeling 60%. Met dit budget kunnen gemeenten vervolgens een of meerdere combinatiefunctionarissen aanstellen, die ondersteuning bieden aan aanbieders van sport- en/of cultuurbeoefening, scholen en welzijn- en zorginstellingen om met elkaar te gaan samenwerken. Het doel van de regeling is burgers motiveren voor deelname aan sport en/of cultuur. Al naargelang hun opdracht heten deze functionarissen in de meeste gevallen 'buurtsportcoach' of 'cultuurcoach'. De regeling was de eerste jaren vooral gericht op het verbinden van sport- en cultuuraanbieders met het primair en voortgezet onderwijs. In 2019 is de regeling verbreed en is de aandacht niet alleen meer primair gericht op het onderwijs, maar ook op cultuurparticipatie en op de verbinding met het sociaal domein.

De Brede Regeling Combinatiefunctionarissen [BRC] wordt gemonitord door het Mulier Instituut. Uit de monitorrapporten blijkt dat het aantal gemeenten dat deelneemt en het aantal combinatiefunctionarissen sinds 2008 gestaag is gegroeid. In 2022 namen 340 van de 344 (99%) deel aan de BRC, van waaruit 6.267 combinatiefuncties zijn aangesteld. Het gaat in totaal om 3.509 fte. In de meeste gevallen (81 procent van het aantal fte door 328 gemeenten) betreft het buurtsportcoaches. Voor de sector kunst en cultuur zetten 276 gemeenten 19 procent van de fte's (640 fte) in (Heijnen et al., 2022, p. 11). Of een gemeente meedoet met de BRC voor het financieren van een cultuurcoach hangt sterk samen met de grootte van de gemeente. In 2020 hadden alle grote gemeenten (groter dan 100.000 inwoners) cultuurcoaches aangesteld met behulp van de regeling, terwijl dit bij de kleine gemeenten (minder dan 20.000 inwoners) net meer dan de helft betrof (56%) (Hageman et al., 2022).

LKCA heeft in 2013, 2017 en 2022, naast de BRC-monitor van het Mulier Instituut, apart onderzoek gedaan naar specifiek cultuurcoaches (Poll et al., 2013; Van Miert et al., 2017; Poelman & Poll, 2022). Belangrijke bevindingen uit het laatste rapport *Cultuurcoaches onder de loep* zijn (Poelman & Poll, 2022):

- Het rapport onderscheidt twee typen cultuurcoaches: de een werkt in en rondom school, de ander in de wijk. Werkzaamheden die cultuurcoaches binnen school doen zijn veelal adviserend en ondersteunend van aard. Mogelijk ingegeven door de verbreding van de regeling in 2019 lijkt de focus steeds meer op participatie te liggen, en minder op educatie. Veel cultuurcoaches organiseren (ook) naschools aanbod of zoeken de interne verbinding met naschoolse activiteiten. Bij dat naschoolse aanbod vinden ze het belangrijk om wijkgericht te werken.
- Cultuurcoaches in de wijk zijn voornamelijk verbindend bezig. Zij richten zich doorgaans op basisschoolkinderen als het naschoolse aanbod betreft en op specifieke doelgroepen als ze niet gelieerd zijn aan de basisschool. Cultuurcoaches zijn nauwelijks actief binnen het voortgezet onderwijs. Van Treeck et al. (2021) becijferde dat in 2020 weliswaar in 278 van de 355 gemeenten cultuurcoaches aanwezig waren, maar dat in twee derde van de gemeenten geen cultuurcoaches aanwezig waren die zich (ook) richtten op amateurkunstgroepen.
- Waar de meeste fte voor 2019 zich nog in en rondom school bevond, is er – sinds de verbreding in 2019 – een beweging gaande in de richting van het sociaal domein. De voornaamste doelgroepen die genoemd worden zijn (kwetsbare) jongeren of (kwetsbare) ouderen. De focus lijkt daarbij op welzijn te liggen, want er worden maar weinig zorgpartners genoemd.
- Gemeenten hebben moeite duidelijke doelen voor cultuurcoaches te formuleren en hen een duidelijke opdracht mee te geven. Ook hebben ze moeite om die doelen duidelijk onderscheidend te maken van ander beleid, zoals interne cultuurcoördinatoren of CmK. Die onduidelijke opdracht en rolverdeling maakt het voor zowel aanbieders als partners (bijv. scholen) moeilijk om te bepalen bij wie ze aan kunnen kloppen voor welke ondersteuning.
- Een grote uitdaging is het beperkte aantal fte. Vooral bij kleinere gemeenten is het totaal aantal fte voor de cultuurcoach laag (minder dan 0,5 fte). Gemeenten en cultuurcoaches zelf zien graag een verhoging van het aantal fte. Inhoudelijke argumenten voor een verhoging zijn een toenemende ondersteuningsvraag van amateurkunstverenigingen, mede door de coronapandemie, en dat er onbenutte kansen liggen voor samenwerking met het sociaal domein. Organisatorische argumenten zijn dat het beperkte aantal fte en het lage normbedrag het lastiger maken om vaste krachten te vinden.

Er is bij gemeenten groot draagvlak voor de regeling, gezien het groot aantal gemeenten dat meedoet. Gemeenten geven in de verschillende monitoronderzoeken aan dat ze resultaten zien op veel doelstellingen van de BRC. Positieve effecten worden het vaakst gezien op de doelstelling van 'het leggen van verbindingen met andere domeinen' en 'het vormen van netwerken rond stimulering van deelname aan sport en cultuur'. Van Bergen et al. (2021) benoemen in hun onderzoek naar de regeling dat het hier om percepties van de resultaten gaat, en dat zulke gegevens geen antwoord geven op de vraag wat het concrete effect van de regeling is op de doelstellingen. Er zijn bijvoorbeeld geen eenduidige harde cijfers beschikbaar over het aantal bereikte deelnemers (Van den Berg et al., 2023). Het onderzoek *Cultuurcoaches onder de loep*

toont aan dat beleidsambtenaren en werkgevers van cultuurcoaches worstelen met monitoren en evalueren, waarbij zij tegelijkertijd aangeven dat cijfers in hun ogen niet veel zeggen over de effecten van het werk van cultuurcoaches. De impact wordt door gemeenten meestal geïllustreerd met verschillende voorbeelden. (Poelman & Poll, 2022; Van Bergen et al., 2021).

Overigens zijn er ook lokale ondersteuners (onder verschillende benaming, zoals bijvoorbeeld cultuurmakelaar of cultuurscout) actief die niet vanuit de BRC worden gefinancierd. In 2020 werd bij een van de vijf gemeenten die een lokale ondersteuners (als individuele functionaris) had de ondersteuner gefinancierd vanuit een ander budget dan de BRC (Hageman et al., 2022). Naar het functioneren van deze ondersteuners wordt eigenlijk geen onderzoek gedaan.

Wel is er een kleinschalig vragenlijstonderzoek gedaan onder 88 lokale ondersteuners voor amateurkunstgroepen (cultuurcoaches, cultuurmakelaars, beleidsmedewerkers culturele instelling, beleidsmedewerkers gemeenten), waarmee zij zijn bevraagd over uitdagingen van amateurkunstgroepen in hun omgeving en anderzijds over de mate waarin zij bekend waren met en gebruik maken van de ondersteuning door de provinciale steunfunctie-instellingen en door amateurkunstkoepels. In aansluiting op de behoefte aan meer fte aan cultuurcoaches uit het onderzoek *Cultuurcoaches onder de loep*, blijkt ook uit dit onderzoek dat deze ondersteuners van mening zijn dat extra of andere ondersteuning nodig is om de verschillende uitdagingen voor met name amateurkunstgroepen en hun artistiek begeleiders en kunstdocenten te lijf te kunnen gaan. Naast deze extra of andere ondersteuning is er volgens hen ook meer gecoördineerde samenhang en samenwerking nodig tussen de verschillende ondersteuners (Neele & Roorda, 2023).

4.2.3 Provinciale erfgoedinstellingen

OPEN (Overleg Provinciale Erfgoedinstellingen Nederland) heeft in 2020 onderzoek laten doen naar de ondersteuning van erfgoedvrijwilligers in de twaalf provincies. De erfgoedorganisaties binnen OPEN zorgen voor het zichtbaar maken en houden van erfgoed en doen dit door onder meer zowel beheerders als gebruikers te helpen. De leden van OPEN vormen de intermediaire schakel tussen de lokale erfgoedpraktijk en nationaal erfgoedbeleid (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 5).

Vrijwilligers geven aan dat ze behoefte hebben aan ondersteuning op het vlak van bijvoorbeeld financiën en erfgoedkennis. Daarnaast zijn erkenning en eigenaarschap voor hen van belang. Een betrokken overheid heeft toegevoegde waarde via erkenning, integrale aanpak, zichtbaarheid en of een platformfunctie. Het contact met overheid of andere instituties kan het beste via een verbindingspersoon lopen (Nguyen, 2022). Onderzoek van OPEN laat zien dat de ideale ondersteuningsstructuur van vrijwilligersorganisaties is ingericht op het zichtbaar maken van uitwisselingsmogelijkheden van erfgoedgroepen. Het gaat dan om 'weten bij wie je moet zijn, het leggen van contacten, goede communicatie en promotie' (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 35).

4.3 Koepelorganisaties en brancheorganisaties

4.3.1 Koepels van en voor kunstdocenten en artistiek begeleiders

Naast de hierboven door overheden gefinancierde landelijke, provinciale en lokale ondersteuners zijn er ook een groot aantal organisaties die vanuit het 'veld' zelf zijn ontstaan en door het veld zelf worden gefinancierd. Het gaat om brancheorganisaties en koepelorganisaties die ondersteuning bieden aan de achterban die ze vertegenwoordigen. Zo zijn er de vertegenwoordigende organisaties van individuele kunstdocenten en artistiek begeleiders die werkzaam zijn in het onderwijs, in de vrije tijd of beiden, zoals de Vereniging Onderwijs Kunst Cultuur (VONKC), Vereniging Leraren Schoolmuziek (VLC), Bond van Orkest-dirigenten en Instructeurs (BvOI), Nederlandse Beroepsvereniging van Danskunstenaars (DBDK), Vrije Koninklijke Nederlandse Toonkunstenaars Vereniging (VKNTV) en Vereniging van docenten van geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) (Van den Hoek et al., 2012, pp. 19–21).

4.3.2 Koepels van en voor cultuur- en onderwijsinstellingen met kunsteducatie-aanbod

Daarnaast zijn er organisaties die instellingen op het terrein van buitenschoolse cultuureducatie vertegenwoordigen. Cultuurconnectie is de brancheorganisatie voor cultuureducatie, amateurkunst en volksuniversiteitswerk, in 2015 ontstaan uit een fusie van Kunstconnectie en de Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten (BNVU). Tot de leden behoren centra voor de kunsten, volksuniversiteiten, muziekscholen en provinciale ondersteuningsinstellingen voor kunst & cultuur. Bij een inventarisatie van infrastructuur voor cultuureducatie uit 2012 bestond ook nog de Stichting Netwerk Jeugdtheaterscholen (later verdergegaan onder de naam Platform Theater), maar die is anno 2024 niet meer actief (Van Treeck et al., 2021).

Verder zijn er koepel- en brancheorganisaties die zich niet direct richten op cultuureducatie of cultuurparticipatie, maar die wel instellingen vertegenwoordigen die deels aanbod verzorgen op het terrein van cultuurbeoefening. Voor het funderend onderwijs zijn er bijvoorbeeld de PO-Raad, de VO-raad, de MBO Raad en de Academie en Vakvereniging voor Schoolleiders (AVS). Voor de culturele instellingen zijn er Vereniging Openbare Bibliotheken, de Vereniging Nederlandse Poppodia en Festivals (VNPF), Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (VSCD) en de Nederlandse Museumvereniging.

4.3.3 Koepels van en voor amateurkunstverenigingen

Dan zijn er ook een groot aantal bonden en koepelorganisaties die amateurkunstverenigingen vertegenwoordigen en ondersteunen. De laatste jaren zijn er een aantal onderzoeken gedaan naar deze organisaties. Bij een inventarisatie van de ondersteuning van amateurkunstgroepen vonden Van Treeck et al. (2021) 47 landelijke en 50 provinciale/regionale koepelorganisaties. De grootte van deze koepels verschilt sterk, zowel in het aantal leden als in de omvang van de organisatie. Er bestaan ook lokale koepels of platforms die vaak vooral als aanspreekpunt voor een gemeente fungeren en een overleg met elkaar vormen. De bonden en koepels en hun ondersteuning zijn discipline-gericht, dit in tegenstelling tot de ondersteuning van provinciale en grootstedelijke steunfunctie-instellingen en van lokale ondersteuners die over het algemeen kunstdiscipline-overstijgend is. De grootste koepelorganisaties zijn Koornetwerk Nederland

(KNN) en de Koninklijke Nederlandse Muziek Organisatie (KNMO), op afstand gevolgd door de Fotobond en de Nederlandse Organisatie van Amateur-filmclubs (NOVA). KNN is een netwerk van 29 afzonderlijke bonden en koepels voor koren en zanggezelschappen, van de Koninklijke Bond voor Zang- en Oratoriumverenigingen (KBZON) tot de Bond voor Amateurmuziektheater en Lichte Koormuziek (BALK), en van Shanty Nederland tot de Regionale Zangersbond Zuid/West Nederland. Bij de KNMO zijn de bonden en koepelorganisaties voor orkesten aangesloten, zoals de Muziekbond Groningen en Drenthe (MGD), de Limburgse Bond van Tamboerkorpsen (LBT) of de Federatie van Amateur Symfonie- en Strijkorkesten (FASO). De Fotobond heeft zeventien provinciale en regionale bonden en NOVA acht regionale bonden. Voor andere disciplines als bijvoorbeeld circus, dans, theater en beeldend zijn er aanzienlijk minder bonden en koepelorganisaties, en zij zijn ook kleiner (Treeck et al., 2021).

Veel bonden en koepelorganisaties worden geconfronteerd met een teruglopend ledental. Bij sommigen leidt dat zelfs tot het nadenken over hun bestaansrecht. Niet altijd zien potentiële leden het belang van het lid worden, en ook koepels zelf zijn soms kritisch over hun eigen bestaansrecht (Beerepoot et al., 2018). De coronapandemie heeft dit mogelijk wel enigszins veranderd. Uit een analyse van de plannen die in het kader van de in 2020 beschikbaar gekomen herstelsteun zijn opgesteld door koepelorganisaties en provinciale steunfunctie-instellingen wordt duidelijk dat enkele koepels spreken van een 'wake-up call'. Zij voelen eindelijk erkenning en raakten meer overtuigd van hun eigen belang voor hun achterban (LKCA, 2022). Van Treeck et al. (2021) doen op basis van hun inventarisatie de volgende bevindingen over de infrastructuur voor koepelorganisaties:

- Er zijn grote verschillen tussen de verschillende disciplines. Voor koren, orkesten en film- en fotoclubs zijn landelijke en provinciale/regionale bonden of koepels aanwezig. Voor bijvoorbeeld toneelverenigingen zijn die er niet (meer). De Nederlandse Vereniging voor Amateurtheater heeft zich in 2011 opgeheven. Wel is er de landelijke koepel LOST, waarbij dertien studententheaterverenigingen zijn aangesloten. Zestien groepen die als dagbesteding podiumkunsten maken met mensen met een beperking zijn verenigd in de landelijke koepel Vereniging Ongekend Talent. En in de provincies Friesland en Limburg is in de vorm van een provinciale koepel ondersteuning van amateurtoneelgezelschappen en -toneelspelers.
- Het ontbreekt de amateurkunstkoepels aan menskracht. Zij worden gefinancierd met lidmaatschapsbijdragen van de leden en ontvangen geen structurele overheidsfinanciering. Hierdoor zijn zij genoodzaakt om met vrijwillige bestuurders te werken. Hierdoor is de ondersteuning die de koepels aan amateurkunstverenigingen kunnen bieden beperkt en kwetsbaar. Naar aanleiding van de coronapandemie is er sinds 2020 voor negen landelijke koepelorganisaties budget ('herstelsteun') beschikbaar gekomen voor het tijdelijk aanstellen van extra menskracht. In 2023 was dit budget op, maar vanaf 2024 kunnen koepelorganisaties een beroep doen op een nieuwe subsidieregeling bij het Fonds voor Cultuurparticipatie, waarmee zij eventueel extra menskracht kunnen inhuren.
- Een groot deel van de formele verenigingen is aangesloten bij een of meerdere bonden of koepelorganisaties. Zo laat de VerenigingsMonitor 2021 zien dat 71% van de orkesten en 73% van de koren is aangesloten bij minimaal een koepelorganisatie. Naast de formele verenigingen zijn er nog heel veel amateurkunstgroepen die op een andere manier zijn georganiseerd (informeel, vanuit een organisatie/instelling of door een zelfstandige begeleider of kunstdocent). De Monitor Amateurkunst 2023 toont aan dat van de

kunstbeoefenaars die actief zijn in groepsverband dat 37% dit doet in formele verenigingen en de overige 63% dit doet in een van de andere soorten groepen (Neele, 2023). Deze anders-georganiseerde groepen zijn over het algemeen geen lid van de hier beschreven bonden en koepels, en maken derhalve ook geen gebruik van de ondersteuning die deze koepelorganisaties bieden. Dit terwijl bij sommige bonden en koepels wel de behoefte leeft om ook voor deze andere groepen relevant te zijn. Zo heeft LKCA in samenwerking met Koor-netwerk Nederland een verkennend onderzoek gedaan naar ‘informele zanggroepen’ en hun behoeften (Wester, 2022).

Onderzoek naar de dienstverlening en het bereik van de koepelorganisaties is er niet. Wel is duidelijk dat de beperkte capaciteit van bonden en koepels qua financiën en menskracht ten koste gaat van hun zichtbaarheid en bereik. Uit een in 2022 uitgezet vragenlijstonderzoek onder lokale ondersteuners (cultuurcoaches, cultuurmakelaars, beleidsmedewerkers culturele instelling, beleidsmedewerkers gemeenten) voor amateurkunst blijkt dat het bestaan van veel amateurkunstkoepels en hun ondersteuning lang niet bij alle ondersteuners bekend is. Twee derde van hen kende wel KNN en KNMO, maar de overige koepels kenden zij niet of nauwelijks. Met de provinciale steunfunctie-instellingen zijn ze veel beter bekend. Volgens de bevroegde lokale ondersteuners is dan ook veel meer samenwerking en samenhang gewenst tussen de verschillende ondersteuners voor amateurkunstgroepen (Neele & Roorda, 2023). Ook de rapporten *Inventarisatie ondersteuning amateurkunstgroepen* (Van Treeck et al., 2021) en *Revitalisering van de amateurkunst* (Vulpen et al., 2021) spreken van een ‘versnipperde’ en ‘afgebrokkelde’ ondersteuningsstructuur voor amateurkunst en roepen op tot meer onderlinge samenhang en samenwerking tussen landelijke, provinciale en lokale ondersteuners.

4.4 Ondersteuningsstructuur voor talentontwikkeling

Het domein van talentontwikkeling heeft geen duidelijke positie in de ondersteuningsstructuur. We zetten het hier in een aparte subparagraaf, juist omdat we het zien als een doorsnijdende activiteit van cultuurcoaches, fondsen, bovensectorale instellingen en steunfunctie-instellingen. Daarnaast zetten we talentontwikkeling bewust niet in ieder hoofdstuk. Je bent namelijk geen actieve ‘beoefenaar’ van talentontwikkeling. Wel zien we wat aanbod en vooral ondersteuningsinfrastructuur en beleid specifiek gericht op talentontwikkeling.

Talentontwikkeling is een breed omvangrijk begrip dat niet ophoudt op een specifiek moment in iemands leven. Het is een continu proces en kan plaatsvinden op diverse plekken, ook buiten de traditionele opleidingen. Waar in de ontwikkelingsketen talentontwikkeling te plaatsen is, is dus ook vrij diffuus. Onderzoek laat zien welke elementen voorwaarden zijn voor talentontwikkeling. Dit zijn: financiële ruimte, vrijheid en flexibiliteit, netwerken, fysieke ondersteuning en leren over ondernemerschap/werkpraktijk. Maar wie zijn de ‘beoefenaars’ of in dit geval ‘talenten’? Het bieden van kansen en mogelijkheden blijkt een belangrijk element ter ontwikkeling van talent (Slaa, 2017). Algemeen kunnen we concluderen dat er relatief weinig onderzoek is gedaan naar talentontwikkeling. Onderzoeken die er zijn (Roorda, 2014; Van Eijck et al., 2016; Slaa, 2017) zijn daarnaast relatief ver in het verleden uitgevoerd. Kanttekening die we daarom moeten plaatsen is dat cijfers mogelijk gedateerd zijn.

Als het gaat om muziekbeoefening is het aanbieden van concoursen een van die mogelijkheden voor talent. Voorbeelden daarvan zijn het Koninklijk Concertgebouw Concours, het Prinses Christinaconcours, het Fries concours, het Nationaal Concours voor jeugdorkesten, het Nationaal Concours Jeugdsymfonieorkesten, het Schoolorkesten Concours, het Nederlands Violconcours en de Nederlandse Blazers kampioenschappen. Zulke concoursen/wedstrijden kunnen leiden tot extra motivatie en als stimulans dienen voor de ontwikkeling van jong talent. Van de talenten betrokken bij talentontwikkelingsprojecten voor klassieke muziek gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie tussen 2013-2016 gaf 74% aan te hebben deelgenomen aan een concours of wedstrijd. Maar naast concoursen spelen ook muziekscholen, musea en andere instellingen een rol in de keten van talentontwikkeling, evenals docenten en ouders (Slaa, 2017). Van de talenten betrokken bij talentontwikkelingsprojecten voor klassieke muziek gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie tussen 2013-2016 gaf 72% aan dat zij lessen hadden gevolgd bij een muziekschool en 87% gaf aan (ook) lessen te hebben gevolgd bij een particuliere docent (Van Eijck et al., 2016).

Voor de talentontwikkeling van beoefenaars, bijvoorbeeld binnen de podiumkunsten of beeldende kunsten, kan onder meer financieringsondersteuning worden aangevraagd bij diverse fondsen. Voorbeelden van regelingen zijn Werkbijdragen voor Jong Talent en Bewezen Talent of het Steunfonds Muzikantendag. Ook heeft het Mondriaan Fonds een regeling gebaseerd op cofinanciering. Deze nemen we hier als voorbeeld:

De cofinancieringsregeling van het Mondriaan Fonds heeft tussen 2013 – 2015 ca 6.300 aanvragen gehad. Hiervan is 40% (2.600 individuen) gehonoreerd. Het gemiddelde subsidiebedrag was € 20.500,-. Het maximale bedrag was € 260.000,-. Voor de periode 2014 - 2016 heeft het kabinet € 8.000.000,- beschikbaar gesteld voor talentontwikkeling in de cultuursector, ook hiervoor lag de uitvoering bij het Mondriaan Fonds. Daarnaast zijn er enkele private fondsen die middelen beschikbaar hebben voor talentontwikkeling. Deze focussen zich veelal op collectieven, waardoor het lastig is te zeggen wat het bereik van deze regelingen is (KWINK et al., 2017, p. 108).

Voor de popsector zijn Eurosonic Noorderslag, Popronde, Kunstbende, Amsterdamse Popprijs, de Grote Prijs van Nederland en Popsport belangrijke schakels in de keten van talentontwikkeling. Daarnaast heb je enkele kennisplatforms waaronder Muzikantendag en No Man's Land. POPnl is de landelijke koepel die zich bezighoudt met talentontwikkeling in de popsector. Van de talenten betrokken bij talentontwikkelingsprojecten voor popmuziek gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie tussen 2013-2016 gaf 74% aan te hebben deelgenomen aan een concours of wedstrijd. (Van Eijck et al., 2016) Er zijn aanwijzingen dat het aanbod van de ESNS- en Popronde-talenten op de grote poppodia in de periode 2006-2015 is afgenomen. Tevens is de mate van doorstroom van kleinere naar grotere poppodia afgenomen en de tijd die deze talenten nodig hebben om door te stromen is juist toegenomen. Een oorzaak van de afname van het aanbod van nieuw talent op de poppodia is mede te wijten aan de toegenomen financiële druk bij deze podia. Het zijn overigens niet enkel de poppodia die talentontwikkeling van popartiesten (zouden moeten) stimuleren. Er is een ketenaanpak nodig, waarbij alle spelers gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor de keten van talentontwikkeling en waarbij aansturing vanuit de overheden nodig is. Daarbij is het belangrijk dat een ketenbenadering vanuit de regio komt. (Gielen et al., 2017). Ook hier spelen muziekscholen en

muziekdocenten een belangrijke rol. Van de talenten betrokken bij talentontwikkelingsprojecten voor popmuziek gefinancierd door het Fonds voor Cultuurparticipatie tussen 2013-2016 gaf 72% aan dat zij lessen hadden gevolgd bij een muziekschool en 80% gaf aan (ook) lessen te hebben gevolgd bij een particuliere docent (Van Eijck et al., 2016). Van Eijck et al. (2016) laten ook zien dat de keten van talentontwikkeling onder meer bestaat uit lokale kunstencentra of muziek-, theater-, dansscholen, particuliere docenten, concoursen/wedstrijden en masterclasses/workshops. De meerderheid van de talenten (ongeacht welke discipline) heeft van elk van deze onderdelen gebruikgemaakt in hun ontwikkeltraject (Van Eijck et al., 2016).

Van de belemmeringen die jonge talenten – betrokken bij 13 door het Fonds voor Cultuurparticipatie gesubsidieerde projecten in het kader van de meerjarige regeling Talentontwikkeling en Manifestaties (2013-2016) – ervaren bij de ontwikkeling van hun talenten is te weinig geld de belangrijkste, gevolgd door te weinig oefenruimten en te weinig mogelijkheden om op te treden. In mindere mate ervaart 10% van de jonge talenten te weinig mogelijkheden om de eigen talenten verder te verdiepen (bv. middels masterclasses) of te weinig begeleiding bij de zakelijke aspecten van het vak. Meer dan een derde ervaart geen enkele belemmering (Van Eijck et al., 2016).

5 Overheden en beleid

In dit hoofdstuk gaan we in op de laatste systeemlaag zoals we die hanteren binnen dit onderzoek: overheden en hun beleid. Aan de hand van literatuur van de afgelopen tien jaar kijken we hoe overheden hun beleid hebben ingericht op het terrein van cultuurbeoefening. We beschrijven de overheidsrol, het beleid, wet- en regelgeving en de overheidsfinanciering voor cultuurbeoefening. Dit doen we in de klassieke drietrapsverdeling: gemeenten, provincies en Rijk.

Cultuur kent een grote waarde voor de samenleving en wordt gezien als *common good* (gemeengoed) waarvan de overheid over het algemeen het gebruik en de beoefening wil stimuleren (Vinkenburg & Branten, 2023, p. 7). Onderzoek laat echter zien dat cultuur veelal het sluitstuk is van coalitieakkoorden en begrotingen. Vanuit steeds meer hoeken uit de culturele sector klinkt de roep voor een wettelijke basis en verankering voor cultuurbeoefening. Onderzoek van onder meer LKCA laat ook vanuit het gemeentelijk- en provinciaal ambtelijk perspectief zien dat beleidsmedewerkers eveneens veelal een voorstander zijn van deze wettelijke verankering van cultuureducatie en vaak ook cultuurparticipatie (Goossens & Neele, 2023; Hageman et al., 2022). Op deze wijze kunnen overheden hun rolopvatting beter afstemmen en is er een duidelijke positionering van overheidslagen in het cultureel bestel.

Beleidsmatig sluit inzet op erfgoedbeoefening aan op de ontwikkelingen rond de Omgevingswet en het Verdrag van Faro. Deze ontwikkelingen spelen op alle drie de overheidslagen. Bij erfgoedbeoefening is er sprake van een spanning tussen de inzet die overheden plegen ten aanzien van wettelijke en niet-wettelijke taken in de context van het erfgoedbeleid. De afspraken over de rollen en verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincies en gemeenten zijn op dit moment vooral gericht op het behoud van cultureel erfgoed en niet op de brede maatschappelijke betekenis van erfgoed (Van der Horst et al., 2021, p. 16). De verantwoordelijkheid voor het immaterieel erfgoed is belegd bij het Rijk. De verantwoordelijkheid vloeit voort uit het in 2012 door Nederland geratificeerde Unesco Verdrag over de Bescherming van Immaterieel Cultureel Erfgoed (2003). Provincies en gemeenten zien immaterieel erfgoed doorgaans als onderdeel van het cultuur- of erfgoedbeleid en subsidiëren organisaties en projecten op dit terrein (Van der Horst et al., 2022, p. 93).

5.1 Het cultuurbeoefeningsbeleid van gemeenten

5.1.1 Gemeentelijke rol

Gemeenten hebben geen wettelijke taak voor cultuurbeoefening (met uitzondering van de bibliotheekwet en enkele taken rondom erfgoed). Dat wil echter niet zeggen dat gemeenten hier geen rol in spelen. In 2022 deed LKCA onderzoek naar onder meer de rol van de gemeente in het cultureel bestel. Deze studie wees uit dat 95% van de onderzochte gemeenten cultuureducatiebeleid heeft en 89% beleid voert voor actieve cultuurparticipatie en/of amateurkunst. Gemeenten nemen verschillende rollen in hun beleid aan, te kennen: faciliteren, stimuleren, regisseren en reguleren. In het cultuureducatiebeleid focussen gemeenten primair op het primair onderwijs en in mindere maten op het voortgezet onderwijs. In het participatiebeleid ligt de focus ruimer en kijken ze naar 'alle' doelgroepen (Hageman et al., 2022, p. 4).

Tabel 5 Gemeentelijke aandacht voor cultuureducatie en/of actieve cultuurparticipatie

Aandacht voor cultuureducatie en/of actieve cultuurparticipatie	N	%
Ja, alleen voor cultuureducatie in het onderwijs	10	8
Ja, alleen voor actieve cultuurparticipatie	2	2
Ja, zowel voor cultuureducatie in het onderwijs als actieve cultuurparticipatie	105	87
Nee	4	3
Totaal	121	100

Tabel 6 Gemeentelijke doelstellingen

Doelstellingen:	Actieve cultuurparticipatie	Maatschappelijke participatie en sociale cohesie	Zorg welzijn (o.a. verminderen eenzaamheid, omgaan pesten)
	89%	82%	67%

Dat gemeenten verschillende rollen aannemen, is een logisch gevolg van de grote verschillen tussen gemeenten. Deze verschillen zien we onder meer terug als we kijken naar de bestuurlijke inrichting. Denk daarbij aan de beschikbare menskracht, aantal beschikbare uren en het gemeentelijk budget. Sterk stedelijke gebieden hebben fors meer uren beschikbaar dan weinig stedelijke gebieden. Zo heeft 46% van de sterk stedelijke gebieden meer dan 100 uur per week ambtelijk beschikbaar voor cultuur, tegenover 4% van weinig stedelijke gebieden. De meerderheid van weinig stedelijke en matig stedelijke gebieden heeft 0 tot 25 uur beschikbaar (64% weinig stedelijk, 66% matig stedelijk). Daar tegenover heeft 8% van de zeer stedelijke gebieden 0 tot 25 uur per week beschikbaar (Hageman et al., 2022, p. 30). De gemeentelijke budgetten zijn lastiger uiteen te zetten. Dit komt mede door versplintering in het budget: cultuurbeoefening wordt onderverdeeld onder vele potjes. LKCA-onderzoek heeft zich daardoor beperkt tot een inschatting van de ontwikkeling van het budget. Daaruit blijkt dat voor cultuureducatie bij 77% van de gemeenten het budget gelijk is gebleven, bij 18% het budget is verhoogd en bij slechts 5% het budget is verlaagd ten opzichte van de vorige collegeperiode. Cultuurparticipatie laat een vergelijkbaar beeld zien: bij 72% bleef het budget gelijk, bij 19% nam het toe en bij 9% is het afgenomen. Redenen voor toe- en afnamen zijn het belang dat de politiek hecht aan deze domeinen, stijgende cofinancieringskosten (voor stijging) en bezuinigingen (voor afname) (Hageman et al., 2022, p. 30).

Ook is er onderzoek gedaan naar het beleidsinstrumentarium van de gemeenten. We zien een brede scope in doelstellingen en doelgroepen van het gemeentelijk beleid. Daarbij horen ook diverse beleidsinstrumenten (Hageman et al., 2022): 'Voor cultuureducatie gebruiken de meeste gemeenten meerjarige (86%) en incidentele subsidies (51%). Voor cultuurparticipatie gebruiken ze juist vaker incidentele subsidies (87%) en iets minder vaak meerjarige subsidies (74%). Een ander veelgebruikt beleidsinstrument is het aanstellen van een speciale functionaris (80%), zoals een cultuurcoach, cultuurmakelaar of cultuurscout. Bijna vier op de vijf gemeenten (78%) financiert deze vanuit de BRC. Die wordt iets vaker ingezet voor cultuureducatie dan voor cultuurparticipatie. Bijna alle gemeenten (92%) hebben ook een speciale regeling voor minima, zoals via het Jeugdfonds Sport en Cultuur (67%), Stichting Leergeld (46%) of een andere regeling (62%).' (Hageman et al., 2022, pp. 49-50).

Een ander financieel beleidsinstrument waarin gemeenten een belangrijke rol in speelden is het beschikbaar stellen van coronasteun. Vanaf eind 2020 ontvingen gemeenten extra middelen met het doel de culturele sector te ondersteunen. Meer informatie over deze specifieke steungelden zijn te vinden in de synthesestudie *evaluatie coronasteun cultuursector* (2023). Ook vanuit gemeenten waren er gelden gereserveerd voor cultuurbeoefening, met name gericht op cultuureducatie. Amateurkunstverenigingen konden nauwelijks gebruikmaken van landelijke steunregelingen. Onderzoek in 2020 door de VNG en AEF laat zien dat de gemeentelijke middelen beperkt zijn en door de coronacrisis onder druk zijn komen te staan. Onderzoek van CBS in opdracht van OCW laat tevens zien dat de middelen voor kunst- en cultuureducatie zijn afgenomen sinds 2017, terwijl de totale middelen zijn gestegen (Bijlsma et al., 2023, pp. 93–98).

Afhankelijkheid gemeentelijk beleid

Gemeenten geven ook aan dat cultuur niet louter een taak is van deze decentrale overheidslaag. Het gaat om een samenspel tussen de overheidsdriehoek, de markt en samenleving. Overheden kunnen daarin verschillende rollen aannemen, zoals we ook hierboven zien bij de gemeente, maar moeten altijd samenwerken met andere overheidslagen om goed cultuurbeleid te voeren. Overheden zijn door het ontbreken van wettelijke taken vrij om zelf een koers te bepalen. Ze worden echter wel sterk gestuurd door landelijke regelingen (bijvoorbeeld CmK en de Brede SPUK). Met bovenwettelijk beleid weet het ministerie van OCW gemeenten dus op een bepaalde manier te sturen aan beleidsvoering te doen (Hageman et al., 2022, p. 5).

Dat wil niet zeggen dat het ontbreken van wettelijke afspraken geen consequenties heeft. Iets wat we later in dit onderzoek ook bij de provinciale rolopvatting tegenkomen. Hageman et al. (2022) stellen dat gemeenten wet- en regelgeving missen om budget voor cultuurbeoefening veilig te stellen en om beleid af te dwingen. Gemeentelijke beleidsmedewerkers vinden dat wel van belang: subsidies zijn het primaire beleidsinstrument van gemeenten, en daar is tenslotte budget voor nodig. *Cultuur in beeld* laat ook zien dat gemeenten de grootste financier zijn van cultuur (Hageman et al., 2022, p. 8). Vanuit onderzoek is er op dit moment geen budgettaire uiteenzetting van de diverse facetten van cultuurbeoefening voor de gemeenten. Het CBS geeft daarover wel enkele algemene cijfers. Belangrijk is om op te merken dat het hier gaat over de totale cultuurlasten van gemeenten (en provincies) en niet louter om cultuurbeoefening. Gemeenten gingen van € 1.854.000.000 in 2017 naar € 2.061.000.000,- in 2021. Voor provincies steeg het van € 303.000.000,- in 2017 naar € 325.000.000,- in 2021 (CBS, 2022a).

Gemeenten onder de loep

Het onderzoek van Hageman et al. (2022) laat ook zien dat er grote verschillen zijn tussen grote en kleine gemeenten. Zo hebben de vier grootste gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag) net als het Rijk een vierjarige subsidieverdeling en ziet het er in kleine gemeenten weer heel anders uit. We nemen twee gemeenten met een verschillend profiel als voorbeeldcasus. Daarin beschrijven we niet het volledige cultuurbeoefeningsbeleid, maar omschrijven wat er bekend is vanuit onderzoek. Dit beeld is beperkt.

Voorbeeld 1 Gemeente Den Haag

Den Haag is een van de grootste vier gemeenten van Nederland. Er zijn diverse onderzoeken over het cultuurbeleid en het culturele aanbod van Den Haag. Zo'n 46% van de inwoners doet in 2022 incidenteel of frequent aan cultuurbeoefening (cultuurparticipatie) in de vrije tijd. De meest gedane individuele beoefening is schrijven, gevolgd door het bespelen van een muziekinstrument, fotografie en film. Theater en dans worden het meest in groepsverband beoefend. Er is een daling van 41% naar 30% in het aantal beoefenaars dat lid is van een van de 130 Haagse verenigingen of van een informele groep (CultuurSchakel, 2022). In 2019 publiceerde de Erasmus Universiteit een onderzoek naar diversiteit in de cultuursector van Den Haag. In dit onderzoek toont men aan dat er in toenemende mate aandacht is voor diversiteit bij culturele instellingen in Den Haag (Berkers et al., 2019). Het onderzoek gaat verder echter niet specifiek in op cultuurbeoefening en laten we daarom verder buiten beschouwing. In 2021 onderzocht DSP-groep onder meer het meerjarenbeleidsplan kunst en cultuur van Den Haag. In deze evaluatie kijken ze naar het subsidiesysteem en welke verbeterpunten er mogelijk zijn (Nijboer & Van der Horst, 2021).

De Haagse gemeenteraad heeft in 2019 het Beleidskader Kunst en Cultuur 2021 – 2024 vastgesteld met een financieel kader van € 56,2 miljoen op jaarbasis. Daarvoor is specifiek € 480.000 opgenomen voor cultuureducatie. Verdere uitsplitsing voor cultuurbeoefening blijft in onderzoek uit (Nijboer & Van der Horst, 2021). Gemiddeld besteedt de gemeente Den Haag € 103,- per inwoner aan cultuur (CultuurSchakel, 2022). In het beleidskader benoemd de gemeente wel het belang van cultuureducatie voor iedereen. Het onderzoek wijst echter uit dat thema's als cultuureducatie- en participatie niet goed vertaald zijn naar subsidiecriteria (Nijboer & Van der Horst, 2021, pp. 10–12).

Voorbeeld 2 Gemeente Dordrecht

In 2023 publiceerde het Onderzoekcentrum Drechtsteden een behoefteonderzoek naar cultuur. Hierin komt naar voren dat 52% van de ondervraagden aan actieve cultuurbeoefening doet. Daarin zijn fotografie, film, video, zingen en muziek maken het meest populair, maar ook erfgoedbeoefening wordt genoemd. Ruim een derde doet dit in georganiseerd verband. Kijkend naar eerder onderzoek uit 2019 is het aandeel dat aan cultuurbeoefening doet ongeveer gelijk gebleven. Inwoners van Dordrecht vinden cultuurbeoefening belangrijk als ontspanning, omdat het 'leuk is om te doen', maar ook vanwege het contact met anderen (wanneer men dit in georganiseerd verband doet) en de ontwikkeling van hun creativiteit. Redenen dat men niet of minder aan cultuurbeoefening doet is onder meer tijd en prioritering (Schalk & Van den Boogaard, 2023, pp. 6–8). Uit onderzoek vinden we weinig over gemeentelijke maatregelen rondom cultuurbeoefening. De Cultuurnota 2020 – 2024 'De kracht van cultuur voor en door iedere Dordtenaar' biedt wel veel inzichten. Deze valt echter buiten de scope van dit onderzoek, daarom verwijzen we voor verdieping naar deze cultuurnota.

In een evaluatieonderzoek wordt tevens weinig gesproken over beleidsmaatregelen die de gemeente inzet voor het bevorderen van cultuurbeoefening. Wel is er in 2021 een evaluatieonderzoek gepubliceerd naar cultuuronderwijs in het Dordtse basisonderwijs. Hierin kijkt men terug op het sinds 2018 vernieuwde Cultuurmenu en Cultuureducatie met Kwaliteit. Hierin is terug te

zien dat 33 van de 50 Dordtse scholen het Cultuurmenu waarderen met een 3,7 op een schaal van 5. Binnen 58% van de ondervraagde schoollocaties is er in 2020 een Interne Cultuurcoördinator aanwezig en heeft 90% een visie op cultuureducatie. Zo'n 36% doet mee aan het Rijksprogramma CmK en 59% is van plan mee te doen in de periode 2021 – 2024. Het is niet bekend of dit aantal ook gehaald is (Gemeente Dordrecht, 2021).

Naast dat gemeenten met hun cultuurbeleid brede cultuurdeelname willen bevorderen, is beleid ook steeds meer gericht op de verbinding met andere domeinen als zorg en/of welzijn. Diverse domeinen kunnen krachten bundelen om cultuur in te zetten voor brede maatschappelijke opgaven. Verbindingen worden gemaakt omdat beleidsmedewerkers het besef hebben dat maatschappelijke vraagstukken vragen om een integrale blik. Doorgaans is er echter weinig sprake van samenhang of integrale nota's. In de beleidsuitvoering zien we wel al meer integraliteit. Zo zijn er diverse beleidsinstrumenten als netwerkvorming, prestatieafspraken en monitoring (Van Dijk et al., 2022, pp. 5–8). Domeinoverstijgend werken gaat echter niet vanzelf. Bevraagde gemeenten zien veel uitdagingen als financiering, draagvlak, cultuurverschillen, capaciteit, tijd en facilitering van monitoring en evaluatie. Er is weinig ruimte voor experiment in zowel tijd als geld. Ook zijn gemeentelijke budgetten vaak verkokerd en kunnen ze lastig voor andere domeinen worden ingezet. Mogelijke oplossingen die worden genoemd zijn het instellen van speciaal aangestelde functionarissen met een aanjaagfunctie en het opbouwen van gezamenlijke werkervaring in pilotprojecten (Van Dijk et al., 2022, pp. 8–9).

Tabel 7 Waarden van cultuur, met tussen haakjes het aantal gemeenten dat dit noemt in een nota

Op microniveau (het individu)	Op mesoniveau (directe leefomgeving van het individu)	Op macroniveau (gemeente als geheel)
<ul style="list-style-type: none"> • Identiteitsvorming (5) • Welzijn (3) • Fysieke gezondheid (3) • Zingeving, kwaliteit van leven (2) 	<ul style="list-style-type: none"> • Vergroten sociaal netwerk (4) • Meedoen aan de maatschappij (3) 	<ul style="list-style-type: none"> • Aantrekkelijk woon- en werkomgeving (3) • Leefbaarheid (3) • Gemeenschappelijke identiteit en tolerantie (2) • Welvaart (1)

Algemene tendens binnen het ambtelijk apparaat van onderzochte gemeenten is dat het nu goed lijkt te gaan met het cultuurbeoefeningsbeleid: bijna alle gemeenten hebben tenslotte eigen subsidieregelingen waarmee ze aanbieders en verenigingen ondersteunen, maar er blijft een bepaalde mate van 'fragiliteit'. Die fragiliteit zien we vooral terug binnen de amateurkunstsector. Cultuurbeoefening heeft een relatief marginale positie binnen de lokale politiek, het gemeentelijk beleid en de ambtelijke organisatie. Ambtenaren benoemen ook het voortdurende 'gevecht' om cultuur op de agenda te behouden en op de loer liggende bezuinigingen en kerntakendiscussies. Daardoor moeten ook keuzes worden gemaakt in het instrumentarium. Wat opvalt aan de analyse van LKCA is dat cultuurbeoefening over het algemeen belegd is bij één ambtenaar, die in het merendeel van de gevallen ook nog andere culturele onderwerpen onder de hoede heeft. Een ambtenaar die op dit beleidsterrein dus van groot belang is. Het cultuurbeoefeningsbeleid leunt sterk op de inzet en vaardigheden van deze beleidsmedewerkers (Hageman et al., 2022, pp. 5–7). Ook moeten we de huidige stand van zaken in perspectief plaatsen. We zien nu een stijging van de gemeentelijke cultuurbudgetten en de integrale aandacht

binnen het gemeentehuis, maar als we verder terugkijken zien we dat er veel is afgebouwd binnen de gemeentelijke ondersteuning. Daar gaan we in de paragraaf cultuurparticipatie verder op in.

5.1.2 Cultuureducatie

De evaluaties van de regelingen CmK en Impuls Muziekonderwijs laat zien dat door landelijke sturing er meer aandacht voor cultuureducatie is op gemeentelijk niveau (Hoogeveen et al., 2019, p. 13). Dit zien we niet direct terug in de gemeentelijke financiering van cultuuronderwijs. Er is een daling van € 192.600.000,- in 2017 naar € 188.100.000,- in 2021 (CBS, 2022).

Een belangrijk instrument voor gemeenten om in te zetten voor het bevorderen van cultuureducatie binnen én buiten school zijn de cultuurcoaches (onderdeel van de Brede SPUK). We hebben eerder in dit stuk gezien hoeveel cultuurcoaches actief zijn. In eerdere perioden deed 99% mee aan de Brede SPUK. Inmiddels weten we dat 100% de regeling voor de nieuwe periode heeft aangevraagd. Specifiek vanuit de BRC zetten 276 gemeenten cultuurcoaches in (Heijnen et al., 2022, p. 11). De BRC-regeling is een co-financieringsregeling. Deze financiering wordt door veel gemeenten niet volledig zelf gedaan, maar in samenwerking met diverse partijen (Van Miert et al., 2017, p. 33):

Tabel 8 Cofinanciering cultuurcoaches

	Gemeenten
School voor primair onderwijs	66%
Muziekschool	26%
School voor voortgezet onderwijs	20%
Bibliotheek	18%
Centrum voor de kunsten	16%
Overig	12%
Commerciële culturele instelling	6%
Kinderopvang	4%
Museum/erfgoedinstelling	4%
Dans- theatergezelschap	4%
Bedrijfsleven	2%
Provincie	2%
Mbo	2%
Theater/schouwburg	2%

Tabel 9 Overzicht aantal combinatiefunctionarissen en fte casusgemeenten 2022

Aantal inwoners	Fte cultuur	Aantal cultuurcoaches	Fte sport en bewegen	Aantal inwoners per 1 fte cultuurcoaches	Aantal inwoners per 1 fte sport
A. meer dan 100.000	4,5	6	28,5	40.917	6.461
B. Meer dan 100.000	10	X	27	16.170	5.989
C. Tussen de 60.000 en 90.000	4	X	6,8	21.100	12.412
D. Tussen de 30.000 en 60.000	2,4	3	2,7	22.375	19.889
E. Minder dan 30.000	0,4	1	2,4	59,250	9,875
F. Minder dan 30.000	0,4	1	2,1	48.259	9.190
Gemiddeld	3,61		11,5	27.858	9.559

De bovenstaande tabel geeft van een aantal casusgemeenten van verschillende grootte weer hoeveel combinatiefunctionarissen en fte er zijn. Over het algemeen zijn gemeenten positief over de regeling en het functioneren van de cultuurcoaches. We zien echter ook dat het aantal fte voor cultuur door meer gemeenten niet toereikend wordt geacht (Van Miert et al., 2017, p. 37). Dat men tevreden is, zien we ook terug in de resultaten over de jaren heen. Zo zijn er meer cultuurcoaches ingezet dan vooraf werd beoogd, worden doelstellingen behaald en doen veel gemeenten mee. We zagen eerder echter al dat van Bergen et al. (2021) in hun onderzoek naar de regeling benoemen dat het hier om percepties van de resultaten gaat, en dat zulke gegevens geen antwoord geven op de vraag wat het concrete effect van de regeling is op de doelstellingen. Er zijn daarnaast ook nog winsten te behalen: middelen moeten structureler worden gemaakt, er is nog meer vraag naar cultuurcoaches en er is meer visie op integraliteit nodig (Van Miert et al., 2017, pp. 44-45).

Bij Rijks- en fondsgesubsidieerde instellingen zien we dat ze voor het merendeel op de hoogte zijn van gemeentelijk beleid (79%). Dit heeft mede te maken met veranderingen in de ondersteuningsstructuur, met name in de grote gemeenten. Gemeenten ondersteunen en subsidiëren de makelaarsfunctie van deze instellingen, waardoor aanbod van en advies over cultuur-educatie gescheiden zijn. Net als bij de gemeenten zien we dat Rijks- en fondsgesubsidieerde instellingen goed op de hoogte zijn van het provinciaal beleid (Beekhoven et al., 2015, p. 98).

5.1.3 Cultuurparticipatie

Op dit moment is er nog geen landelijk dekkend onderzoek naar het cultuurparticipatiebeleid van gemeenten dat een goed algemeen beeld geeft van alle gemeenten van Nederland. Wel zijn er onderzoeken specifiek gericht op een domein of gebied. Een voorbeeld is het onderzoek van

Kruis en Bisschop Boele (2023) naar muzikeducatie in Noord- en Oost-Nederland. Hierin laten ze zien dat 61 van de 175 (35%) van de gevonden muziekinstituten op de een of andere manier ondersteuning krijgt van gemeenten. Van de 122 onderzochte gemeenten ondersteunen 54 gemeenten een muziekschool of kunstinstelling die naschoolse muzikeducatie aanbiedt. In 15 van de 122 gemeenten faciliteert de gemeente in de vorm van bijvoorbeeld een cultuurgebouw. In 53 van de 122 gemeenten is er geen sprake van ondersteuning (Kruis & Bisschop Boele, 2023, p. 27).

Dat er steeds minder ondersteuning is vanuit gemeenten, is volgens het BMC-rapport *'Revitalisering van de amateurkunst'* het resultaat van bezuinigingen bij overheidslagen op amateurkunst sinds de jaren '70. Er zijn inderdaad indicaties dat er bezuinigingen zijn geweest, zo zien we onder meer verschuivingen in de ondersteuningsstructuur richting cultuureducatie en zijn veel gesubsidieerde centra voor de kunsten en muziekscholen weggefallen, maar de CBS-cijfers waar in het rapport naar wordt gerefereerd geven geen indicatie voor bezuinigingen op de amateurkunsten (CBS, 2023; in Vulpen et al., 2021, p. 25). Gemeenten zijn hoe dan ook nog steeds een belangrijke partij in het ondersteunen van amateurkunsten en lokale steunfunctie-instellingen. Gemeenten zijn dan ook nog altijd de grootste subsidient en stimuleren actief projecten binnen de amateurkunsten. De lokale ondersteuningsinfrastructuur is echter wel sterk veranderd, en dat werkt door op amateurkunstgroepen (Vulpen et al., 2021, p. 23).

Gemeenten bezuinigden de laatste decennia op centra voor de kunsten en muziekscholen, al besteden kleine gemeenten nog steeds zo'n 80% tot 90% van hun budget aan centra voor de kunsten, muziekscholen en bibliotheken. Gemeentelijke bezuinigingen raken deze voorzieningen drastisch en resulteren daarmee in bezuinigingen voor het amateurkunstveld. Stichtingen worden opgeheven, personeel wordt ontslagen en docenten gaan verder als zzp'er, al dan niet in een docentencollectief. Door gemeentelijke bezuinigingen is het domein cultuurparticipatie nog meer een private sector geworden die slechts nog op enkele onderdelen ondersteuning krijgt. En dat is zorgelijk, aldus de Raad voor Cultuur in 2015. Want landelijke cultuurambities zijn enkel haalbaar als er lokaal voldoende investeringen worden gedaan (KWINK et al., 2017, p. 67). Ook focust de gemeentelijke ondersteuning, net als de algehele ondersteuningsstructuur, zich sterk op het formele veld. Er is weinig onderzoek naar informele verbanden en de gemeentelijke ondersteuning daarvan, wat een indicatie geeft dat deze verbanden ook beperkt in beeld zijn binnen het gemeentehuis.

5.1.4 *Immaterieel erfgoed*

De beleidsdoorlichting Erfgoed stelt dat gemeenten meer aandacht zouden moeten besteden aan immaterieel erfgoed. Het is slechts belegd in het ambtelijk bestel, waardoor het onvoldoende een plek krijgt in de beeldvorming (Van der Horst et al., 2021, p. 96).

5.1.5 *Erfgoedparticipatie*

Lang niet alle gemeenten hebben erfgoedbeleid geformuleerd. Desondanks is er wel aandacht voor de uitvoering van de wettelijke taken op het gebied van monumentenzorg en archeologie. De uitvoering is onderdeel van het ruimtelijk of omgevingsbeleid en de daarbij behorende procedures en regelgeving (Van der Horst et al., 2021, p. 52). De *Monitor monumenten en*

archeologie gemeenten van de Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed geeft een actueel overzicht op hoofdlijnen van hoe de Nederlandse gemeenten invulling geven aan erfgoedtaken. Hierin is gevraagd of en hoe gemeenten inwoners betrekken bij erfgoed en of inwoners hun visie kunnen geven op de weging van erfgoedbelangen in ruimtelijke planvorming.

Tabel 10 Wijze waarop de inwoners door de gemeente worden betrokken bij het erfgoed (2021)

Bij nieuwe beleidsontwikkelingen krijgen inwoners de mogelijkheid om mee te denken	72%
De gemeente betreft inwoners bij herbestemming van het erfgoed	33%
Inwoners agenderen erfgoed op politieke avonden van de gemeenteraad	32%
Gemeentebestuurder overlegt regelmatig met belangenorganisatie(s)	50%
Gemeente gebruikt sociale media om inwoners te informeren over het erfgoed	54%
Anders	12%

Monitor Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed (2021).

Burgerparticipatie bij erfgoed

Burgers worden in 81% van de gemeenten betrokken bij het erfgoed. Dit krijgt op diverse manieren vorm. Gemeenten informeren hun inwoners over het erfgoed en organiseren mogelijkheden voor participatie. Daarnaast is er bij de helft van de gemeenten regelmatig overleg tussen het gemeentebestuur en belangenorganisatie(s).

Als gemeenten erfgoedbeleid ontwikkelen is er vaak ruimte voor erfgoedverenigingen en -stichtingen om mee te denken en te praten. De gemeente Amstelveen geeft bijvoorbeeld aan dat ze in de afgelopen collegeperiode met participatie en communicatie breed hebben ingezet op het lokale erfgoed. Hierdoor kreeg het lokale erfgoed een belangrijke impuls, met initiatieven vanuit de samenleving en vanuit de gemeenteraad. Gemeenten waar geen of weinig betrokkenheid van burgers bij het erfgoed is geven aan dat corona en gebrek aan voldoende capaciteit hierbij de belangrijkste belemmeringen zijn.

Burgerparticipatie erfgoedbelangen in ruimtelijke planvorming

De betrokkenheid van burgers rond erfgoedbelangen in beleid rond ruimtelijke planvorming ligt met 42% lager dan de betrokkenheid van burgers bij het erfgoedbeleid (81%) zelf. Door de nadruk op de wettelijke taken en de relatie met de regelgeving ruimtelijke ordening lijkt het erfgoedbeleid zich hoofdzakelijk te richten op fysiek erfgoed met een formele status. Participatie kost tijd en vereist de nodige vaardigheden. Het ontbreekt gemeenten vaak aan beleidsruimte om participatieprojecten uit te voeren. Daarnaast geven gemeenten aan dat de kennis en kunde ontbreken om participatieprojecten in het erfgoed domein te faciliteren (Van der Horst et al., 2021, pp. 17 en 53).

5.2 Het cultuurbeoefeningsbeleid van provincies

5.2.1 Provinciale rol

In 2022 en 2023 hebben diverse partijen (Berenschot, Cultuur Oost, LKCA) onderzoek gedaan naar de provinciale rol in het cultureel bestel. Waar zowel Berenschot als Cultuur Oost een brede kijk op het culturele veld hanteerde, specificeert het LKCA-onderzoek zich op

cultuurbeoefening. LKCA laat zien dat de rol van provincies diffuus is en afhangt van onder meer het enthousiasme van de gedeputeerde en/of beleidsmedewerkers en van rijksbeleid. Goossens en Neele (2023) benoemen het belang van de rol van de provincie, maar signaleren ook onduidelijkheid over de rol opvatting. Dit resulteert in (grote) regionale verschillen in zowel de rol en het instrumentarium. Ook hier komt de roep om één overheid en wettelijke verankering wederom terug (Goossens & Neele, 2023, pp. 4–8).

Ook Berenschot (Wijn et al., 2022) erkent het belang van het optreden als één overheid. Het centrale punt van hun analyse is dat *'het culturele bestel moet worden beschouwd als een samenspel van in elkaar grijpende tandwielen'* (Wijn et al., 2022, p. 21). In opdracht van het IPO publiceerde Berenschot een visie op de provinciale rol. Tevens bevelen ze aan om op te treden als aanjager van innovatie en talentontwikkeling en pleiten ze voor een hernieuwing van het *Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen cultuur OCW, IPO en VNG*. Wanneer er meer opheldering is over de onderlinge rol opvatting kan men steven naar onder meer het verankeren van cultuur, verankeren van de provinciale rol en taak en het identificeren van witte vlekken (Wijn et al., 2022, p. 4).

Provincies hebben dus een rol, maar hebben een aanzienlijk kleiner beleidsinstrumentarium en aantal subsidierelaties met de culturele sector dan gemeenten of het Rijk. Resultaat hiervan is dat er ook aanzienlijk minder budget beschikbaar is, iets wat we ook al zagen in de voorgaande paragraaf. Er is ook minder coronasteun naar provincies gegaan ten behoeve van de culturele sector. Meer informatie over deze steun is eveneens te vinden in de synthesestudie *Evaluatie coronasteun cultuursector* (Bijlsma et al., 2023).

De uitgaven aan cultuur vanuit provincies zijn aanzienlijk lager dan die van gemeenten. Gemiddeld wordt er vanuit de gemeente € 108,- uitgegeven per inwoner, tegenover € 18,- vanuit de provincie (Veenstra et al., 2021, p. 39). De publicatie van Veenstra et al. (2021, p. 39) geeft een duidelijke weergave in twee figuren hoe de cultuurlasten van de drie overheidslagen zich tot elkaar verhouden. Belangrijk is om hierin op te merken dat het niet enkel om cultuurbeoefening gaat, maar om cultuur in de breedte. Daarin valt het op dat in provincies waarin cultuur veel eigen inkomsten genereert (Noord-Holland en Zuid-Holland), de provincie overwegend weinig per inwoner aan cultuur uitgeeft. Dit kan erop wijzen dat provincies vooral geld besteden aan cultuur wanneer het aanbod zelf niet veel of genoeg inkomsten genereert (onder meer Zeeland en Friesland). Ook zien we dat sterk stedelijke gebieden de grootste Rijksbijdrage ontvangen. Veenstra et al. (2021) laten in hun publicatie ook de grote inkomstenverschillen, zowel in eigen inkomsten als subsidies, zien tussen de diverse provincies.

Provincies onder de loep

Een belangrijke bron voor informatie over de stand van cultuurbeoefening in de provincies zijn de provinciale cultuurmonitors. Deze zijn regelmatig geraadpleegd in onderzoek naar de rol van de provincie en deze kennissynthese. De provinciale context is echter te specifiek om deze volledig te integreren binnen deze kennissynthese. Daarom verwijzen we voor een verdieping van het provinciaal beleid en de staat van cultuurbeoefening naar deze provinciale monitors. Ze schetsen echter wel een belangrijk beeld, daarom nemen we – net als bij de gemeenten – twee provincies op in dit rapport ter illustratie. Daarvoor gebruiken we de meest recente provinciale monitors van Gelderland en Drenthe. Ook hier geven we geen volledige

beschrijving van het cultuurbeoefeningsbeleid, maar schetsen we een beeld op basis van onderzoek.

Voorbeeld 1 provincie Gelderland

In de provincie Gelderland is er een lange traditie van provinciale beleidsaandacht voor cultuurbeoefening. Cultuureducatie- en participatie hebben in het coalitieakkoord 2019 – 2023 dan ook een belangrijke plek (Goossens & Neele, 2023, p. 34). Onderzoeken van de provinciale steuninstelling Cultuur Oost en LKCA laten zien dat de provincie verschillende beleidsrollen aanneemt. Cultuur Oost stelt dat er vijf rollen zijn waarmee de provincie aantoonbare impact heeft en dat de provincie daarmee stevige instrumenten in handen heeft. In haar stimulerende rol heeft de provincie voornamelijk initiatieven gestimuleerd op het gebied van cultuureducatie en amateurkunst (Schouwenburg & Van den Brink, 2022). Bevordering van cultuurbeoefening gaat onder meer via provinciale steunfunctie-instellingen en regelingen als Retourtje Cultuur Gelderland, Jeugdfonds Sport en Cultuur Gelderland en de Cultuur- en erfgoedpacten en regioplannen (Goossens & Neele, 2023, p. 76). Voor cultuureducatie is er vanuit de provincie via CmK voor de beleidsperiode 2019 – 2023 zo'n € 1.151.679 beschikbaar (Goossens & Neele, 2023, p. 34). De provincie Gelderland geeft in totaal € 54.506.000,- aan cultuur uit (Bijster et al., 2022). Onderzoek van LKCA laat zien dat er in 2022 een begroting van € 4.311.811,- is voor cultuureducatie- en participatie (Goossens & Neele, 2023, p. 35).

Het is lastig om te stellen dat stimuleringsmaatregelen en beleidsinstrumenten effectief zijn. Tevens blijven we in deze publicatie weg van evaluatieonderzoek. Daarom kijken we louter naar de aantallen van beoefenaars. In Gelderland zijn er relatief meer amateurkunstbeoefenaars dan gemiddeld in Nederland. Vergeleken met de andere provincies staat het op de derde plaats in 2017 en 2020. Men ziet wel een daling in het aantal beoefenaars dat les, workshops of cursussen volgt; slechts een derde van de beoefenaars heeft in 2021 les. De Gelderse cultuurpeiling laat zien dat 42% aan cultuurbeoefening doet in de strikte zin en 54% in de brede zin. Aan cultuurbeoefening is men bereid om € 24,- per maand uit te geven. Het aantal amateurkunstverenigingen neemt dan weer toe: in 2018 waren dit er 1400, in 2021 is dat gestegen naar 1600 verenigingen. Hiermee staat het op een middenmootpositie in vergelijking met andere provincies. De amateurkunstverenigingen scoren tevens hoog op de maatschappelijke oriëntatie die ze hebben. Dit wil zeggen dat de verenigingen zich samen met partners inzetten voor de lokale samenleving (Bijster et al., 2022).

Voorbeeld 2 provincie Drenthe

Het culturele aanbod is in Drenthe als meest dunbevolkte provincie ook relatief beperkt. Drenthe heeft daarentegen wel de op een na grootste provinciale uitgave voor cultuur en maatschappij per inwoner. Er is dan ook een ruim beleidsinstrumentarium voor cultuurbeoefening (Goossens & Neele, 2023). De provincie Drenthe ziet cultuureducatie als belangrijk onderdeel van de maatschappelijke waarde van het culturele aanbod in de provincie (Veenstra et al., 2021). De provincie heeft een sociale agenda, waarin inclusiviteit, het bereiken van kwetsbaren met cultuur en cultuurdeelname voor iedereen centraal staan. Regelingen zijn onder meer CmK, Culturele Mobiliteit, Gekleurd Grijs [programma met culturele activiteiten, speciaal voor senioren] en Podium Platteland (Goossens & Neele, 2023).

In de provincie is K&C Drenthe de provinciale steuninstelling die onder meer de uitvoering van CmK op zich neemt. In 2019 doet in Drenthe 94% van de basisscholen (236 van de 270) mee aan het programma. Dit was binnen CmK 2 het hoogste bereik van alle provincies. Daarnaast zijn in samenwerking met aanbieders als Scala, ICO en De Kunstbeweging vier icc-cursussen georganiseerd. In 2019 waren er ruim 500 leerkrachten opgeleid. Naast CmK faciliteert K&C Drenthe ook het programma Cultuurmenu waarin leerlingen jaarlijks de mogelijkheid hebben professionele kunsten te bezoeken. Hieraan hebben 26.000 leerlingen deelgenomen in de vorm van voorstellingen, workshops en excursies (Veenstra et al., 2021, pp. 23-24).

5.2.2 Cultuureducatie

Ook voor cultuureducatie geldt een gedeelde verantwoordelijkheid voor de gehele overheidsketen. Provincies spelen voornamelijk een rol in de tweedelijns ondersteuning, in het bevorderen van de kwaliteit en voor het zorgen van regionale spreiding (Wijn et al., 2023, p. 29). We zien dat alle provincies ook daadwerkelijk een rol innemen rondom cultuureducatie. In alle provincies is er een provinciale steunfunctie-instelling die (mede) wordt gefinancierd door de provincies en is er met diverse regelingen aandacht voor dit beleidsdomein. Daarin zijn regelingen van het Rijk sterk sturend (Goossens & Neele, 2023). Ook de evaluatie van de regelingen CmK en Impuls Muziekonderwijs laat zien dat door landelijke sturing er meer aandacht voor cultuureducatie is op provinciaal niveau (Hooegeven et al., 2019, p. 13). Het algemene beeld is dat het cultuureducatiebeleid van de provincie sterk afhankelijk is van regelingen vanuit het Rijk. Daarin is voornamelijk Cultuureducatie met Kwaliteit sterk sturend geweest. Naast dit soort regelingen is de steunfunctie-instelling die eerder voorbijkwam het belangrijkste beleidsinstrument om te sturen op cultuureducatie. Mede hierdoor heeft de provincie een belangrijke rol voor cultuurbeoefening. Deze rol opvatting is, zoals we eerder zagen, ook binnen cultuureducatie niet eenduidig. Provincies nemen in meer of mindere mate een prominente rol aan, wat deels komt door het ontbreken van een wettelijke taak (Goossens & Neele, 2023).

Tabel 11 Provinciale bijdrage cultuureducatie in miljoenen

Jaar	2017	2019	2020	2021
Kunst- en cultuureducatie	17	15	16	18

5.2.3 Cultuurparticipatie

De laatste decennia is er in diverse provincies bezuinigd op de specifieke ondersteuningsinstelling voor amateurkunst of heeft de steunfunctie-instelling een andere taakstelling gekregen die meer gefocust is op cultuureducatie (Vulpen et al., 2021, p. 25). Regelingen als CmK waren een stimulans voor provincies om meer op educatie in te zetten, wat resulteerde in de verschuiving van budgetten. In enkele provincies, zoals Noord-Holland, is/was het beleid op actieve cultuurparticipatie en amateurkunst zelfs volledig verdwenen (Goossens & Neele, 2023; Vulpen et al., 2021). Recente beleidsontwikkelingen en stimuleringsregelingen vanuit het Rijk zorgen er echter voor dat er steeds meer (beleids)aandacht vanuit de provincie komt voor amateurkunst en dat daarmee ook steeds meer steunfunctie-instellingen zich gaan focussen op dit domein van cultuurbeoefening.

5.2.4 Erfgoedparticipatie

‘Het erfgoedbeleid van provincies kent op hoofdlijn twee componenten: erfgoed in relatie tot het ruimtelijk beleid (cultuurhistorie: (rijks)monumenten, archeologie en cultuurlandschap) en erfgoed in relatie tot het cultuurbeleid (geschiedenis, identiteit, collecties, taal, verhalen en archieven en musea). Provincies hebben (subsidie)regelingen voor erfgoedprojecten en subsidiëren erfgoedorganisaties (waaronder de erfgoedhuizen), musea, archieven en de provinciale depots voor bodemvondsten en zijn betrokken bij de restauratie opleidingsprojecten. Hoe de provincies dat doen verschilt per provincie en wordt vastgelegd in cultuur- en erfgoedbeleidsnota’s.’ (Van der Horst et al., 2021, p. 49).

Net als in gemeenten wordt ook in provincies (Van der Horst et al., 2021, p. 51) in meer of mindere mate ruimte gemaakt voor het betrekken van burgers bij erfgoedbeleid. Dat kan bijvoorbeeld vorm krijgen door vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud van lokale monumenten. Sommige provincies gebruiken ook actief het begrip erfgoedgemeenschap en stimuleren de ondersteuning van deze vorm van erfgoedbeoefening. Het beleid is in provincies ook vaak gekoppeld aan ruimtelijk beleid met een focus op het fysieke erfgoed. Er is bij provincies behoefte aan meer ruimte voor participatie en initiatief. Het Verdrag van Faro is van belang om dit ook daadwerkelijk op de beleidsagenda te krijgen.

5.2.5 Immaterieel Erfgoed

Er is vanuit onderzoek weinig bekend over het beleid dat provincies voeren op immaterieel erfgoed. Van der Horst et al. (2021, p. 51) noemen dat immaterieel erfgoed leeft bij een deel van de provincies, maar dit wordt verder in hun onderzoek niet besproken. Een recente evaluatie van het immaterieel erfgoedbeleid noemt Overijssel en Flevoland als concrete voorbeelden waar de provincie beleidsmatig inzet op immaterieel erfgoed (Borghuis & Meijer 2023: 20).

5.3 Het cultuurbeoefeningsbeleid van het Rijk

5.3.1 Landelijke rol

De laatste decennia geniet cultuuronderwijs ook landelijk een toenemende beleidsaandacht, voor zowel de kunstvakken als het daarin gerelateerde cultureel erfgoed. Meer recentelijk zien we ook steeds meer aandacht voor de amateurkunstsector in de vorm van onder meer een Nationaal Akkoord Amateurkunst. Groei is waarneembaar in zowel gedachtewisselingen van ambtenaren als in formele overleggen van bewindslieden en Kamerleden. Ook is er een sterke toename in de behoefte aan wetgeving, voorlichting en additionele geldstromen voor een sterke kwaliteit van hert cultuuronderwijs (Hagenaars, 2020, pp. 269–270). Sinds 2013 steunt de overheid culturele instellingen ook financieel om te werken aan doorlopende leerlijnen voor het leergebied kunstzinnige oriëntatie (Konings, 2020, p. 17). Maar er zijn natuurlijk tal van regelingen, subsidiestromen en beleidsinstrumenten waarmee de landelijke overheid de culturele sector ondersteunt. Belangrijkste hiervan is de BIS, inclusief Rijkscultuurfondsen, waarmee jaarlijks zo’n € 490.000.000,- gemoeid is.

Piet Hagnaars geeft in zijn proefschrift een uiteenzetting van het cultuuronderwijsbeleid onder Den Uyl tot Rutte-III. In dit voorliggende onderzoek nemen we gezien de afbakening van tien jaar slechts een klein deel van de bevindingen uit de studie van Hagnaars mee, te kennen de kabinetten Rutte-II en Rutte-III. Tijdens het tweede kabinet van Rutte wil men met cultuuronderwijs de creativiteit van jongeren simuleren en zo innoverend vermogen ontwikkelen, om zo onze economie te versterken (Hagnaars, 2020, p. 272). Hier spreekt al een duidelijke economische waardebenadering uit. Een ander onderzoek naar culturele waarderingen in verschillende kabinetten laat hetzelfde beeld zien dat economische waarde van cultuur de boventoon voert in Rutte II. In het cultuurbeleid van Rutte III staat er een meer integrale waardebenadering in beleidsprogramma's met meer focus op de intrinsieke waarde van kunst en cultuur dan de instrumentele (Goossens, 2021, p. 3). We weten echter dat intrinsiek en instrumenteel een te smalle benadering is van het vraagstuk naar culturele waarden. Er worden meerdere onderscheiden gemaakt onder deze twee hoofdnoemers zoals economisch, sociaal, educatie (instrumenteel) en esthetisch en ervaring (intrinsiek). Wat opvalt is dat de educatiewaarde in alle recente kabinetten terugkomt. Cultuurbeoefening is dus een thema dat het afgelopen decennium onafgebroken op de landelijke politieke radar stond. Dit zien we duidelijk terug als we kijken naar de cultuurnota's en uitgangspuntennotities van de afgelopen tien jaar (Goossens, 2021, p. 52).

Omdat cultuurbeoefening een specifiek terrein is binnen de culturele sector, is het lastig grip te krijgen op de financiering, net zoals bij de gemeente en provincie. We hebben door cijfers van het CBS wel zicht op de algehele financiering van cultuur. Ook Berenschot schrijft over de rijksoverheidsfinanciering en onderscheidt in haar onderzoek *'in de schijnwerpers'* vijf geldstromen in de financieringsmix van cultuur. Te kennen: publieksinkomsten, private bijdragen, subsidies, inkomsten uit nevenactiviteiten en inkomsten uit opdrachten. Het onderzoek laat zien dat de inkomsten van de gesubsidieerde culturele sector tussen 2005 – 2019 met 22% zijn toegenomen. Dit staat tegenover een stijging van het bruto binnenlands product van 48% en 46% (Vinkenburg & Branten, 2023, p. 32).

Andere beleidsontwikkelingen en codes

Er is een veelheid aan beleidsontwikkelingen binnen het cultuurbeleid vanuit de Rijksoverheid. Twee die we daarin uitlichten is de herijking van de Canon van Nederland en het ontwikkelen van diversiteitsbeleid. In 2020 is de canon herijkt met als doel meer ruimte te bieden aan andere perspectieven op de geschiedenis. Niet alleen zijn er destijds meer vrouwen, vertegenwoordigers van minderheidsgroepen en minder 'Holland' in de canon opgenomen, ook zijn er personen en gebeurtenissen van de canon verbonden aan ontwikkelingen en verschijnselen elders en op wereldschaal (Driebergen et al., 2022, p. 10).

Zoals we eerder aanhaalden in dit onderzoek is één van de drie Codes [naast *Governance* en *Fair Pay*] gefocust op Diversiteit & Inclusie. Hiervan is LKCA penvoerder. Kwalitatief onderzoek van Boekmanstichting laat zien dat het merendeel uit de culturele sector achter het doel staat om de sector meer divers en inclusiever te maken. Er missen echter nog wel duidelijke kaders en richtlijnen (Rana & De Koning, 2023, p. 13). Zo is het vaak onduidelijk waar het D&I-beleid zich precies op richt en welke concrete stappen gezet moeten worden om een ideaalsituatie te verwezenlijken (Rana & De Koning, 2023, p. 5). Uit dit onderzoek blijkt niet hoe de culturele sector zich verder ontwikkelt op het gebied van diversiteit en inclusie. We zien wel dat

er vanuit onderzoek steeds meer aandacht is voor diversiteit, gelijkheid, inclusie, discriminatie en racisme in de cultuursector (Van Haeren & Nadimi, 2023; De Wit et al., 2023; Van der Leden, 2021). Felten en Slobbe (2023) constateren echter nog steeds dat in het algemeen weinig onderzoek wordt gedaan naar diversiteit en discriminatie in de cultuursector.

Felten en Slobbe (2023) laten wel zien dat er onderzoek is dat aantoont dat er in de kunst- en cultuursector gemiddeld iets minder diversiteit in afkomst is dan onder de landelijke bevolking. Dit gaat echter over de sector als geheel en niet specifiek over cultuurbeoefening. Ook laat onderzoek zien dat het lastig is om te stellen dat beleidsmaatregelen daadwerkelijk effectief zijn, omdat het streven naar diversiteit en inclusie niet hetzelfde is als bijvoorbeeld het bestrijden van discriminatie, racisme en uitsluiting. Het is lastig te stellen dat beleid effectief is op onder meer antidiscriminatie. Onderzoek toont immers aan dat in de culturele sector nog steeds sprake is van discriminatieproblemen op basis van diverse gronden (De Wit et al., 2023). Tieben en Vlaanderen (2023) laten zien dat de kunst- en cultuursector wel relatief hoog scoort op het gebied van genderdiversiteit in toezicht. Het gemiddelde aantal vrouwen neemt daarnaast toe; van 43% in 2021 naar 44% in 2022. Hiermee scoort de culturele sector het hoogst van alle (semi)publieke sectoren (Tieben & Vlaanderen, 2023, p. 12).

5.3.2 *Cultuureducatie*

Sinds de samenvoeging in 1994 van cultuur en onderwijs naar het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap is er onafgebroken aandacht geweest in beleid voor cultuureducatie. Het ministerie gebruikt in de eerste plaats wettelijk beleid voor het verankeren en stimuleren van cultuureducatie in het onderwijs. Het wettelijk beleidsinstrumentarium bestaat uit de kerndoelen voor primair en voortgezet onderwijs, het eindexamenvak CKV in het voortgezet onderwijs, bekwaamheidseisen voor onderwijspersoneel, de prestatiebox/lumpsumbekostiging en het toezichtkader van de onderwijsinspectie. Dit instrumentarium is weliswaar wettelijk, maar tegelijkertijd niet heel erg sturend of verplichtend. Scholen en schoolbesturen hebben veel speelruimte om eigen keuzes te maken ten aanzien van het al dan niet inzetten op cultuuronderwijs. Daarom maakt het ministerie ook gebruik van bovenwettelijke beleidsinstrumenten. Dat bestaat uit niet verplichtende stimuleringsprogramma's en subsidieregelingen, om scholen zo te verleiden toch meer werk te maken van hun cultuuronderwijs.

Het eerste bovenwettelijke grote stimuleringsprogramma was het in 1996 gestarte Cultuur en School, bedoeld om cultuureducatie meer aandacht en een vaste plaats in het onderwijs te geven. De gedachte daarachter was indertijd dat door het verdwijnen van het maatschappelijke zuilenstelsel de school, buiten het gezin om, de enige plek is waar iedereen op jonge leeftijd met kunst en cultuur in aanraking kan komen. Het programma richtte zich in sterke mate op de samenwerking tussen de culturele sector en het onderwijs. In 2013 werd dit programma opgevolgd door Cultuureducatie met Kwaliteit, dat vervolgens elk vier jaar werd verlengd. Het richtte zich meer dan Cultuur en School ook op kwaliteit, deskundigheid en verankering. De start van CmK werd gemarkeerd met het Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs. Dit bestuurlijk kader was en is de paraplu waaronder scholen, culturele aanbieders en landelijke, provinciale en lokale overheden overeenkomsten sluiten en elkaar met beleid en financiering aanvullen. In de afgelopen tien jaar is de reikwijdte van de bovenwettelijke beleidsmaatregelen die uit het bestuurlijk kader voortkomen uitgebreid van het primair onderwijs naar het voortgezet

onderwijs en het mbo. Tevens zijn er meer verschillende beleidsmaatregelen bijgekomen. Al deze maatregelen, zowel de wettelijke als de bovenwettelijke, vormen samen de beleidsmix voor cultuureducatie.

Tabel 12 Bovenwettelijke beleidsmaatregelen van het ministerie van OCW (2013-2023) (Van den Berg et al., 2023, p. 10)

De opeenvolgende matchingsregelingen Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) : Rijksoverheid, provincies en gemeenten investeren gezamenlijk in het bevorderen van de kwaliteit van cultuureducatie in het po en later ook in het vo door het stimuleren van samenwerking tussen scholen en culturele partners;
Regelingen Cultuureducatie in het vmbo, vso, praktijkonderwijs en mbo : subsidie voor het ontwikkelen, versterken en verankeren van cultuureducatie in die onderwijssectoren;
Regeling professionalisering cultuuronderwijs po : subsidie voor schoolbesturen en samenwerkingsverbanden ten behoeve van professionalisering op meerdere niveaus;
Regeling cultuurbegeleider po : subsidie voor het volgen van de opleiding tot cultuurbegeleider/coördinator;
Cultuurkaart VO en MBO Cultuurkaart (vanaf 2022 met budget): voor alle vo-leerlingen en mbo-studenten is een kaart met budget beschikbaar die tevens recht geeft op korting op culturele activiteiten. Aan scholen is gevraagd om dit budget uit eigen middelen aan te vullen;
Twee opeenvolgende regelingen (Dagarrangementen en) Combinatiefuncties : Rijksoverheid (ministerie van OCW en VWS) en gemeenten financieren gezamenlijk onder meer cultuurcoaches en buurtsportcoaches voor het po en vo;
Regeling Compensatie Coronacrisis : subsidie voor het (her)opstarten van de activiteiten op het vlak van cultuureducatie die als gevolg van de coronamaatregelen stil kwamen te liggen;
Stimuleringsregeling Mediawijzer : subsidie voor projecten die inzetten op mediawijziging;
Regeling Mediakunst en erfgoededucatie : subsidie voor culturele instellingen die projecten mediakunsteducatie en erfgoededucatie organiseren voor leerlingen in het po;
Impuls Filmeducatie : subsidie van filmfestivals of filmbijeenkomsten voor leerlingen in het po en vo;
Regelingen Muziekonderwijs : matchingsregelingen voor schoolbesturen po, pabo's, gemeenten en provincies voor muziekonderwijs voor alle kinderen in alle leerjaren van het po en deskundigheidsbevordering van leerkrachten;
Beleidsregel dans en muziek (DAMU) : licenties voor vo-scholen om af te wijken van lestijden voor leerlingen die vooropleidingen volgen en vergoeding van reiskosten.

Parallel aan al deze beleidsmaatregelen heeft het ministerie een ondersteuningsstructuur voor de ontwikkeling van cultuuronderwijs ingericht. Het Fonds voor Cultuurparticipatie voert de subsidieregelingen uit en besteedt aandacht aan cultuureducatie met communicatie, bijeenkomsten, samenwerkingen, campagnes en beleidsvorming. LKCA verzorgt de landelijke informatie- en netwerkfunctie, deskundigheidsbevordering en monitoring en onderzoek. De Stichting Cultureel Jongeren Paspoort (CJP) verzorgt de uitvoering van de cultuurkaart vo en de MBO Cultuurkaart. Daarnaast speelt de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) een belangrijke rol rondom de uitwerking van leerplan en leerlijnen voor kunst disciplines en cultureel erfgoed (Van den Berg et al., 2023, pp. 10-11).

In 2024 loopt het *Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen cultuur OCW, IPO en VNG* waar we eerder over spraken af, en voor het ministerie was dit de aanleiding om deze beleidsmix vanaf de start van het kader te laten doorlichten op doeltreffendheid en doelmatigheid. Het onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van het cultuureducatiebeleid is in belangrijke mate gebaseerd op bestaande evaluatie- en monitoronderzoeken, aangevuld met interviews en focusgroepsgesprekken (Van den Berg et al., 2023). De belangrijkste bevindingen uit dit onderzoek zijn:

- De totale gereconstrueerde uitgaven aan cultuureducatiebeleid zijn gestegen van 44,6 miljoen euro in 2013 naar 57,7 miljoen euro in 2022. Het gaat hierbij vooral om uitgaven aan bovenwettelijke beleidsmaatregelen, zoals via subsidieregelingen en nauwelijks om uitgaven aan wettelijke beleidsmaatregelen, zoals via de lumpsumbekostiging;
- Met het Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs is een duidelijke koers uitgezet die breed wordt gedragen door betrokken partijen en de opgezette infrastructuur functioneert goed volgens betrokkenen;
- Er is in de afgelopen tien jaar vooruitgang geboekt op de doelen van verschillende beleidsmaatregelen, maar het ontbreekt aan causaliteitsonderzoek om ook de doeltreffendheid en doelmatigheid aan te tonen. De bestudeerde evaluaties laten onder andere zien dat er met positief resultaat is gewerkt aan het stimuleren van cultuurdeelname, de professionalisering van cultuuronderwijs, de aandacht voor muziekonderwijs op de pabo, de ontwikkeling van doorlopende leerlijnen en het bevorderen van mediawijsheid;
- De beleidsmix op het gebied van cultuureducatie is in de afgelopen tien jaar breder en complexer geworden en de samenhang binnen de beleidsmix is beperkt;
- De uitbreiding van het aantal bovenwettelijke beleidsmaatregelen heeft niet altijd versterkend uitgediend. De regelingen voor specifieke disciplines als dans-, muziek- en filmeducatie worden door betrokkenen soms als contraproductief ervaren vanwege de concurrerende werking;
- De tijdelijkheid van maatregelen en de verschillen in looptijd verstoren de doeltreffendheid van de beleidsmix;
- De vrijblijvendheid van het geheel aan wettelijke en bovenwettelijke beleidsinstrumenten draagt niet bij aan een sterke basis voor cultuureducatiebeleid. Hierdoor maakt elke bestuurlijke partner van het bestuurlijk kader van jaar tot jaar eigen afwegingen om al dan niet in cultuureducatie te investeren (Van den Berg et al., 2023).

Op basis van deze bevindingen formuleren de onderzoekers ook een aantal aanbevelingen voor toekomstig cultuureducatiebeleid, op verschillende niveaus:

Aanbevelingen op stelselniveau:

- *Verken alternatieve scenario's voor de toekomst*: het verdient aanbeveling om een trendanalyse uit te voeren naar de (te verwachten) ontwikkelingen in de onderwijs- en cultuursector en op basis daarvan één of meerdere alternatieve scenario's te ontwerpen voor de doorontwikkeling van cultuuronderwijs in Nederland.
- *Ontwikkel een integrale visie op cultuureducatie*: de O en de C van het ministerie van OCW mogen nog meer verbonden worden. Onderwijsbeleid is een onlosmakelijk onderdeel van

het cultuureducatiebeleid. Dat vraagt om een meer integrale visie en rijksbeleid waarin helder wordt aangegeven welke positie cultuuronderwijs inneemt in het toekomstig onderwijscurriculum.

- *Pas meer sturing toe*: vanuit het veld is meegegeven dat het cultuureducatiebeleid minder vrijblijvend zou moeten zijn.

Aanbevelingen op beleidsniveau:

- *Heb meer oog voor de uitvoering*: de vormgeving en uitwerking van het cultuureducatiebeleid kan sterker vanuit het perspectief van de uitvoering in en rond scholen worden ingezet.
- *Positioneer kunstvakdocenten steviger*: vakdocenten voor cultuuronderwijs verdienen een vaste plek in het onderwijs, bijvoorbeeld middels een vaste aanstelling bij een schoolbestuur, zodat zij iets kunnen opbouwen met de schoolteams waarmee zij werken.
- *Vergroot het cultureel bewustzijn van leraren via de initiële lerarenopleidingen*: de kennis en vaardigheden van leerkrachten en docenten op het vlak van cultuuronderwijs moeten worden versterkt. In de lerarenopleidingen zou vooral het belang en de waarde van kunst en cultuur geadresseerd moeten worden en de wijze waarop zij daar gebruik van kunnen maken (Van den Berg, 2023).

5.3.3 Cultuurparticipatie

De laatste decennia stond amateurkunst niet hoog op de beleidsagenda van het Rijk. Bij verschillende fusies van landelijke sectorale ondersteunende instellingen op het terrein van cultuurparticipatie (eerst in 2007 tot Kunstfactor en later in 2013 tot LKCA) is volgens Van Treeck et al. (2021) 60% van de financiering voor de landelijke ondersteunende instellingen voor amateurkunst verdwenen. Recentelijk zien we wel weer meer (politieke en beleid) aandacht voor amateurkunsten. Daarin staan 'toegankelijkheid', 'spreiding' en 'gelijkheid' hoog op de agenda. Een reden hiervoor is dat onderzoek aantoonde dat cultuurparticipatie van waardevolle betekenis is voor diverse groepen (Onderzoeksteam Kunst in de Zorg, 2021) en bijdraagt aan diverse maatschappelijke opgaven zoals eenzaamheid, sociale cohesie en preventie. De interesse in de maatschappelijke bijdrage die kunst en cultuur kan leveren, is mede aangejaagd door het toenmalig beleid van minister Bussemaker. Hieruit voortkomend zijn er diverse programma's en regelingen opgezet met een focus op maatschappelijke opgaven. Een aantal voorbeelden van programma's van het ministerie van OCW zijn het Programma Cultuurparticipatie, Lang Leve Kunst [betrokkenheid voorbij], Brede SPUK en de stimuleringsregeling The Art of Impact.

We lichten het Programma Cultuurparticipatie uit. Dit programma is erop gericht om gelijke kansen te realiseren voor iedereen om deel te nemen aan actieve cultuurparticipatie. Vanuit dit landelijke Programma Cultuurparticipatie is de projectenmonitor Samen Cultuurmaken opgezet omdat binnen het programma vele initiatieven ontstaan. Op deze wijze kunnen deze initiatieven van elkaar leren. Sinds 2022 worden activiteiten in het kader van het programma geanalyseerd. Aan het eind van 2022 zijn er 140 projecten opgenomen in de monitor. In 2023 zijn dit er 336. De meeste projecten zijn workshops, bijeenkomsten, presentaties en optredens. Het minst vaak zijn het wedstrijden en opleidingen (Van der Laan et al., 2022; Van Plaggenhoef & Van der Laan, 2023). Er is geen totaaloverzicht van de locaties van de projecten, maar algemeen

kunnen we stellen dat ze in grote steden plaatsvinden. In Zeeland en Drenthe vinden de minste projecten plaats, ook in verhouding tot het aantal inwoners. Projectaanvragers zijn primair centra voor de kunsten, met daaropvolgend gezelschappen podiumkunsten, muziek-, theater-, en dansscholen. In het project werken ze vervolgens veelal samen met een divers palet aan organisaties: van jongerenwerk tot poppodia. Ook zien we een stijging van het aantal projecten op Aruba, Curaçao, St. Maarten, St. Eustatius en Saba. Waar eerst op de eilanden Bonaire en Curaçao respectievelijk twee en één projecten waren, is er nu een stijging naar tien projecten in totaal. De kenmerken van personen waar de projecten zich het meest op richten zijn: het ervaren van eenzaamheid, financiële drempels ervaren, een cultureel diverse achtergrond hebben of een fysieke of mentale beperking hebben. Er is weinig eenduidigheid te zien in de leeftijdsgroepen waarop gefocust wordt (Van der Laan et al., 2022; Van Plaggenhoef & Van der Laan, 2023). Financiële verschillen tussen de projecten zijn groot en lopen uiteen. Dit komt doordat er in de regeling Samen Cultuurmaken verschillende sporen zijn, van kleinschalige pilotprojecten tot meerjarenprogramma's. De projectenmonitor laat tevens zien dat er ook sprake kan zijn van cofinanciering door gemeenten en/of provincie. De meeste projecten hebben financiering van de gemeenten, daarna van fondsen en het minst vaak van provincies (Van der Laan et al., 2022; Van Plaggenhoef & Van der Laan, 2023).

Naast het Programma Cultuurparticipatie heeft het rijk een groot instrumentarium rondom cultuurparticipatie en de bevordering daarvan. Deze zijn in meer of mindere mate succesvol. Gielen et al. (2022) geven in de beleidsdoorlichting cultuurdeelname een aantal sterke en zwakke punten van dit instrumentarium. Men is onder meer positief over:

- Het instrumentarium is breed en bestrijkt vrijwel alle aspecten van het cultuurbeleid en is over de jaren heen stabiel (Gielen et al., 2022);
- Het cultuurbestel kent een grote mate van transparantie met een beperkte politieke inmenging (Gielen et al., 2022);
- Er wordt gestuurd op kwaliteit (Gielen et al., 2022).

Daar tegenover staan ook een aantal zwakke punten in het beleidsinstrumentarium:

- Het instrumentarium bevat vooral indirecte instrumenten gericht op aanbod en weinig die direct gericht zijn op cultuurdeelname (Gielen et al., 2022);
- Er is beperkt vernieuwing en verbreding door establishment bias en prestatie indicatoren (Gielen et al., 2022);
- Er moeten nog veel stappen worden gezet om te zorgen voor inclusiviteit, diversiteit en toegankelijkheid (Gielen et al., 2022).

Om bovenstaande knelpunten aan te pakken zouden adviescommissies een betere afspiegeling van de samenleving moeten zijn, moet cultuurbeleid zich meer richten op het includeren van de waarde voor burgers, moet er ruimte worden gemaakt voor vernieuwing en verbreding, en is er meer aandacht voor deelname nodig (Gielen et al., 2022).

5.3.4 Erfgoedparticipatie

De centrale doelstelling van het Rijk voor erfgoed is behoud en toegankelijkheid. Deze doelstelling is vastgelegd in de Wet op specifiek Cultuurbeleid, de Erfgoedwet en in internationale verdragen. In 2022 voerde Van der Horst, Nauta, Nijboer en Weemstra een beleidsdoorlichting uit

naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van het Nederlandse erfgoedbeleid (Van der Horst et al., 2022, p. 5).

In ander onderzoek constateren Van der Horst et al. (2021, p. 45) dat de maatschappelijke betekenis van cultureel erfgoed op de agenda staat van het cultuurbeleid van het Rijk. In de beleidsdoorlichting zien we vooral aandacht voor publieksparticipatie in de beschrijving van het rijksbeleid in de domeinen archeologie, immaterieel erfgoed en erfgoed en digitalisering.

In de aanbevelingen (pp. 143-157) van de beleidsdoorlichting vragen de onderzoekers om meer aandacht voor de maatschappelijke betekenis van erfgoed in het beleid. Er liggen kansen in de verbinding van erfgoed met andere maatschappelijke domeinen en partijen binnen en buiten het cultuurveld. Hier kan aangesloten worden bij het gedachtengoed van het Verdrag van Faro en het debat over de nieuwe internationale museumdefinitie van ICOM.

5.3.5 Immaterieel Erfgoed

In 2012 was de officiële ratificatie van het UNESCO-verdrag voor Immaterieel erfgoed door de Nederlandse Staat. Tijdens een ceremonie bij het bloemencorso Zundert werd het verdrag ondertekend en we houden een nationale inventaris immaterieel erfgoed bij. Door de ondertekening is het domein immaterieel erfgoed een steviger beleidsdomein geworden. Het idee is dat we tradities meer waarderen en ze nu ook effectief beschermen (KIEN, 2022, pp. 7-9).

De recente Nederlandse kabinetten vinden een 'brede benadering' van immaterieel erfgoed van belang. Het gaat om cultuuruitingen van alle groepen die in Nederland wonen. Tevens moet het aansluiting vinden bij de eigentijdse benadering in het culturele veld. Het hoofddoel van het landelijke beleid is 'het veiligstellen van het voortbestaan van immaterieel cultureel erfgoed en het verzekeren van het respect en waardering daarvoor op lokaal, nationaal en internationaal niveau' (Van der Horst et al., 2022, p. 93).

Het UNESCO-verdrag benoemt de centrale rol van gemeenschappen, groepen en individuen om het immaterieel erfgoed levensvatbaar te houden. De term erfgoedgemeenschap en de structurele positionering hiervan vinden we dan ook terug in het immaterieel erfgoedbeleid van het rijk (Van der Horst et al. 2021, p. 47). Een aantal voorbeelden uit het beleidsinstrumentarium uit het erfgoedbeleid zijn:

- Erfgoedzorg Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN): verantwoordelijk voor de coördinatie van het UNESCO-verdrag, beheer inventaris immaterieel erfgoed Nederland en de kennisbank, beheer Netwerk Immaterieel Erfgoed en het Register van Inspirerende Voorbeelden van Borging. Ook heeft KIEN verschillende programma's voor het borgen van immaterieel erfgoed en zorgt het voor kennisontwikkeling door het ontwikkelen van inspiratiedagen en het bijhouden van een kennisagenda (Van der Horst et al., 2022, p. 92). KIEN wordt gesubsidieerd door het Ministerie van OCW. Voor de periode 2021 – 2024 ontvangt KIEN een jaarlijkse subsidie van € 888.484,- (Van der Horst et al., 2022, p. 93).
- Subsidies via fondsen: Open Oproep voor subsidieaanvragen door Mondriaan Fonds en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Subsidieregeling van het Fonds voor Cultuurparticipatie voor projecten waarin het ontwikkelen en doorgeven van immaterieel erfgoed

centraal staat (Van der Horst et al., 2022, p. 93). Het Fonds voor Cultuurparticipatie biedt twee vormen van subsidie voor deze deelsector: financiële steun door het verstrekken van subsidie aan projecten rond borging en flankerende activiteiten voor aanvragers in het proces. In de periode 2017 – 2022 is er € 1.156.812,- toegekend. Dat is niet het volledige budget: er is € 1.141.188,- overgeheveld naar 2021 waarvan vervolgens € 145.000,- is toegekend (Van der Horst et al., 2022, p. 97).

5.4 Bestuurlijke kaders en regelingen

Nu we de cultuurbeoefeningsdomeinen hebben besproken vanuit het perspectief van de drie overheidslagen, gaan we in dit subhoofdstuk specifieker in op een aantal Rijksregelingen en bestuurlijke afspraken. Daarin pogen we niet volledig te zijn, maar schetsen we een algemeen beeld van Rijksoverheidsbemoeienis – zowel wettelijk als bovenwettelijk – op het Nederlands cultureel bestel. Inmiddels hebben we gezien dat er een complementaire rolverdeling – met bijbehorende Rijksmiddelen – tussen overheidslagen is. Daarbij hebben de drie overheden elk eigen taken voor cultuurbeoefening. Deze zijn deels vastgelegd in bestuurlijke kaders (Goossens & Neele, 2023).

In dit onderzoek schetsen we geen historische ontwikkeling over hoe overheden beleid maken op cultuurbeoefening. Ook zijn we niet volledig in de uiteenzetting van bestuurlijke kaders, akkoorden en wettelijke en bovenwettelijke beleidsinstrumenten. Dit komt mede doordat niet alle bestuurlijke kaders en regelingen in onderzoek genoemd worden. Niettemin geeft een globaal eerste overzicht een goed beeld van het beleidsinstrumentarium van de Rijksoverheid en laat het zien op welke wijze het Rijk cultuurbeoefening wil stimuleren en (financieel) ondersteunen. In het onderstaande overzicht laten we ook regelingen die in tabel 12 aan bod zijn gekomen buiten beschouwing.

5.4.1 Wetten en bestuurlijke kaders

Wet specifiek cultuurbeleid: deze wet gaat primair over de beleidsstructuur van de Rijksoverheid. De wet biedt voor provincies en gemeenten enkel kaders voor het verstrekken van subsidiegelden. Daarbuiten staat op geen enkele wijze beschreven wat taken van deze overheidslagen zijn, of worden er überhaupt specifiek kaders voor cultuurbeoefening gegeven. Toch is het als basis van de overheidstaken een belangrijke onderlegger om te benoemen (Goossens & Neele, 2023, pp. 21–22).

Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen cultuur OCW, IPO en VNG: niet-wettelijke afspraak over taakverdeling en afspraken tussen het Ministerie van OCW, IPO en VNG. Hierin is het Rijk voorwaardenscheppend en agenderend, de provincie tweedelijns ondersteunend en de gemeente feitelijke kennismaker met cultuur. In 2006 werd het kader vastgelegd en in 2012 is deze herzien. Specifiek over cultuurbeoefening wordt in het kader gesteld dat de drie overheidslagen samen verantwoordelijkheid moeten nemen voor de kennismaking van kinderen en jongeren met cultuur (Lefers & Tijs, 2012; Goossens & Neele, 2023).

Bestuurlijk kader Cultuur en Onderwijs: binnen dit kader spreken 35 gemeenten de intentie uit om lokale overeenkomsten af te sluiten en spreken 11 provincies de intentie uit de totstandkoming van deze overeenkomsten in overige gemeenten te stimuleren. Afspraken die in deze overeenkomsten gemaakt worden gaan over het inhoudelijk en financieel verankeren van cultuuronderwijs in het primair onderwijs door middel van afspraken met culturele instellingen. Evaluatieonderzoek in opdracht van LKCA in 2017 heeft laten zien dat de uitvoering van het bestuurlijk kader ‘achterbleef’. In slechts 15 gemeenten waren destijds overeenkomsten gesloten (Van Bommel, 2017, pp. 5–6).

Erfgoedwet: de erfgoedwet bundelt bestaande wet- en regelgeving voor het behoud en beheer van cultureel erfgoed in Nederland. Samen met de **Omgevingswet** maakt de wet een integrale bescherming van cultureel erfgoed mogelijk. De erfgoedwet valt niet onder de omgevingswet. In de omgevingswet staat wel op welke manier we met cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving omgaan.

De Waarde van Cultureel Erfgoed voor de Samenleving - Faro: in 2005 publiceert de Raad van Europa het verdrag ‘de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving’, kortweg het verdrag van Faro. De mens staat in dit verdrag centraal vanuit de gedachte dat de mens betekenis aan het erfgoed geeft. Het verdrag roept op om cultureel erfgoed in dienst te stellen van de samenleving en kent diverse deelaspecten en speerpunten: participatie in de volle breedte, open houding voor andere erfgoedopvattingen en erfgoed midden in de samenleving (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, z.d.).

UNESCO-verdrag immaterieel erfgoed (2012): heeft als doelstelling het veiligstellen van het voortbestaan van immaterieel cultureel erfgoed en het verzekeren van het respect en waardering daarvoor op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Het verdrag geeft daarin de centrale rol aan gemeenschappen om het immaterieel erfgoed levensvatbaar te houden (Van der Horst et al., 2022, p. 92).

5.4.2 Regelingen

Brede Regeling Combinatiefunctionarissen (Brede SPUK): via deze regeling kunnen gemeenten buurtsport- en cultuurcoaches aantellen die stimuleren tot sporten, bewegen en het deelnemen aan cultuur voor iedereen. Deze functionarissen combineren hun domein met een andere sector zoals onderwijs, welzijn en zorg. De regeling wordt voor 40% gefinancierd (voor het normbedrag van 1fte) vanuit het Rijk (OCW, VWS en SZW). Gemeenten dragen de overige 60% bij. Doelstellingen zijn onder meer: cultuurbeoefening mogelijk maken voor iedereen, duurzaam versterken van culturaanbieders en lokale verbindingen tot stand brengen (Hageman et al., 2022, pp. 23–24).

Méér Muziek in de Klas: in deze publiek-private samenwerking (ministerie van OCW, LKCA, Stichting Méér Muziek in de Klas, Fonds voor Cultuurparticipatie) zetten diverse partijen zich in voor structureel muziekonderwijs onder schooltijd en in de vrije tijd (Hoogeveen & Waaijer, 2022, p. 5). Onderdeel van de regeling was de Lang Leve de Muziek Show, waar zo’n 200 schoolklassen zich voor hadden ingeschreven. Ook waren er in 2019 zes convenanten afgesloten in het kader van Méér Muziek in de Klas Lokaal (Van den Broek, 2019, p. 45).

Kinderen maken Muziek (2015): stimuleringsregeling van Fonds voor Cultuurparticipatie en Oranjefonds op initiatief van Koningin Máxima. Doel van dit initiatief is zo veel mogelijk kinderen in groepsverband muziek te laten maken. In 2017 waren er 85 initiatieven ondersteund (Van Lanschot Hubrecht et al., 2017b, p. 19).

Muziek in ieder kind: regeling van Fonds voor Cultuurparticipatie waarin twee soorten projecten worden ondersteund. Enerzijds projecten (€ 100.000,- - 250.000,- per jaar per project, in totaal € 6.375.000 in 2012/2013) waarbij actieve muzikeducatie op vernieuwende dan wel voorbeeldstellende wijze beter toegankelijk wordt gemaakt voor kinderen, anderzijds flankerende projecten (€ 25.000,- - 100.000,- per jaar per project, in totaal € 1.200.000,- in 2012/2013) gericht op kennisvermeerdering, kennisverspreiding, reflectie, promotie en debat over actieve muzikeducatie in het primair onderwijs. Projecten kunnen binnen de regeling worden ondersteund voor maximaal 3 schooljaren (Bomhof et al., 2013; art. 10, lid 4. Regeling BWBR0026927).

Programma Cultuurparticipatie: met deze regeling geeft het Rijk invulling aan het uitgangspunt 'cultuur van en voor iedereen'. 'Dit programma heeft als doel de cultuurdeelname van zoveel mogelijk verschillende groepen te bevorderen. [...] Het programma maakt zowel grotere projecten van landelijke betekenis als kleinere lokale initiatieven mogelijk. [...] Het programma start vanuit lokale initiatieven. De beoogde deelnemers beslissen mee over de uitwerking. Dit betekent dat inhoud, aanpak en doelgroep per gemeente verschillen.' Het programma bestaat uit drie onderdelen: subsidieregelingen Samen Cultuurmaken om lokale initiatieven te ondersteunen, kennisdeling gericht op verduurzaming initiatieven en zichtbaar maken van opbrengsten van lokale initiatieven (Hageman et al., 2022, p. 24).

Flankerend Beleid (2014 – 2016): beleid van het Fonds voor Cultuurparticipatie dat inzet op de financiële ondersteuning van de landelijke ontwikkeling van concrete inhoudelijke handvatten en programma's voor deskundigheidsbevordering voor leraren en educatief medewerkers (Van den Hoek et al., 2012, p. 11).

5.5 Stedelijke cultuurregio's

Mede naar aanleiding van een advies van de Raad voor Cultuur in 2017 heeft het ministerie van OCW in samenwerking met gemeenten en provincies 15 culturele regio's tot stand laten komen. De Raad gaf dit advies omdat het constateerde dat er een aantal hardnekkige knelpunten in het cultuurbestel waren. Zo waren er onduidelijke doelstellingen in het cultuurbeleid van de diverse overheden, was er een gebrek aan afstemming tussen overheden, waren geldstromen onvoldoende op elkaar afgesteld, werd cultuurbeleid telkens opnieuw uitgevonden, kwam de regio tekort en was er te veel bureaucratie voor instellingen die subsidie ontvangen (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 19). Sinds het oprichten van de regio's wordt samengewerkt om de culturele infrastructuur te versterken. Uitgangspunt voor de stedelijke cultuurregio's is dat de Raad de schaal van de regio's aanwees als belangrijkste schaalgrootte in het cultuurbestel. Op die schaal functioneert, aldus de Raad, een cultureel ecosysteem van top-, keten- en basisvoorzieningen, makers en publiek. Ook kunnen geldstromen en beleid tussen overheidslagen effectief en efficiënt worden ingezet. OCW kon bij de keuzes in het rijksbeleid en de subsidies voor de BIS ook beter rekening houden met de samenstelling en behoefte van de

bevolking (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 9). De vijftien cultuurregio's zijn: We the North, Zwolle, Flevoland, Twente, Metropoolregio Amsterdam, Utrecht, Stedendriehoek, Ede-Wageningen, Leiden, Rotterdam, 025 Arnhem-Nijmegen, Haaglanden, Brabantstad, Zeeland, Stedelijke Cultuurregio-Zuid (Nijboer & Van der Horst, 2022, pp. 4-5).

Meer informatie over de diverse stedelijke cultuurregio's is te vinden in het DSP-rapport (Nijboer & Van der Horst, 2022, pp. 13-17). Het gaat namelijk te ver om in dit rapport een omschrijving te geven van de diverse regio's. De invulling en werkwijze verschilt namelijk. Regio's hebben hierin de vrije hand gekregen, wat ook resulteerde in verschillende manieren van samenwerken, maatregelen en middelen. Daarnaast zijn er geen eenduidige doelstellingen vanuit de regio's. Ook de organisatie is heel divers, al wordt er vooral een beroep gedaan op de inzet van beleidsadviseurs van met name centrumgemeenten/grote gemeenten en de provincie (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 31).

In 2022 heeft DSP-groep ook onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van stedelijke cultuurregio's en gekeken welke mogelijkheden tot verdere ontwikkeling er zijn. In het rapport wordt geconcludeerd dat de stedelijke cultuurregio's tot een verbeterde samenwerking hebben geleid ten behoeve van het versterken van de culturele sector. Dit is echter niet in iedere regio het geval. Ook hebben regio's een agendasettende werking en is cultuurbeleid minder afhankelijk geworden van één enthousiaste beleidsmedewerker, wethouder of gedeputeerde. Daarnaast heeft het ook een werking richting het Rijk: regio's zijn beter in beeld bij de landelijke politiek en het ministerie. Daar tegenover staan echter ook regio's die juist buiten de boot vallen; zogenoemde 'witte vlekken'. Gebieden die buiten stedelijke regio's vallen zijn hierdoor achtergesteld (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 5). Gemeenten die geen onderdeel zijn van een stedelijke cultuurregio liggen voornamelijk in Limburg, Gelderland, Zuid-Holland en Noord-Holland. De gemeenten die niet onder een regio vallen voelen zich niet gezien of gehoord en afstemming gaat buiten hen om (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 6).

Ook tussen de stedelijke cultuurregio's zijn er verschillen. Zo zijn er verschillen in omvang en intensiviteit van samenwerking. Regio's zijn ongelijksoortig en aldus diverse respondenten uit het DSP-onderzoek ook onevenwichtig. Er bestaan grote verschillen in de culturele infrastructuur waardoor regio's te maken hebben met andere problematieken en thema's met betrekking tot hun cultuurbeleid. Ook is er nog weinig duidelijkheid over de doelen van de regio's en wat het gedeelde beeld is van de doelen. Het gebrek aan eenduidigheid heeft invloed op de inzet, commitment en verwachtingen van overheden die betrokken zijn. Toch blijven veel partijen echter erkennen dat stedelijke regio's een positieve rol kunnen spelen binnen het cultuurbeleid, maar dan is er wel meer duidelijkheid nodig over het doel en de positie (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 6). Wel stelt het rapport dat er tot dusver weinig resultaten zijn geboekt als we kijken naar de doelen die uit de verschillende adviezen van de Raad voor Cultuur komen (Nijboer & Van der Horst, 2022, p. 44).

Het DSP-rapport sluit af met enkele aanbevelingen voor het versterken van de positie van de stedelijke cultuurregio's. Ze zouden een groter onderdeel van het cultuurbestel dienen te worden en kunnen een meerwaarde zijn voor het versterken van de culturele samenhangende infrastructuur, afstemming van beleid en instrumenten en afstemming tussen de ontwikkeling in de regio en het Rijksbeleid. De 'witte vlekken' moeten dan worden aangepakt; gemeenten die

buiten regio's vallen moeten kunnen aanhaken (Nijboer & Van der Horst, 2022, pp. 7-8). Dat zien we ook terug in het onderzoek naar provinciaal cultuureducatie- en participatiebeleid (Goossens & Neele, 2023). Daarnaast moet er aandacht zijn voor de ongelijksoortigheid van de regio's, moet er een stimulerende en verbindende rol van de provincies zijn, er moeten in samenwerking met overheden passende doelen worden gesteld en het Ministerie van OCW moet meer regie en verantwoordelijkheid nemen (Nijboer & Van der Horst, 2022, pp. 7-8).

Tabel 13 Rol stedelijke regio cultuureducatie en cultuurparticipatiebeleid

Culturele (stedelijke) regio's
<ul style="list-style-type: none">• Samenwerking cultuursector en overheidslagen• Bewaken en faciliteren regionale identiteit ten verhalen• Op gang brengen regionale discussie belang en invulling regionaal cultuurbestel

6 Slot en Reflectie

Deze kennissynthese heeft als doel om belangrijke bevindingen over cultuurbeoefening in Nederland en Caribisch Nederland uit gepubliceerd Nederlands onderzoek van de afgelopen tien jaar te presenteren. Daarbij hebben we de bevindingen uit het verzamelde onderzoek geordend en beschreven aan de hand van vier partijen die een rol spelen bij cultuurbeoefening: beoefenaars, aanbieders, ondersteuners en overheden. Elk hoofdstuk beantwoordt daarmee een van de deelvragen. De kennissynthese geeft zo een op gepubliceerd onderzoek gebaseerd beeld over cultuurbeoefening in Nederland en Caribisch Nederland, en over de recente ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar.

Er is geen apart hoofdstuk voor de vijfde deelvraag: ‘wat zijn belangrijke bevindingen uit onderzoek over de wederzijdse relaties tussen beleid, ondersteuning, aanbod en beoefening?’ Op enkele plaatsen in de hoofdstukken komt deze relatie weliswaar kort aan de orde, maar dan overwegend over het effect van het beleid van de rijksoverheid op ondersteuners, aanbieders en beoefenaars. Er is weinig empirisch onderzoek naar de wederzijdse relatie tussen de verschillende partijen onderling. Wat is bijvoorbeeld het effect van veranderende culturele praktijken, interesses en behoeften van beoefenaars op het aanbod van kunst- en erfgoededucatie en op ondersteunende partijen? Wat is het effect van het verdwijnen van gesubsidieerde centra van de kunsten en muziekscholen op de kunstbeoefening? Welke invloed heeft de ondersteuning van de verschillende steunfuncties en koepelorganisaties op cultuureducatie binnen en buiten scholen en op het verenigingsleven? Het ontbreken van onderzoek naar de relaties tussen de verschillende partijen is slechts een van de leemten binnen het onderzoek naar cultuurbeoefening. Er is bijvoorbeeld ook relatief weinig onderzoek naar talentontwikkeling, naar immaterieel erfgoed, naar buitenschools aanbod van cultuureducatie of naar de ondersteuningsstructuur voor erfgoedbeoefening. Onderzoek naar Caribisch Nederland ontbreekt bijna geheel. Zo zijn er nog meer leemten te benoemen.

We realiseren ons dan ook dat deze kennissynthese geen volledig beeld geeft van de kennis over cultuurbeoefening in Nederland, laat staan in Caribisch Nederland. Mogelijk hebben we bestaand onderzoek gemist. Tevens ligt de nadruk in deze kennissynthese op ‘wie’- en ‘wat’-vragen, en veel minder op ‘hoe’- en ‘waarom’-vragen. Bovendien kan er een kloof bestaan tussen onderzoek en praktijk, waardoor de in de geraadpleegde onderzoeken gebruikte methoden en definities niet altijd goed aansluiten bij zich snel ontwikkelende culturele praktijken, en waardoor bestaand onderzoek slechts een deel van de cultuurbeoefening in beeld krijgt. Daarnaast is gepubliceerd onderzoek maar een van de vele beschikbare kennisbronnen. Het ontbreken van onderzoek is zodoende niet automatisch gelijk aan een kennisleemte. Relevante en interessante kennis zit namelijk ook in hoofden en gedrag van personen, in geproduceerde kunstwerken, in beleidsnota’s, documentaires, artikelen, kennisclips, blogs en zo voort. Het is dan ook van essentieel belang om bij het ontwikkelen en vormgeven van nieuw beleid ook andere kennisbronnen dan alleen gepubliceerd onderzoek te betrekken.

Hopelijk draagt deze kennissynthese bij aan het vormgeven en uitvoeren van een onderzoeksagenda voor cultuurbeoefening, waarbij nieuwe en nog onbekende kennisbronnen worden aangeboord. Mogelijk vinden we zo in de toekomst antwoorden op vragen die nu nog openliggen.

Dankwoord

Op verzoek van het ministerie van OCW heeft het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA), in samenwerking met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), deze kennissynthese cultuurbeoefening geschreven. Van het ministerie willen we Esther Adema (OCW) en Gábor Kozijn (OCW) bedanken voor de constructieve begeleiding en samenwerking gedurende het traject. Onze dank gaat ook uit naar Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland [KIEN], Interprovinciaal Overleg (IPO), Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en het Fonds voor Cultuurparticipatie die het onderzoeksplan en een eerste conceptversie hebben meegelezen en becommentarieerd.

Tot slot, deze kennissynthese had niet tot stand kunnen komen zonder de omvangrijke bijdrage van Petra Faber (LKCA) en Leontine Herschoe (LKCA). Zij hebben alle onderzoeksliteratuur waarop deze kennissynthese is gebaseerd verzameld, geordend en ontsloten, en hebben de verwijzingen naar deze literatuur in dit rapport verzorgd.

Literatuurlijst

- Arnoldus, M. (2023). *Niet vergoede werkzaamheden. Aandachtspunten voor fair pay van kunst-professionals in cultuureducatie en amateurkunst*. Platform ACCT.
- Bakels, J., Bergwerff-Verburg, S., Elpers, S., & Schep, M. (2022). *Kennisagenda 2021-2024*. Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.
- Bedaux, L., Brugman, M., Munganyende, & Meijer, E. (Eds.). (2023). *On(ver)vangbaar: de innovatieve kracht van The Culture*. Nederlandse Unesco Commissie.
- Beekhoven, S., Hoogeveen, K., Fukkink, H., Kruiter, J., Donker, A., Costermans, G., & Kieft, M. (2015). *Cultuureducatie in Rijks- en fondsgefinancierde instellingen*. Sardes/Oberon.
- Beerepoot, M., Neele, A., Noijens, H., & Roorda, P. (2018). *Koepelorganisaties in de amateurkunst. De belangrijkste uitdagingen*. LKCA.
- Berkers, P., Neeleman, C., Lemstra, E., & Kester, F. (2019). *Onderzoek culturele diversiteit in de cultuursector van Den Haag*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Bijlsma, M., Busschots, T., Kuczynski, A., Geurts, S., Romijn, J., Vaessen, A., Meijer, H., & Buisman, M. (2023). *Evaluatie coronasteun cultuursector. Een synthesestudie*. SEO Economisch onderzoek.
- Bijster, F., Van Dalen, B., Dingemans, E., Koomen, B., Kroeze, J., Van de Ven, D., & Goedhart, M. (2022). *Cultuur in Data. Cultuurmonitor Gelderland 2022*. Cultuur Oost/Het PON & Telos/Pyrhula/Boekmanstichting.
- Bisschop Boele, E. (2017). *Op zoek naar de betekenis van cultuurparticipatie*. LKCA.
- Bisschop Boele, E. (2021). Inleiding: over waarde en dialoog. *Cultuur+Educatie 20(58)*, 6-26.
- Bisschop Boele, E., & Van der Meer, K. (2019). Op weg naar idiocultureel muziekonderwijs: een casestudie. *Cultuur+Educatie, 18(52)*, 54-69.
- Blaker, N., Veldkamp, J., & Van den Berg, N. (2022). *Culturele multifunctionele organisaties. Een exploratief onderzoek naar organisaties met meerdere culturele functies*. Atlas Research.
- Bomhof, G., De Bonth, C., Van den Eijnden, J., Hess, M., Van Miert, M., De Regt, P., & Vermeulen, A. (2013). *Muziek in ieder kind: de projecten. Naar verankering van muziekeducatie in het primair onderwijs*. LKCA.
- Borghuis, L., & Meijer, F. (2023). *Levend erfgoed. Een toekomstgerichte evaluatie van het immaterieel erfgoedbeleid*. Cultural Motion.

Braam, H. (2023). *Vormgeven aan kunst en cultuur in het mbo : Inzichten van voorlopers in het mbo over kansen en beleid voor kunst en cultuur*. LKCA

Bremmer, M., Heijnen, E., & Kersten, S. (2022). *ArtsSciences Unlocked. Kunst, wetenschap en technologie voor jongeren met autisme*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Broers, B., Koomen, B., & Vinken, H. (2023). *Erfgoedvrijwilligers in beeld. Een onderzoek naar de vrijwilligers van erfgoedinitiatieven in Nederland*. Het PON & Telos/Pyrrhula.

Broers, B., Vinken, H., Van Heeswijk, G., Koomen, B., Van Dalen, B., Dingemans, E., Bijster, F., Kroeze, J., Brom, R., & De Jong, S. (2022). *Waarde van cultuur 2022. De staat van de culturele sector in Noord-Brabant*. Kunstloc Brabant/Het PON & Telos/Pyrrhula.

Brom, R., Draaijers, A., Goedhart, M., Van Haeren, M., Van den Hove, M., Knol, J., Pigaht, J., Roosblad, S., Scherz, L., Schrijen, B., Sharif, J., & Zwart, S. (2023). *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2022*. Boekmanstichting.

Buis, T. (2012). *Jongeren en het lidmaatschap van een blaasorkest. Onderzoeksrapportage*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Burggraaff, W. (2022). *Voor ons kan erfgoed alles zijn'. Drie erfgoedbegrippen nader bekeken*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Burggraaff, W., & Elpers, E. (2022). *Factsheet Verkenning erfgoedgemeenschappen in Gouda*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

CBS. (2022a). *Detailering cultuurlasten gemeenten en provincies 2020-2021*.

CBS. (2022b). *Musea: collectie, bezoeken, tarieven, tentoonstellingen, werkgelegenheid* [Dataset]. Geraadpleegd op 13 december 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/83533NED>

CBS. (2022c). *Onderzoek Kunst- en Cultuureducatie. Ramingen 2016 en 2018/2019*.

CJP. (2022). *Cultuur rapportage. Culturele activiteit scholen in lockdownjaar*.

Cloin, M., Van den Broek, A., Van den Dool, R., De Haan, J., De Hart, J., Van Houwelingen, P., Tiessen-Raaphorst, A., Sonck, N., & Spit, J. (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Copini, E. Hens, E. Kremer, R. van Klaveren, L. (2022). *Verankering in beeld. Filmeducatie op weg naar een volwaardige plek in het onderwijs*. CFCO.

Cruickshanks, L. (2022). *Veel pionieren met elkaar: over de werkwijzen en strategieën voor erfgoedparticipatie*. Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed.

CultuurSchakel (2022). *Cultuurbeoefening in Den Haag. Stand van zaken vrijetijdskunsten 2022*. De Boer, A. (Red.). (2016). *TheaterJONG*. LKCA/Platform Theater.

De Groot, S., & Soosaipillaj, S. (2020). *Kunst en cultuur onder ouderen. Een kwantitatief onderzoek onder 60-plussers in opdracht van het Lang Leve Kunst Fonds*. Ruigrok NetPanel.

De Jong, J., Kolsteeg, J., & Schram, N. (2021). *'Kunstenaars stoppen niet'....maar de positie van veel culturele zzp'ers is wel precair. Onderzoek naar de beroepspraktijk en biotoop van zelfstandige kunstdocenten en artistiek begeleiders*. LKCA.

De Jong, S. Vinken, H., Goedhart, M., & Brom, R. (2023). *Nulmijting Kultuermonitor Fryslân. Eerste cijfers en inventarisatie informatiebehoeften*. Pyrrhula/Boekmanstichting/Het PON & Telos.

De Kreek, M. (2016). *Collectief empowerment via online buurtgeheugens: balanceren tussen groepsbelang en gemeenschappelijk goed*. Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Culturele en Sociale Dynamiek.

De Wit, N., Jak, L., Cremers, R., Elling, A., Deekman, A., Geerdes-Gazzah, M., Anselma, M., De Kwaasteniet, R., & Visser, T. (2023). *Verkenning Discriminatie en Racisme in Sport en Cultuur*. Verwey-Jonker Instituut.

Deekman, A. (2020). *Arbeidstevredenheid van non-formals en collectieven. Hoe tevreden (of niet) zijn autodidacte kunstprofessionals en kunstdocentcollectieven met hun werk?* LKCA.

Deekman, A., Delmee, B., Hageman, H., & Neele, A. (2023). *Dirigenten en bestuurders in beweging. Ontwikkeling en toerusting van dirigenten in de HaFaBra-sector*. LKCA.

Deekman, A., & Smit, I. (2016). *Theaterbeoefenaars in Nederland gemeten*. LKCA.

Delmee, B., Marinelli, C., & Poll, J. (2019) *Buitengewoon. Over de betekenis van kunst en cultuur voor veerkracht van jongeren*. LKCA.

Den Boer, P., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda MBO 2017-2021*. KBA Nijmegen.

Dibbits, H. (2020). Emotienetwerken: erfgoed- en burgerschapseducatie in de 21e eeuw. *Cultuur+Educatie* 19(55). 8-27.

Dieleman, C., De Bonth, C., Van den Bulk, L., Van Miert, M., De Vreede, M., & Twaalfhoven, A. (2019). *Betovering en betekenis. Trendrapport theater-, dans- en muziekeducatie 2019*. LKCA.

Dieleman, C., Poll, J., & De Vreede, M. (2012). *Theatereducatie in de praktijk. Trendrapport dans- en theatereducatie 2012*. Cultuurnetwerk Nederland.

Doornenbal, J., Veenker, H., & Dijk, M. (2018). *Handreiking talentontwikkeling voor talentateliers*

Driebergen, M., Visser, A., & Warmer, M. (2022). *Overwegingen voor bredere inbedding van cultureel erfgoed in het geactualiseerde curriculum. Trendanalyse erfgoedonderwijs*. SLO.

Drion, G. (2018). *Cultureel vermogen. Nieuwe woorden voor het belang van cultuureducatie en -participatie in Nederland*. LKCA/Cultuurconnectie.

Ensink, J., & Neele, A. (2016). Op zoek naar een nieuwe identiteit. Kunstencentra in transitie. In T. Ijdens, J. J. Knol, A. Neele, & S. Weijsters (Reds.), *Zicht op actieve cultuurparticipatie 2016. Thema's en trends in praktijk en beleid*. (pp. 26-32). LKCA/FCP.

Felten, H., Van Slobbe, C. (2023). *Discriminatie in de kunst- en cultuursector: cijfers en oplossingen*. Movisie.

Geerdes-Gazzah, M., Marinelli, C., Deekman, A., Van Hout, F., Van Miert, M., Poll, J., & Zernitz, Z. (2022). *Cultuur@CruyffCourts Monitor 2019-2021. Samenvatting en eindrapportage LKCA*. LKCA.

Gelinck, C., Noordink, H., Van der Kaap, A., Marsman, P., Visser, A., Den Elzen, M., Duiker, R., Schaefer, R. & Sikkes, M. (2017). Mens en maatschappij. In E. Folmer, A. Koopmans-van Noorel, & W. Kuiper (Reds.). *Curriculumspiegel 2017* (pp. 301-343). SLO.

Geukema, R., Goudriaan, R., Blaker, N., & Vinken, H. (2023). *Fair Pay dichterbij. Meerkosten van fair par in de culturele sector, 2022. Eindrapportage*. PPMC Economisch Advies.

Gielen, M., Bilo, N., Bongers, F., Verhagen, P., & Van Wijk, F. (2022). *Cultuur van en voor iedereen. Beleidsdoorlichting OCW: onderdeel cultuurdeelname 2001 tot en met 2020*. Significant APE/Dialogic.

Goedhart, M. (2022). Thema: Cultuur en participatie. In *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2021*. (pp. 143-164). Boekmanstichting.

Goedhart, M., & Roosblad, S. (2023). Thema: Erfgoed. In *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2022*. (pp. 51-65). Boekmanstichting.

Goossens, L. (2021). *Waarde herzieningen in cultuurbeleid: een beleidsevaluatie naar verschuivingen in de waardering van kunst en cultuur in de kabinetten Balkenende en Rutte*. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam.

Goossens, L., & Neele, A. (2023). *'Er is strikt genomen geen rol'. Provinciaal cultuureducatie- en cultuurparticipatiebeleid: een analyse naar de provinciale rolopvatting in het cultureel bestel*. LKCA.

Goudriaan, A. (2016). Het avontuur van cosplay. In T. Groenendijk, & F. Haanstra (Reds.), *Thuiskunst. Onderzoeken naar informele kunstactiviteiten in relatie tot formele kunsteducatie* (pp. 159-165). Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Groenendijk, T., & Haanstra, F. (Eds.). (2016). *Thuiskunst. Onderzoeken naar informele kunst-activiteiten in relatie tot formele kunsteducatie*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Groot, B., De Kock, L., Abma, T., Liu, Y., Schrijver, J., Dedding, C., Teunissen, T., Lengams, Y., Menderink, J., Lindenberg, J., Hartingsveldt, M., Huijg, J., Lindenberg, J., & De Meere, F. (2021a). *Kunst in de zorg*. Amsterdam UMC/Leyden Academy on Vitality and Ageing.

Groot, B., De Kock, L., Liu, Y., Dedding, C., Schrijver, J., Teunissen, T., Van Hartingsveldt, M., Menderink, J., Lengams, Y., Lindenberg, J., & Abma, T. (2021b). The value of active arts engagement on health and well-being of older adults: A nation-wide participatory study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(15), 8222. <https://doi.org/10.3390/ijerph18158222>

Groot, B., De Kock, L., Kiela, E., Lengams, Y., Blok, M., & Abma, T. (2022). Een muzische zoektocht naar de betekenis van samen online en offline zingen. Samen de muzieknoden vinden. *Geron* 24(3).

Gysels, M., De Vet, M., De Koekoek, H., & Den Breejen, E. (2017). *Ouderen ontmoeten Van Gogh. De effecten van het outreach workshopprogramma op de gezondheid en welzijn van 70-plussers*. Van Goghmuseum.

Haakma, I., & Kupers, E. (2020). Creativiteit in de les: welke rol spelen de taak en het materiaal? *Cultuur+Educatie*, 19(54), 78-93.

Haakma, I., Pauwels, H., Steenbeek, H., & Bisschop Boele, E. (2022). *Een (school)brede benadering voor het bevorderen van creatief denken*. Hanzehogeschool Groningen.

Haakma, I., Veenker, H., Bisschop Boele, E., Steenbeek, H., & Van Geert, P. (2020). Op weg naar talentkrachtige kunsteducatie. *Cultuur+Educatie* 19(54), 6-23.

Haanstra, F. (2016). Wat neemt de leerling mee van kunsteducatie? *Cultuur+Educatie*, 15(44), 8-28.

Haanstra, F. (2018). Kleur en ruimte: relevant onderzoek naar beeldende competenties voor leerplannen. *Cultuur+Educatie*, 17(49), 67-76.

Haanstra, F., Cieleman, C., Van Hoek, E., Reus, L., & Schönau, D. (2022). *Wat werkt in kunstzinnige oriëntatie? Reviewstudie naar beïnvloedbare factoren voor leerprestaties bij kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs*. AHK.

Hageman, H., Meewis, V., Neele, A., & Poll, J. (2022). *'Wij maken geen cultuur!' Monitor gemeentelijk beleid cultuureducatie en cultuurparticipatie*. LKCA.

Hagemans, M. (2013). *Jeugdtheaterscholen in beeld. Portret van een sector*. Masterscriptie ArteZ Expertisecentrum, Master Kunsteducatie.

Hagenaars, P. (2020). *Opdracht & Onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam.

Hagenaars, P. (2023). Om de kwaliteit van de leerkracht. Cultuuronderwijs toen en nu in het pabocurriculum. *Cultuur+Educatie* 22(63), 8-33.

Hagenaars, P., De Vreede, M., Damen, M.-J., Ensink, J., Van Hoorn, M., Laarakker, K., Maaijwee, J.-P., Poll, J., Kommers, M.-J., & Haanstra, F. (2008). *Museumeducatie in de praktijk. Trendrapport museumeducatie 2007*. Cultuurnetwerk Nederland.

Harland, J. (2008). Voorstellen voor een evenwichtiger kunsteducatiemodel. *Cultuur+Educatie* (23), 12-53.

Heijnen, E., Braam, H., & Van Tongeren, C. (2021). *Bring Fake News into the World: A Lesson Study Based on the Principles of Authentic Art Education*. *Visual Art Research* 47(2), 22-40.

Heijnen, E., & Bremmer, M. (2019). ArtsSciences als aanjager van curriculumvernieuwing. *Cultuur+Educatie* 18(51), 6-15.

Heijnen, E., Van Stam, W., Gómez Berns, A., & Vrieswijk, S. (2022). *Monitor Brede Regeling Combinatiefuncties 2022*. Mulier Instituut.

Hendriks, L. H., & Bisschop Boele, E. H. (2014). *Orkesten onder druk? Op zoek naar trends & ontwikkelingen in de HaFaBra-sector in Noord-Nederland*. Hanzehogeschool Groningen.

Hendriks, L., Bisschop Boele, E., Van Geert, P. L. C., & Steenbeek, H. (2023). Promoting creative autonomy support in school music education: An intervention study targeting interaction. *Frontiers in Education*, 7, 1-29. <https://doi.org/10.3389/educ.2022.1102011>

Hoogeveen, K., Beekhoven, S., Kieft, M., Donker, A., & Van der Grinten, M. (2014). *Monitor cultuuronderwijs in het primair onderwijs & programma Cultuureducatie met kwaliteit (2013-2014)*. Sardes/Oberon.

Hoogeveen, K., Van der Zant, P., Kruiter, J., Vander Heyden, K., & Donkers, E. (2019). *Goed cultuuronderwijs, ook in de toekomst. Opbrengsten Cultuureducatie met Kwaliteit en Impuls Muziekonderwijs*. Sardes.

Hoogeveen, K., & Waaijer, C. (2022). *Evaluatieonderzoek naar de impact van de subsidieregeling 'Professionalisering muziekonderwijs pabo'*. Sardes.

Ijdens, T. (2015). *Kunstzinnig en creatief in de vrije tijd. Monitor Amateurkunst 2015*. LKCA.

Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed. (2023). *Monitor monumenten en archeologie benchmark gemeenten* [Databank]. Geraadpleegd op 9 augustus 2023, van <https://inspectie-oe.databank.nl/jive>.

Inspectie van het Onderwijs. (2017). Peil.Kunstzinnige Oriëntatie. 2015-2016.

Jansma, M. (2020). Leraren over het bevoegdheidsstelsel onderzoek onder leraren in het po, so, vo en mbo over bevoegdheden.

Jongorius, M., Bilo, N., Gielen, M., & Scholten, N. (2020). Onbeperkt cultuur beleven. Eindrapport Significant APE.

Kessels, S. M. J. G. (2019). Coachen, verbinden en faciliteren. Een onderzoek naar de bijdragen van de penvoerders van de Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2017-2020 aan het debat over een verbetering van de kwaliteit van cultuureducatie in het primair onderwijs. Masterscriptie Kunstbeleid en -Management Universiteit Utrecht.

Kieft, M., Van der Grinten, M., Damstra, G., De Wijs, F., Kruiter, J., Hoogeveen, K., & Hoogenboom, A. (2017). Monitor cultuuronderwijs voortgezet onderwijs 2017. Sardes/Oberon.

KIEN. (2022). Tien. 10 jaar borging van immaterieel erfgoed in Nederland. Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.

Kolsteeg, J. (2022). Introductie Culturele Democratie. Cultuur+Educatie, 21 (60), 8-19.

Konings, F. (2020). Zitten we op één lijn? Een studie naar de bijdrage van culturele instellingen aan doorlopende leerlijnen cultuuronderwijs in de basisschool. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.119860716>

Kosse, H., Zon L. van der, & Stapel T. (2023) Meedoen met erfgoed. De stand van historische verenigingen in Gelderland. Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland (114), 33-53.

Kros, K., & Felten, H. (2022). Ontmoeting tijdens een kunstzinnige activiteit tussen mensen die van elkaar verschillen in afkomst en religie. Wanneer en hoe werkt het? Movisie.

Kruis, I., & Bisschop Boele, E. (2023). Veranderende vormen. Inventarisatie instrumentaal/vocaal muziekonderwijs Noord- en Oost-Nederland. Hanzehogeschool Groningen.

Kruiter, J., Hoogeveen, K., Beekhoven, S., Kieft, M., & Bomhof, M. (2016). Monitor Cultuuronderwijs in het primaironderwijs en programma Cultuureducatie met kwaliteit (Peiling 2015/16). Sardes/Oberon.

Kuipers, S., De Vos, I., & Van den Elshout, A. (2019). Tijd van je leven. Creatief zijn is geen hobby...het is een levensstijl. Ouderen hebben de Tijd van hun leven! GGD West-Brabant.

KWINK Groep, Panteia, & RebelGroup. (2017). Sectorbeschrijvingen cultuur.

Laan, A., & Wijs, A. (2017). De waarde van theater voor een inclusieve samenleving. Handreiking voor bevordering van maatschappelijke participatie. Special Arts.

Lefers, T., & Tijs, A. (2012). Verankering van cultuureducatie in gemeentelijk beleid in Oost-Nederland. Onderzoeksrapport. EDU-ART/KCO.

Listavičiūtė, A. (2019). Diversiteit van muziekbeoefening in Delfshaven. Cultuur+Educatie 18(53), 48-56.

LKCA. (2022). Analyse plannen herstelsteun amateurkunst 2022.

Lommertzen, J., Termorshuizen, T., Notten, N., Geurts, R., Lucas, K., Vullings, N., & Van den Broek, A. (2023). Monitor Cultuureducatie vo 2022-2023 - vormgeving of vorming. Research-Ned/Gelijkschap.

Lutters, J. (2020). Art-based Learning. Handboek creatief opleiden. Coutinho.

Manjoero, V. (2022). Zie jezelf in Van Gogh. 4,5 jaar impactonderzoek Van Gogh verbindt. Van Gogh Museum.

Marsman, P., Taminiau, A., & Penning de Vries, B. (2020). Monitoring invoering vernieuwd examenprogramma culturele en kunstzinnige vorming h/v. Resultaten onderzoek naar ervaringen met CKV van docenten en leerlingen in havo 4/5 en vwo 4/5. SLO.

Meewis, V., & Staals, E. (2021). Rapportage onderzoek naar verandering, leren en kennis delen in het landelijk netwerk van penvoerders CmK. LKCA.

Meewis, V., & Van den Bulk, L. (2016). Tien jaar onderzoek naar cultuureducatie en participatie. In V. Meewis, & L. van den Bulk (Reds.), 10 jaar onderzoek cultuureducatie en cultuurparticipatie. Terugblik op 10 jaar Nederlands en Vlaams onderzoek én een agenda voor onderzoek (pp. 6-9). LKCA.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2013). Cultuur beweegt. De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving.

Monsma, D., Geurts, I., Deiman, L., Herschoe, L., Hegeman, A., & Marinelli, C. (2019). Veldverkenning cultuurparticipatie chronisch zieke kinderen en jongeren. Een onderzoeksverslag. LKCA.

Museumvereniging. (2022). Museumcijfers 2021. Trends in de museumsector.

Neele, A. (2021). De stedelijkheid van cultuurparticipatie en cultuuronderwijs. Een kwantitatieve verkenning. Cultuur+Educatie, 20(57), 102-118.

Neele, A. (2023a). Kunstzinnig, creatief en muzikaal actief in de vrije tijd. Monitor Amateurkunst 2023. LKCA.

Neele, A. (2023b). Monitor Amateurkunst 2023. Onderzoeksrapport. LKCA.

Neele, A., Mariën, H., & Zernitz, Z. (2020). *Arbeidstevredenheid van buitenschoolse kunstdocenten en artistiek begeleider. Prachtig vak in een falende markt*. LKCA.

Neele, A., & Roorda, P. (2023). *Resultaten enquête lokale ondersteuners amateurkunst 2022*. LKCA.

Neele, A., & Zernitz, Z. (2019). Kunstbeoefening in groepsverband. *Cultuur+Educatie*. 18(53), 20-37.

Neele, A., & Zernitz, Z. (2021a). *Kunstzinnig en creatief in de vrije tijd. Monitor Amateurkunst 2021*. LKCA.

Neele, A., & Zernitz, Z. (2021b). *Verenigingsmonitor 2021. Verenigingen voor kunstbeoefening in cijfers*. LKCA

Neele, A., Zernitz, Z., & Ijdens, T. (2017). *Kunstzinnig en creatief in de vrije tijd 2017. Beoefenaars en voorzieningen*. LKCA.

Nguyen, M. K. (2022). *'Kom eens naar de wijk toe'. Behoeften van vrijwilligers en participanten bij erfgoedparticipatie*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Nieuwmeijer, C. (2023). *Powerful Play. The potential of professional development in musical play to support early years teachers' music education*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Nijboer, R., Crabbendam, Y., & Van Puffelen, M. (2022). *Plananalyse Cultuureducatie met Kwaliteit 2021-2024*. DSP-groep.

Nijboer, R., & Van der Horst, A. (2021). *Evaluatie Meerjarenbeleidsplan kunst en cultuur 2021 – 2024*. DSP-groep.

Nijboer, R., & Van der Horst, A. (2022). *Waar doen we het voor? Rapportage over de ontwikkeling van stedelijke regio's*. DSP-groep.

Noeverman, A. (2016). *'Wat mooi. Die mensen horen er ook gewoon bij.' Kan theater met verstandelijk beperkten een positief effect hebben op hun maatschappelijke participatie?* Scriptie ArEZ Academie voor Theater Zwolle.

Nooij, J., De Graauw, C., Van Essen, M., & Van den Broek, A. (2018). *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2017–2018. Onderzoek naar de landelijke ontwikkelingen in cultuureducatie sinds 2015–2016 en in relatie tot het programma cultuureducatie met kwaliteit*. ResearchNed.

Notten, N. (2022). Recht op gelijke kansen voor elk kind. In M.-J. Kommers, & M. Tal (Reds.), *Naar inclusieve leerecosystemen voor cultuureducatie*. LKCA.

Olfers, M., Van Wijk, A., Doeswijk, J., Barends, A., Van der Boor, K., & Boersema, M. (2023). *Schaduw dansen: een onderzoek naar grensoverschrijdend gedrag in het dansen*. Verinorm.

Onderzoeksteam Kunst in de Zorg. (2021). *Financiering, vertrouwen en vakmanschap. Een kritische reflectie op het verduurzamen van participatieve kunstprojecten voor ouderen*. Amsterdam UMC/Leyden Academy on Vitality and Ageing.

Oomens, M., Bekkers, H., Buynsters, M., & Weijers, S. (2018). *Toptalenten dans en muziek. Evaluatie Beleidsregel verstrekking DAMU-licentie vo*. Oberon.

Otte, H. (2015). *Binden of overbruggen? Over de relatie tussen kunst, cultuurbeleid en sociale cohesie*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Peters, A. (2018). *Onbeperkt musiceren. Een onderzoek naar de sociale waarde van musiceren in groepsverband tussen mensen met en zonder een verstandelijke beperking*. Masterscriptie Fontys Hogeschool voor de Kunsten Tilburg, Master Kunsteducatie.

Pigaht, J., Sharif, J., & Brom, R. (2023). Cultuur en kennis. In *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2021* (pp. 23-28). Boekmanstichting.

Poelman, E., & Poll, J. (2022). *Cultuurcoaches onder de loep*. LKCA.

Poll, J., De Groot, H., & Wervers, E. (2013). *Inventarisatie cultuurcoaches*. LKCA.

Poll, J., Notten, N., De Kleijn, M., Faber, P., Herschoe, L., & Kommers, M.-J. (2023). *Kunst als (ver)wondermiddel. Over de inzet van actieve cultuurparticipatie voor Positieve Gezondheid in de eerstelijnszorg*. LKCA.

Pope, C., Mays, N., & Popay, J. (2007). *Synthesizing qualitative and quantitative health evidence. A guide to methods*. Open University Press.

Poutsma, M. (2013). *Fryslân als podium. Onderzoek naar participatie aan openlucht- en locatie-theater in Fryslân. De waarde van 'meidwaan'*. Masterscriptie NHL Hogeschool Leeuwarden/Hanzehogeschool Groningen.

Qompas. (2023). *Populariteit van schoolvakken. Onderzoek naar de favoriete schoolvakken van 270.000 havisten en vwo'ers*.

Rana, J., & De Koning, A. (2023). Diversiteit in de culturele sector. Een aanzet tot zinvoller definiëren en meten. *Boekman Extra* (42), 2-31.

Ras, A. (2020). Leerplan voor de kunstvakken: 'Waar gaat het eigenlijk over?' *Cultuur+Educatie*, 19(56), 108-119.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. (z. d.). *Faro in Nederland*. Geraadpleegd op 9 augustus 2023, van <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/faro-in-nederland>

Rijksoverheid. (z. d.). *Cultuur en creatieve industrie*. Geraadpleegd op 9 augustus 2023, van rijksoverheid.nl/regering/coalitieakkoord-omzien-naar-elkaar-vooruitkijken-naar-de-toekomst/5.-welvarend-land/cultuur-en-creatieve-industrie

Roorda, P. (2014). *Inventarisatie toptalentontwikkeling: een inventarisatie naar de voorzieningen die toeleiden naar het kunstvakonderwijs of beroepsuitoefening in een kunstvak*. LKCA.

Schalk, J. M. A., & Van den Boogaard, W. (2023). *Behoeftte aan cultuur. Bezoek, waardering en behoefte cultuuraanbod en evenementen in Dordrecht*. Onderzoekcentrum Drechtsteden.

Schep, M. (2020). Immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving. Ondernemers, vrijwilligers en culturele organisaties als 'custodians'. *Volkskunde* 121(2), 123-134.

Schep, M., De Vreede, M., Van den Bulk, L., Groeneboer, J., & Van Veldhuizen, A. (2020). *Interactie en inclusie. Trendrapport museum- en erfgoededucatie 2019*. LKCA.

Schievels, J., Nelissen, T., & Van der Vegt, J. (2022). *Verkenning onderwijsdomein. Rapport*. Andersson Elffers Felix.

Schouwenburg, H., & Van den Brink, S. (2022). *Flexibel inspelen op maatschappelijke uitdagingen. Over de rol van de provincie Gelderland in regionaal en opgavegericht cultuurbeleid*. Cultuur Oost.

Schrijen, B., Slob, R., & Van Haeren, M. (2020). *Evaluatieonderzoek Méér Muziek in de Klas*. Boekmanstichting.

Schrijvers, E., Keizer, A.-G., & Engbersen, G. (Reds.). (2015). *Cultuur herwaarderen*. WRR/Amsterdam University Press.

SER, & Raad voor Cultuur. (2016). *Verkenning arbeidsmarkt culturele sector*.

SIEN. (2017). *SIEN Eindrapportage. Vier jaar cultuureducatie met kwaliteit*.

Simons, W. (2022). *'Samen maatschappij zijn'. De sociale waarde van erfgoedparticipatie. Faro-onderzoek sociale waarde*. Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Slaa, P. (2017). *Jong muzikaal talent. De positie van concoursen voor jong muzikaal talent in het Nederlandse muziekonderwijs*. Masterscriptie Universiteit Utrecht, Master of Applied Musicology.

Slagman, A., Lauritsen, D., Visser, A., & Blom, M. (2023). *Niet-gebruik inkomensondersteunende regelingen SZW. Een synthesestudie*. Significant APE.

Slangen, T. (2021). Er was eens... een groep verhalenvertellers. *Cultuur+Educatie* 20(58), 27-42.

Slangen, T., & Bisschop Boele, E. (2022). *Schilderen met woorden. Op zoek naar de betekenis van Verhalen Vertellen voor de beoefenaars*. Hanzehogeschool Groningen.

Stein, L. (2021). De Nederlandse Sacred Harp-revival: tegen de stroom in zingen vanuit de ziel. *Cultuur+Educatie* 20(58), 62-82.

Stichting Nederland Monumentenland. (2019). *Onderzoek monumentenvrijwilligers. Rapport resultaten enquête*.

Termorshuizen, T., Luyten, E., Lommertzen, J., & Notten, N. (2023). *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2022-2023*. ResearchNed/Gelijkschap.

Tieben, B., & Vlaanderen, M. (2023). *Monitor Genderdiversiteit 2022. Genderdiversiteit in de top van de (semi)publieke sector*. SEO Economisch onderzoek.

Trienekens, S. (2012). *De spil in de samenleving. Gedachten over kunstencentra in de toekomst*. Kunstfactor.

Trienekens, S. (2020). *Participatieve kunst. Gewoon kunst in moeilijke omstandigheden*. V2_Publishing.

Van Alphen, M. (2016). Overbezorgd of vijf voor 12? Buitenschoolse cultuureducatie in Noord-Brabant. In T. Ijdens, J. J. Knol, A. Neele & S. Weijsters (Reds.), *Zicht op actieve cultuurparticipatie. Thema's en trends in praktijk en beleid* (pp. 232-239). LKCA.

Van Beilen, C., & Hummel, R. (2022). *Zoek ruimte: een onderzoek naar de opstart en het verloop van leergemeenschappen cultuureducatie in Drenthe en Groningen*. Hanzehogeschool Groningen.

Van Bergen, K., & Bijman, D. (2019). *Inzicht besteding prestatieboxmiddelen po*. Regioplan Beleidsonderzoek.

Van Bergen, K., Korn, F., Van Rij, C., & Witvliet, M. (2021). *Evaluatie Brede Regeling Combinatiefuncties*. Regioplan Beleidsonderzoek.

Van Bommel, J. (2017). *Bestuurlijk kader cultuur en onderwijs: een stand van zaken*. Master-scriptie Avans Hogeschool, Opleiding Bestuurskunde.

Van Campen, C. (2020). *Gelukkig ouder worden in een veranderende samenleving. Een pleidooi voor zingeving en creativiteit*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van Campen, C., Rosenboom, W., Van Grinsven, S., & Smits, C. (Reds.). (2017). *Kunst en positieve gezondheid. Een overzichtsstudie van culturele interventies met mensen die langdurig zorg en ondersteuning ontvangen*. Hogeschool Windesheim/LKCA/Movisie.

Van de Geyn, M. (2017). *Verkenning Kunst & ouderen. Hoe cultuurparticipatie van betekenis kan zijn in het sociale domein*. Muzehof Centrum voor de Kunsten.

Van den Berg, E., Bussink, H., Van Eikern, I., Knol, J., Van der Grinten, M., & Kamphuis, E. (2023). *Resultaten van 10 jaar cultuureducatiebeleid. Periodieke rapportage cultuureducatiebeleid 2013-2022. Eindrapport*. SEO Economisch Onderzoek/Oberon.

Van den Broek, A. (2019). Try this at home. Individuele en sociale aspecten van amateurkunstbeoefening. *Cultuur+Educatie*, 18(53), 6-19.

Van den Broek, A. (2021). *Wat hebben mensen met cultuur? Culturele betrokkenheid in de jaren tien*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van den Broek, A., & Gieles, Y. (2018). *Het culturele leven. 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van den Broek, A., Termorshuizen, T., Lodewick, J., De Vries, H., & Van Essen, M. (2019). *(Meer) muziekonderwijs als doel en middel. Tussentijds onderzoek naar het stimuleringsprogramma muziekonderwijs. Onderzoek in opdracht van het ministerie van OCW*. ResearchNed.

Van den Broek, A., & Van Houwelingen, P. (2015). *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van den Bulk, L., & Beemster, C. (2016). *Review Cultuureducatie met Kwaliteit. Diverse onderzoeken rond Cultuureducatie met Kwaliteit 2015-2016*. LKCA.

Van den Hoek, S., Kampman, L., Meewis, V., Poll, J., Tal, M., Vermeulen, A., & De Wit, M. (2012). *Het cultuurnetwerk. Over de infrastructuur cultuureducatie per 1 januari 2013*. Cultuurnetwerk Nederland.

Van der Eijk, M., & Hupperets, M. (2020). *Cultureel vermogen in de praktijk. Kwalitatief onderzoek naar het culturele leven van jongeren studierend aan het mbo in Amsterdam*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, Master Kunsteducatie.

Van der Horst, A., Van Soomeren, P., & Hopstaken, L. (2021). *Cultureel erfgoed voor en met iedereen. Overwegingen bij het ratificeren Verdrag van FARO*. DSP-groep.

Van der Horst, A., Nauta, O., Nijboer, R., & Weemstra, J. (2022). *Beleidsdoorlichting Erfgoed: eindrapport*. DSP-groep.

Van der Laan, S., Van Plaggenhoef, W., Van Haaren, R., & Gielen, M. (2022). *Analyse projectenmonitor. Samen Cultuurmaken LKCA en FCP*. Significant APE.

Van der Leden, J. (2021). *Grensoverschrijdend gedrag in de culturele sector*. Boekmanstichting.

Van der Werff, J. (2021). *Post '65-erfgoed en waarderingsparticipatie. Een verkenning van de praktijk*. DOCKK.

Van Dijk, A., Hageman, H., Van Hout, F., & Poll, J. (2022). Cultuur, zorg en welzijn in gemeentelijk beleid. Over het hoe en waarom van verbindingen. LKCA.

Van Dijk, A., Van den Eijnden, J., Van Hout, F., Neele, A., Noijens, H., Rosenboom, W., Stellingwerf, N., Tal, M., Balian, Z., Bosch, M., & Nekkers, J. (2017). Basis voor cultuurparticipatie. Agenda voor actieve cultuurparticipatie in de toekomst. LKCA.

Van Dijk, A., Van Grinsven, S., De Groot, N., De Haan, J., Kluft, M., & Hermans, M. (2019). Culturele interventies gericht op volwassen statushouders. Een verkenning naar werkzame elementen. LKCA/Movisie.

Van Dorsten, T. (2016). Review 10 jaar onderzoek. In V. Meewis, & L. van den Bulk (Reds.), 10 jaar onderzoek cultuureducatie en cultuurparticipatie. Terugblik op 10 jaar Nederlands en Vlaams onderzoek én een agenda voor onderzoek. (pp. 10-45). LKCA.

Van Eijck, K., & Bisschop Boele, E. (2018). Van de canon en de mug: een inventarisatie van inzichten rondom de culturele niet-bezoeker. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Van Eijck, K., Windhorst, M., & Van der Zant, P. (2016). Latente talenten worden manifest. Eindrapport over de derde peiling van het talentenvolgonderzoek 2013-2017 in opdracht van het Fonds voor Cultuurparticipatie. Bureau ART.

Van Essen, M., Termorshuizen, T., & Van den Broek, A. (2019). Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2018-2019. Onderzoek naar de landelijke ontwikkelingen in cultuureducatie sinds 2015-2016 en in relatie tot het programma Cultuureducatie met Kwaliteit. ResearchNed.

Van Haeren, M., & Nadimi, M. (2023). Diversiteit, gelijkwaardigheid en Inclusie. Boekmanstichting.

Van Heteren, F. (2018). Is kunst voor iedereen? Cultuur+Educatie 17(49), 29-44.

Van Heusden, B. (2014). Cultuur in de Spiegel in de praktijk. Een leerplankader voor cultuuronderwijs. SLO.

Van Houwelingen, P. (2019). Informele kunstgroepen: Alphen revisited. Cultuur+Educatie 18(53), 57-73.

Van Lanschot Hubrecht, V., Marsman, P., Rass, A., & Van Tuinen, S. (2015). Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015. SLO.

Van Lanschot Hubrecht, V., Marsman, P., & Van Tuinen, S. (2017a). Kunst en cultuur. In Folmer, E., Koopmans-van Noorel, A., Kuiper, W. (Reds.). Curriculumspiegel 2017. (pp. 347-363). SLO.

Van Lanschot Hubrecht, V., Marsman, P., & Van Tuinen, S. (2017b). Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015. SLO.

Van Londen, H., Van den Dries, M., & Landskoorn, S. (2021). Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief. Verkenning naar participatie en burgerinitiatief in de Nederlandse archeologie. Universiteit van Amsterdam.

Van Meerkerk, E. (2016). Cultuureducatie met leerkrachten. Het CMK-programma vanuit de klas gezien. Radboud Universiteit Nijmegen.

Van Meerkerk, E. (2021). Een woordenboek voor samenwerking tussen leerkracht en kunstdocent. Het programma Cultuureducatie met Kwaliteit 2017-2020. Cultuur Oost.

Van Miert, M., Poll, J. & Twaalfhoven, A. (2017). Tweede inventarisatie cultuurcoaches. Rapportage januari 2017. LKCA.

Van Plaggenhoef, W., & Van der Laan, S. (2023). Analyse projectenmonitor 2023. Samen Cultuur-maken LKCA en FCP. Significant APE.

Van Raalte, M. (2021). Verzilver de muziekvereniging. Een verkennende studie naar actieve participatie van oudere leden van amateurmuziekverenigingen. Hogeschool Windesheim/KNMO.

Van Treeck, J., Wester, A., Roorda, P., & Noijens, H. (2021). Inventarisatie ondersteuning amateurkunstgroepen. Rapportage en analyse van de landelijke, provinciale en lokale infrastructuur. LKCA.

Veenstra, H., Arends, D., Hegeman, I., Wijn, C., & Vinkenburg, B. (2021). Cultuurmonitor Drenthe 2017-2020 Editie 3. Overzicht van waardecreatie door provinciaal gesubsidieerde instellingen. Januari 2021 – Informatie over 2019. Provincie Drenthe/Berenschot.

Veldman, J., Maltha, S., Nederlof, N., Van Sambeek, N., Verhagen, P., & Te Velde, R. (2023). Onderzoek naar multipliereffecten en pay-off effecten in de culturele en creatieve sector. Dialogic.

Verhulst, L., De Ruiters, M., & Noordhoek, P. (2023). Nationaal Verenigings Onderzoek. Panteia.

Versloot, B., & Kleistra, Y. (2016). Inventarisatie voorwaarden effectieve buitenschoolse cultuur-educatie. Hogeschool Inholland.

Vinken, H., Broers, B., & Mariën, H. (2023). De arbeidsmarktpositie van zzp'ers in de culturele en creatieve sector. Een verkenning van bestaande cijfers en overzicht van witte vlekken. HTH Research.

Vinken, H., & Diepstraten, I. (2020). Ondersteuning van erfgoedvrijwilligers. Een onderzoek in de twaalf provincies. OPEN/Pyrrhula.

Vinken, H., & Ijdens, T. (2015). De slag om de vrije tijd. Cultuurparticipatie en andere vormen van vrijetijdsbesteding. In T. Ijdens, & J. J. Knol (Reds.), Zicht op actieve cultuurparticipatie. Thema's en trends in praktijk en beleid (pp. 44-49). LKCA/FCP.

Vinkenburg, B., & Booij, H. M. (2016). De waarde van de muziekschool. Verkenning van een wenkend perspectief. In T. Ijdens, J. J. Knol, A. Neele, & S. Weijsters (Reds.), *Zicht op actieve cultuurparticipatie. Thema's en trends in praktijk en beleid* (pp. 212-220). LKCA/FCP.

Vinkenburg, B., & Branten, S. (2023). *Groeipotentie voor de culturele sector door bijdragen aan maatschappelijke opgaven*. Berenschot.

Vinkenburg, B., Broeks, L., & Pielage, I. (2019). *Culturele ontwikkeling in het mbo op de kaart. Evaluatie MBO Card. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van OCW*. Berenschot.

Vinkenburg, B., Van Giessen, J.W., Wester, R., Booij, H.M., & Broeks, L. (2018). *Ondersteuningsstructuur cultuursector. Inventariserend onderzoek naar ondersteuningsfuncties*. Berenschot.

Visitatiecommissie Cultuurfondsen. (2018). *Rapport Visitatiecommissie cultuurfondsen 2018*.

Visitatiecommissie landelijke rijkscultuurfondsen. (2023). *Visitatiecommissie landelijke rijks-cultuurfondsen 2023*.

Vroemen, J. (2018). *Educatie in erfgoed. Hoe we erfgoed (kunnen) gebruiken in het Nederlandse onderwijs*. Van Gorcum.

Vulpen, M., Boonekamp, J., & Stallen, H. (2021). *Revitalisering van de amateurkunst. Investeren in een betere ondersteuningsstructuur. Rapport LKCA*. BMC.

Walet, R. (2020). *Uitkomsten onderzoek naar Brabantse erfgoedgemeenschappen*. Erfgoed Brabant.

Warmer, M., & Groenendijk, T. (2022). *Kunstzinnige oriëntatie in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO.

Wester, A., Van Treeck, J., & Fortuin, M. (2022). *Onzichtbaar zingen. Een kwalitatief onderzoek naar informele zanggroepen*. LKCA.

Wierbos, K. (2020). *Sociaal kapitaal door creatieve interventies. Bruggen leggen of banden versterken tijdens gentrificatie?* Masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam.

Wijn, C., Vinkenburg, B., Wierenga, W., Van Heerwaarden, A., & Terwisscha, M. (2022). *Op weg naar herpositionering. Visie van Berenschot op de rol van de provincies in het culturele bestel*. Berenschot.

Zandbergen, M., & Abu Ghazaleh, N. (2022). *Kunst en cultuur voor iedereen mogelijk maken*. Hogeschool van Amsterdam.

Colofon

Kennisynthese cultuurbeoefening

Een verzameling van tien jaar Nederlands onderzoek

Op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap, Interprovinciaal overleg en Vereniging Nederlandse Gemeenten.

Uitgevoerd door LKCA (Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst), met medewerking van RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Auteurs

Luud Goossens en Arno Neele (LKCA)

Wim Burggraaff (RCE)

Met dank aan

Petra Faber en Leontine Herschoe (LKCA)

KIEN (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland)

Uitgever

LKCA

Lange Viestraat 365

Postbus 452

3500 AL Utrecht

030 711 51 00

info@lkca.nl

www.lkca.nl

LKCA wil ervoor zorgen dat iedereen goede cultuureducatie krijgt (op school én in de vrije tijd) en dat iedereen kan meedoen aan culturele activiteiten.

LKCA probeert publicaties zo toegankelijk mogelijk aan te bieden. Neem contact met ons op bij ontoegankelijke informatie via info@lkca.nl.

©LKCA Utrecht, april 2024

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

LKCA

LKCA wil ervoor zorgen dat iedereen goede cultuureducatie krijgt (op school én in de vrije tijd) en dat iedereen kan meedoen aan culturele activiteiten.

LKCA | Lange Viestraat 365 | Postbus 452, 3500 AL Utrecht | +31 30 711 51 00 | www.lkca.nl | info@lkca.nl